

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Sibel DOĞANAY

ALTERNATİF EKONOMİK ÖRGÜTLENMELERİN SOSYO-EKONOMİK
TEMELLERİNİ KOOPERATİFLER ÜZERİNDEN ANLAMAYA YÖNELİK AMPİRİK
BİR ÇALIŞMA

İşletme Anabilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2025

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Sibel DOĞANAY

ALTERNATİF EKONOMİK ÖRGÜTLENMELERİN SOSYO-EKONOMİK
TEMELLERİNİ KOOPERATİFLER ÜZERİNDEN ANLAMAYA YÖNELİK AMPİRİK
BİR ÇALIŞMA

Danışman

Doç. Dr. Janset AYTEMUR

İşletme Anabilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2025

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Sibel Doğanay'ın bu çalışması, jürimiz tarafından İşletme Anabilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Çağatay EDGÜCAN ŞAHİN (İmza)

Üye (Danışman) : Doç. Dr. Janset AYTEMUR (İmza)

Üye : Doç. Dr. Onur DİRLİK (İmza)

Üye : Doç. Dr. Taner AKPINAR (İmza)

Üye : Doç. Dr. Ayşe Eren ÖZDEMİR (İmza)

Tez Başlığı: Alternatif Ekonomik Örgütlenmelerin Sosyo-Ekonomik Temellerini
Kooperatifler Üzerinden Anlamaya Yönelik Ampirik Bir Çalışma

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 05/09/2025

Mezuniyet Tarihi : 13/11/2025

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum “Alternatif Ekonomik Örgütlenmelerin Sosyo-Ekonomik Temellerini Kooperatifler Üzerinden Anlamaya Yönelik Ampirik Bir Çalışma” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değere uygun bir biçimde tarafımca yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

(İmza)

Sibel DOĞANAY

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

04/11/2025

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Sibel Doğanay
Öğrenci Numarası	20165213008
Anabilim Dalı	İşletme
Programı	Doktora
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. Janset AYTEMUR
Doktora Tez Başlığı	Alternatif Ekonomik Örgütlenmelerin Sosyo-Ekonomik Temellerini Kooperatifler Üzerinden Anlamaya Yönelik Ampirik Bir Çalışma
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	2802965190
Rapor Tarihi	04.11.2025
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %1 Alıntılar dahil: %9
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE, Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 160 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.	
Danışman Öğretim Üyesi Doç. Dr. Janset AYTEMUR İmza	

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ	iii
KISALTMALAR LİSTESİ	iv
ÖZET	v
SUMMARY	vi
TEŞEKKÜR.....	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

YÖNETİM VE ORGANİZASYON ALANINDA ÖRGÜTLENMEYİ YENİDEN DÜŞÜNMEK: ÖRGÜT ÇALIŞMALARINA İLİŞKİN ELEŞTİREL BİR TARTIŞMA

1.1. Örgütlenmeye İlişkin Ana Akım Varsayımlar.....	4
1.2. Ana Akım Örgütlenme Varsayımlarını Sorunsallaştırmak: Alternatif Örgütlenme ve Örgüt Çalışmaları.....	10

İKİNCİ BÖLÜM

PİYASALAŞMA KISKACINDA “ALTERNATİF”İN BİLGİSİNİ ÜRETMEK:

KAVRAMSAL ARKA PLAN

2.1. Meta Üretimi ve Metalaştırma.....	14
2.1.1. Polanyi Bağlamında Piyasa Ekonomisi ve Metalaştırma Tartışması.....	17
2.1.2. Refah Devleti ve Meta Dışlaştırma.....	20
2.1.3. Neoliberal Piyasa Ekonomisi ve Yeniden Metalaştırma	23
2.2. Karşı Hareket Bağlamında Alternatif Örgütlenmeler	27
2.2.1. Dayanışma Ekonomileri	29
2.2.1.1. Dayanışma Ekonomilerinden Örnekler	33
2.2.2. Müşterekler	37
2.2.3. Topluluk Ekonomileri.....	40
2.2.4. <i>Coöperism</i>	42

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALTERNATİF EKONOMİK ÖRGÜTLENME BİÇİMİ OLARAK KOOPERATİFLER

ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

3.1. Kooperatifler: Alternatif Bir Örgütlenme Biçimi	46
3.2. Küresel ve Türkiye Bağlamında Kooperatifçiliğin Arka Planı	47
3.2.1. Kooperatifçiliğin Tarihsel Gelişimi	47
3.2.1.1. Uluslararası Örgütler ve Kooperatiflere Yönelik Kurumsal Düzenlemeler.....	51

3.2.2. Türkiye’de Kooperatifçiliğin Tarihsel Süreci (1924-1980 Dönemi).....	54
3.3. 1980’den Günümüze Türkiye Bağlamının Seyri.....	58
3.3.1. 1980-2002 Arası Dönemde Neoliberal Yeniden Yapılanma.....	58
3.3.2. AKP’nin İktidara Gelişi ve Neoliberal Yönelimler	63
3.3.3. Kriz, Kırılma Noktası ve Türkiye’nin Dönüşümü: 2008 ve Sonrası Süreçler	66
3.3.4. Türkiye Bağlamı Üzerinden Kooperatifçiliğe Bakış	73
3.3.4.1. Türkiye’de Kooperatiflere Yönelik Yasal ve Kurumsal Düzenlemeler	73
3.4. Araştırma Metodolojisi ve Verilerin Analizi.....	81
3.4.1. Araştırmanın Amacı ve Problemi	81
3.4.2. Saha Öncesi Deneyimler, Saha Bilgisi ve Araştırma Örneklemi	82
3.4.3. Araştırma Yöntemi ve Veri Analiz Süreci.....	90
3.5. Araştırma Bulguları	92
3.5.1. Kaygı ve Arayış	93
3.5.1.1. Ekonomik ve Politik Kaygı	93
3.5.1.2. Toplumsal Kaygı	98
3.5.2. Kolektif Güç Kazanma	104
3.5.2.1. Özneleşme ve Kamusal Alana Katılım	104
3.5.2.2. Görünür Olma ve Farkındalık Yaratma	105
3.5.3. Toplumsal Alanı Dönüştürme.....	108
SONUÇ	111
K A Y N A K Ç A.....	116
EK-1 Görüşme Formu	143
EK-2 Görüşmeci Onay Formu	145
Ö Z G E Ç M İ Ş	146

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 2.1. Dayanışma Ekonomisi Ayırıcı Özellikler	32
Tablo 3.1. Elektrik Dağıtım Şirketleri	68
Tablo 3.2 Yasal, Kurumsal Belgelerde Kooperatifçilik Stratejileri	78
Tablo 3.3 Görüşmeci Bilgileri	86
Tablo 3.4 Görüşmeci Verilerinden Elde Edilen Tema Tablosu	92

KISALTMALAR LİSTESİ

AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
ÇSGB	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı
DB	Dünya Bankası
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
ERT	İşçiler Tarafından Geri Kazanılmış İşletmeler
GEGP	Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı
ILO	International Labour Organization (Uluslararası Çalışma Örgütü)
ICA	International Cooperative Alliance
KEDV	Kadın Emeğini Değerlendirme Vakfı
KEİG	Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi
RIPESS	Kıtalararası Sosyal ve Dayanışma Ekonomisini Teşvik Ağı
vb.	Ve başkaları, ve benzerleri, ve bunun gibi
TEK	Türkiye Elektrik Kurumu
TEDAŞ	Türkiye Elektrik Dağıtım A.Ş
TTK	Türk Ticaret Kanunu
TOKİ	Toplu Konut İdaresi ve Kamu Ortaklığı Kurulu
TSÜAB	Tohum Sanayicileri ve Üreticileri Alt Birliği
UİS	Ulusal İstihdam Stratejisi

ÖZET

Örgütlenme deneyiminin kendisini sorgulayan ve başka bir örgütlenmenin mümkün olabileceğini ortaya koyan kooperatiflerin Türkiye bağlamında kurulma sebeplerini anlamaya yönelik bir araştırma yürütülmesi amaçlanmıştır. Tiyatro, yayıncılık, eğitim, gıda, hizmet, enerji gibi alanlarda faaliyet gösteren 8 kooperatiften 19 kişi ile yapılan görüşmeler temelinde, kooperatiflerin kurulma nedenleri toplumsal yapının kendi koşullarının getirdiği sınırlamalar ve/veya açılımlar göz önünde tutularak sorgulanmıştır. Araştırma bulgularından ortaya çıkan tabloya göre ekonomi-politik bağlamın yarattığı kaygı ve çözüm arayışları kooperatiflerin kurulmasında itici gücü oluşturmaktadır. Çözüm arayışı içindeki insanların karşılaşma mekânı olan kooperatifler, insanların bir aradalığına zemin hazırlamakta ve kolektif gücün üretimini sağlamaktadır. Kooperatifin yarattığı bu kolektif güç (artık güç) başka alanlara yayılarak toplumsal alanı dönüştürmeye imkân vermektedir. Yalnızlaştırılan ve güvencesizlik ikliminde yaşamaya çalışan kesimlerin “kendi göbek bağlarını kesebilmesine” yardımcı olan, tabandan kurularak güçlenmeyi ve yurttaş katılımını teşvik etmeyi sağlayan kooperatifler, “örgütlenme” varsayımlarını farklı şekilde düşünmeye kapı aralamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Alternatif Örgütlenme, Kooperatifler, Dayanışma Ekonomileri, Müsterekleştirme

SUMMARY

UNDERSTANDING THE SOCIO-ECONOMIC FOUNDATIONS OF ALTERNATIVE ECONOMIC ORGANIZING: AN EMPIRICAL STUDY OF COOPERATIVES

The aim of this research is to understand the reasons for the establishment of cooperatives in Turkey, which question the very experience of organizing and demonstrate that another form of organization is possible. Based on interviews conducted with 19 people from 8 cooperatives operating in fields such as theater, publishing, education, food, services, and energy, the study examines the founding motives of cooperatives by taking into account the constraints and/or opportunities created by the specific conditions of the social structure. According to the findings, concerns and quests for solutions generated by the politico-economic context serve as the driving force behind the establishment of cooperatives. As spaces of encounter for those seeking solutions, cooperatives provide a ground for togetherness and enable the production of collective power. This collective power (surplus power) created within cooperatives spreads into other spheres, making it possible to transform the social field. By helping marginalized groups living under conditions of insecurity to “cut their own umbilical cords,” cooperatives, which are established from the bottom up, foster empowerment and encourage civic participation, thereby opening up possibilities for rethinking the assumptions of “organization” in new ways.

Key Words: Alternative Organizing, Cooperatives, Solidarity Economy, Commons

TEŞEKKÜR

Tezi yazarken en çok heyecanlandığım yerlerden biri teşekkür kısmı oldu. Teşekkürün en büyüğünü seneler önce yüksek lisansa adım attığımda karşılaştığım ve o zamandan beri peşini bırakmadığım canım danışmanım Doç. Dr. Janset AYTEMUR hocam hak ediyor. Olmasaydı ben buralara gelebilir miydim, pek emin değilim. Akademik çalışmalarımnda her daim özgürlük alanı sunduğunuz ve elimi bırakmadığınız için çok teşekkür ederim. Hem insan olarak hem de akademik anlamda sizden çok şey öğrendim ve daha uzun süre öğrenmeye devam edeceğim.

Tez izleme komitesinde yer alan değerli hocalarım Doç. Dr. Ayşe Eren ÖZDEMİR’e ve Doç. Dr. Onur DİRLİK’e tez sürecimde bana verdikleri destek ve değerli katkıları için çok teşekkür ederim. Tez sürecimde yola beraber çıktığımız ancak emeklilik durumundan ötürü Tez İzleme Komitesi’nden ayrılmak durumunda kalan Prof. Dr. Ferda ERDEM hocama teşekkürü borç bilirim. Akademik inceliğiniz, nezaketiniz ve desteğiniz için çok teşekkür ederim Ferda hocam. Jürimde yer almayı kabul eden ve değerli katkılarıyla önümü açan Prof. Dr. Çağatay Edgücan ŞAHİN ve Doç. Dr. Servet AKYOL hocalarıma verdikleri destekten ötürü teşekkür ederim.

Akademik hayata giriş yaptığımda tanıştığım, fikirleri ile ufkumu geliştiren ve yolumuzun iyi ki kesiştiği Doç. Dr. Taner AKPINAR hocama çok teşekkür ederim. Bu tezin başlangıç noktasında değerli fikirleriyle bana katkı veren ve yönümü çizmeme yardımcı olan Doç. Dr. Ozan Nadir ALAKAVUKLAR hocama çok teşekkür ederim.

Dostum Gün GÜNEŞ GÜLAL, desteğinle her daim yanımda olduğun, bana inandığın ve kız kardeşliğin için çok teşekkür ederim. İyi ki varsın. Oda arkadaşlığı ile tanıştığım ve neredeyse on senedir yakasını bırakmadığım aziz dostum Dr. Taylan SEYİRCİ’ye teşekkür ederim. Arkadaşım ve meslektaşım Esra KASAP’a tez sürecindeki desteği için teşekkür ederim. Belirli aralıklarla birbirimizi yokladığımız, maratona beraber başladığımız “tez buddy’im” Dr. Ebru BAŞGÜL’e desteği için teşekkür ederim.

En önemli teşekkürü bu çalışmayı mümkün kılan değerli görüşmecilerim hak ediyor. Bana kapınızı açtığınız, sofranızı ve en önemlisi hikayelerinizi paylaştığınız için çok teşekkür ederim.

Asıl teşekkürüm ise canım aileme. Canım babam, yanımda olmanı en çok isteyeceğim zamandı ama yıldız ışığın her daim üzerimde, bunu biliyorum. Evimizi kitaplarla doldurduğun

için, sorgulamayı öğrettiğin ve ayaklarının üstüne basan bir kadın olarak byttğin için çok teğekkr ederim. Hayattaki en önemli destekçim, yol arkadağım, kalbimin yarısı canım annem her şey için çok teğekkr ederim. Yolumu aydınlattığın için çok teğekkr ederim. Son olarak, tez sürecinde gırlamalarıyla bana destek olan, sabırsızlıkla yanı bağımda bekleyen güzel ocuėum Badem'e teğekkr ederim.

GİRİŞ

Örgütü neyin oluşturduğu, üyelerinin kimler olduğu, rollerin nasıl belirlendiği ve tanımlandığı, kararların nasıl alındığı, hangi hedeflerin takip edildiği, örgütün kendisini nasıl temsil ettiği ve örgütlenme sürecinin ne olduğu soruları örgütlenmeye ilişkin varsayımların sorgulanmasını gündeme getirir (Cheney ve Munshi, 2017). Bu çalışmada da örgütlenmenin başka biçimlerinin olduğu kabulüyle hareket edilmiştir. Örgütlenme deneyiminin kendisini sorgulayan ve buna ilişkin farklı bakış açıları geliştirerek başka bir alternatifin mümkün olabileceğini ortaya koyan kooperatiflerin Türkiye bağlamında kurulma sebeplerini anlamaya yönelik bir araştırma yürütülmesi amaçlanmıştır. Maddi üretim ilişkilerinin yıkıcı etkileri ve toplumsal yapının kendi koşullarının getirdiği sınırlamalar ve/veya açılımlar karşısında bu kooperatiflerin deneyimleri üzerinde durulmuştur.

Ana akım araştırmalarda net iş bölümleri, bürokrasi, ölçülebilme rasyonalitesi çerçevesinde ele alınan örgüt ve örgütlenme olgusu, işlerin düzeninin idaresi ya da sürdürülmesiyle ilgilidir. Örgüt teorisi kapsamındaki tartışmaların çoğu, formel örgütlerin etkili ve verimli şekilde nasıl organize edileceğine dair farklı modeller üzerinde yoğunlaşmaktadır (Böhm, 2006: 5). Örgütlenmeye ilişkin varsayım ve bilgi üretiminin merkezinde şirket veya kurumsal örgütlenme biçimleri giderek daha fazla kabul gören bir örgütsel gerçeklik haline gelmektedir (Jensen, 2021: 1157). Gibson-Graham vd. (2013), ekonomi anlayışını buzağı metaforuyla ele aldığı çalışmada suyun üzerinde ana akım ekonomik faaliyetlerin yer aldığını ve ekonominin sadece bu faaliyetlerden oluştuğunun düşünüldüğünü belirtmiştir. Ancak suyun altında, refaha katkıda bulunan bir dizi faaliyet olduğu anlayışı ile ekonomik çeşitlilik öne çıkarılmıştır (Gibson Graham vd., 2013: 10). Verimlilik, etkinlik amacıyla hareket eden kâr amaçlı örgütlerin ötesine geçerek örgütlenmenin farklı şekilde de olabileceğini göstermeye çalışmak, bir başka ifadeyle buzağının altında ne olup bittiğini göstermek, bu araştırmanın önemini ortaya koymaktadır. Örgütlenmenin bu şekilde düşünülmesi onun ekonomik alanla sınırlı bir olgu olmadığına, politik bir faaliyeti içinde barındırdığına ve toplumsal ilişkilerle ilgili alan haline geldiğine işaret eder (Parker vd., 2007).

Çalışmanın birinci bölümünde örgüt ve örgütlenme çalışmalarına ilişkin yapılan tartışma bağlamında örgütün, insanların örgütlendiği bir yer olduğu şeklindeki sıradan vurgu yerine, ihtiyaçların ve isteklerin iş birliği çerçevesinde formüle edildiği ve karşılandığı bir dizi akışkan süreç olarak görme gerekliliği vurgulanmıştır (Reedy, 2014: 641). Örgüt ve örgütlenme, gündelik pratikler mevcut emek-sermaye ilişkisinin içine oturtulduğunda

ekonomik ve toplumsal alanlar arasındaki bağlantıları da yeniden kavramsallaştırmaya imkân tanımaktadır (Kokkinidis, 2014). Bu anlamda, ilk bölümde örgütlenmeyi dayanışma, eşitlik ve demokratik katılım gibi değerler içinde yeniden konumlandırarak örgütlenmenin alternatif tahayyüllerine ilişkin bir tartışma yürütülmüştür.

Maddi üretim ilişkilerinin yapılar üzerindeki etkisini anlayabilmek adına ikinci bölümde öncelikle emek gücünün metalaştırılması-sermaye birikimi tartışmasının çıkış noktası olarak metalaştırma tartışmasına yer verilmiştir. Kökleri Sanayi Devrimi ile atılan metalaşma olgusunun piyasa ekonomisindeki rolü ve piyasa ilkelerinin ve metalaştırma pratiklerinin toplum üzerindeki etkisi Polanyi'nin sunduğu metalaşma-metadışına çıkarma amaçlı karşı hareket kavramları çerçevesinde tartışılmıştır. Karşı hareket biçimi olarak refah devleti uygulamalarına ilişkin kısa bir dönemsel analiz ile devam eden tartışma, günümüze etkileri uzanan ve bugün içinde yaşanılan durumun çıkış noktası olarak değerlendiren 1980 ve sonrası neoliberal ekonomi düzeninin ortaya çıkardığı politika ve uygulamaların incelenmesi ile devam ettirilmiştir. Polanyi'nin, piyasa ekonomisinin işlemesi için toplumsal alanların metalaştırılması gerektiği görüşünden hareketle, refah devleti döneminde meta dışına çıkarılan alanların neoliberal politikalarla yeniden metalaştırıldığı ve böylece toplumsal alanların yıkıcı biçimde dönüştüğü bir sürece tanıklık ettiğimizi söyleyebiliriz. Yeniden metalaştırma dalgasının hâlen etkilerini sürdürdüğü günümüzde, toplumsal alanları ve yaşamı koruma yönünde farklı karşı hareketlerin geliştiği gözlemlenmektedir. Metalaşan hayatlara karşı yaşam savunusu amacıyla formel ve/veya informal bir araya gelişleri bu anlamda karşı hareket olarak görmek gereklidir. Bu tezin temel çıkış noktası olan alternatif örgütlenmeler de bu anlamda karşı hareket olarak ele alınmış ve alternatif örgütlenmelere, içindeki yapı ve pratiklere, benimsedikleri ilke ve değerlere ilişkin bir tartışma yürütülmüştür. Bu örgütlenmelerin işleyiş ve pratiklerinin üzerine temellendiği temel ilke ve değerlerin yaslandığı, dayanışma ekonomileri, müşterekler ve topluluk ekonomileri literatürleri ve çalışmanın kavramsal dayanak noktası olarak belirlenen coöperizm literatürünün sunduğu kavramsal araçlar çerçevesinde bir tartışma yürütülmüştür.

Tezin üçüncü bölümünde, alternatif örgütlenme biçimi kooperatifler özelinde bir tartışmaya geçilmiştir. Dünyada ve Türkiye'de kooperatiflerin tarihsel gelişimine ve kooperatifçilik alanına yönelik ulusal ve uluslararası düzenlemelere yer verilmiştir. Kooperatifçilik alanını şekillendiren yasal ve kurumsal düzenlemelerin ülke bağlamına özgü koşullar çerçevesinde anlaşılabilceği savı ile 1980 ve sonrası süreçte Türkiye'de yaşanan ekonomi-politik dönüşümlerin izleği sürülmüştür. Ardından saha araştırması kısmı ile devam edilerek araştırma yöntemi, saha analizi ve bulguların yorumlanması aşamasına geçilmiştir.

Bu amaçla, sermaye kesimi veya devlet (merkezi ve/veya yerel otorite) haricinde tabandan, kendi çabalarıyla bir araya gelmiş ve dayanışma temelinde hareket eden, farklı alanlarda faaliyet gösteren sekiz kooperatiften on dokuz kişiyle görüşmelerin gerçekleştirildiği bir saha araştırılması yürütülmüştür. Nitel araştırma tasarımı ile yürütülen tezde esas olarak derinlemesine görüşme ile veri geliştirilmiş, veri setini güçlendirmek ve beslemek adına sosyal medya paylaşımları, kurum raporları gibi farklı veri toplama araçlarından yararlanılmıştır. Yapılan görüşmeler, temelinde kooperatiflerin kurulma nedenleri, toplumsal yapının kendi koşullarının getirdiği sınırlamalar ve/veya açılımlar göz önünde tutularak yorumlanmıştır. Elde edilen bulgulara göre ekonomi-politik bağlamın yarattığı kaygı ve çözüm arayışları kooperatiflerin kurulmasında itici gücü oluşturmaktadır. Çözüm arayışı içindeki insanların karşılaşma mekânı olan kooperatifler, insanların bir aradalığına zemin hazırlamakta ve kolektif gücün üretimini sağlamaktadır. Kooperatifin yarattığı bu kolektif güç (artık güç) başka alanlara yayılarak toplumsal alanı dönüştürmeye imkân vermektedir. Yalnızlaştırılan ve güvencesizlik ikliminde yaşamaya çalışan kesimlerin “kendi göbek bağlarını kesebilmesine” yardımcı olan, tabandan kurularak güçlenmeyi ve yurttaş katılımını teşvik etmeyi sağlayan kooperatifler, “örgütlenme” varsayımlarını farklı şekilde düşünmeye kapı aralamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

YÖNETİM VE ORGANİZASYON ALANINDA ÖRGÜTLENMEYİ YENİDEN DÜŞÜNMEK: ÖRGÜT ÇALIŞMALARINA İLİŞKİN ELEŞTİREL BİR TARTIŞMA

Ana akım çalışmalarda yürütülen örgüt ve örgütlenme tartışmalarının sorgulandığı bu araştırmada, bilgi üretiminin araştırmacının ideolojik ve politik tutumundan bağımsız olamayacağı varsayımıyla hareket edildiği, çalışmaya başlamadan önce belirtilmelidir. Bu doğrultuda, araştırmanın bu bölümünde, öncelikle ana akım yönetim ve örgüt bilimi literatürünün örgütlenmeyi nasıl ele aldığına ve örgütü hangi kavramsal temsillerle tanımladığına ilişkin genel bir çerçeve çizilmiş; ardından, araştırmacının kendini konumlandığı eleştirel bakış doğrultusunda ve “başka tür örgütlenmelerin mümkün olduğu” savına dayanarak alternatif örgütlenme biçimleri tartışmaya açılmıştır.

1.1. Örgütlenmeye İlişkin Ana Akım Varsayımlar

Bu tez, ana akım yönetim ve örgüt çalışmalarında yer alan örgütlenmeye dair bilme biçimlerinin sorgulanmasından hareketle şekillenmiştir. Alana ilişkin eleştirel bir analiz ortaya koymak için örgüt ve örgütlenme kavramına ilişkin yapılan kuramsal tartışmaların ve alandaki farklı inceleme biçimlerinin tarihsel izinin sürülmesi gereklidir. Yönetim ve örgütlerin tarihini “çatışma yüklü” olarak tanımlayan Starbuck (2005: 2003) ana akım örgüt teorisinin Amerikan sosyolojisi ve mühendisliği ile şekillendirildiğini belirtir. Starbuck’la benzer şekilde örgüt çalışmalarını tarihsel olarak çatışmalı alan şeklinde tanımlayan Reed (2006) için örgüt çağı gelişmekte olan sanayi toplumunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere teknik ve idari temellere dayalı, hiyerarşi ve otorite talebi ile ortaya çıkmıştır. Üsdiken ve Leblebici (2001: 379) ise örgüt kavramına atıfta bulunan üç ayrı çalışma damarı ile alanın şekillendiğini belirtmiştir. Düşünce biçimlerinin ilki, Kuzey Amerika ve Avrupa kaynaklı uygulamacı kuramcılarının etkisiyle örgüt tasarımını biçimselleştirme, etkili yönetsel eylem için rehber ilke geliştirmeyi amaçlaması ile kendini göstermiştir. İkinci düşünce biçimi, Weber’in bürokrasi modeli ve biçimselleştirme analizinin dahil edilmesi; üçüncü olarak ise örgütleri toplumsal sistemler olarak kavramsallaştırma çabalarıdır (Üsdiken ve Leblebici, 2001: 379).

Örgüt yapılarını makine gibi işleyen ve akılcı varsayımlar üzerine inşa edilen modern yönetim ve örgüt teorisi, biçimsel örgütleri temel alan, evrensel olarak geçerli yönetim bilimini savunan ve rasyonel uygulamalarla örgüt performansını iyileştirmeyi hedefleyen yaklaşımı benimsemiştir (Tsoukas ve Cummings, 1997: 657-658). Örgüt performansını etkili kılacak yapının oluşturulması noktasında ana akım örgüt teorisyenleri araştırmalarını pozitivist

epistemolojiye dayalı olarak geliştirmişlerdir (Reed, 2006). Pozitivist örgüt çalışmalarının temel özelliği genelleme ve belirlenimcilik ile kendini gösterir. Toplumsal sistemin bir parçası olan örgüt ve örgüt üyelerinin davranışları, çevrenin örgüt üzerinde belirleyici olduğu, çevreye uyumu gerektiren unsurlara göre şekillenir (Donaldson, 2016: 118-121). Örgütün dönüşümünü bu şekilde açıklamak onu bir organizma olarak gören doğa bilimi bakışını yansıtır (Sandelands ve Drazin, 1989: 459). Bu yaklaşım, örgüt yapısını etkileyen bağlamsal unsurların belirlenmesi ve bu unsurlara ilişkin ölçümlerin standartlaştırılması gerektiğini savunur (Johnson ve Duberley, 2000: 42). Örgütsel olguları veri olarak ölçülebilir ve analiz edilebilir nesneler şeklinde ele alan metodolojiler, nesnellik, tekrarlanabilirlik, geçerlilik ve güvenilirliğin yanı sıra altta yatan gerçekliğin sorunsuz biçimde temsil edilebileceğini varsayar (Westwood ve Clegg, 2003: 26). Böylelikle, örgütsel eylemin nasıl işlemesi gerektiğine yönelik geçerli ve genellenebilir açıklamalar yaratmayı amaçlar (Donaldson, 2003: 42). Örgüt çalışmalarında pozitivistin bir diğer temel fikri de nedensel düzenliliklerdir. Örgüt ve bireyler arasında tekrar eden örüntüler sergilenir ve bu örüntülerin altında, bir nedenin belirli bir etkiyi ürettiği neden-sonuç ilişkileri yatmaktadır (Donaldson, 2016: 118-121).

Yönetim ve örgüt çalışmaları alanına yön veren işlevselci yaklaşım¹, pozitivist temellere dayalı bir araştırma mantığına sahiptir. Selznick'in 1948 yılında yayınlanan "Foundations for a Theory of Organization" eseri işlevselciliğin özünü oluşturan bir teorik duruş içerir (Westwood ve Clegg, 2003: 4). İşlevselci paradigmanın "biçimsel" örgütler üzerinden yürüttüğü çalışmalarda örgütler, hedefe ulaşmayı sağlayan araçları temsil etmektedir (Selznick, 1948). Biçimsel örgüt ile katı, kalıcı yapılara vurgu yapılır. Yapının, insanların eylemleri ve çevresi ile nedensel bir ilişki içinde olduğu; insan davranışının rastlantısal değil belirli davranış düzenliliği sergilediği ileri sürülür (Tsoukas, 2005: 608). Modern şirket yapısı ise biçimsel örgütlenme biçimi olarak takip edilmesi gereken örnek haline getirilmiştir (Ibarro-Colado, 2006: 473).

Zaman, mekân ve bağlamdan bağımsız olan biçimsel örgütlenmeler teknik ve idari temellere dayalı, hiyerarşi ve otorite ilkelerine göre işleyen yapılar olarak görülmüştür. Örgüt tanımı, hiyerarşi, kurallar, izleme ve yaptırım gibi unsurlardan oluşan, kararlaştırılmış düzen

¹ Burrell ve Morgan'ın (1979) *Sociological Paradigms and Organisational Analysis* isimli çalışmasında ifade ettikleri işlevselci paradigma kastedilmektedir. İşlevselci paradigma nesnel bir sosyal gerçekliğin olduğundan hareketle örgütleri nesnel olgular olarak ele alıp, bu olguların çevreleriyle olan ilişkilerini inceler. Burada örgütlerin ana sorununun verimlilik ve etkinlik olduğu belirtilir. Sistem, uyum ve değer kavramlarının öne çıktığı bu paradigmanda örgütün, içsel yapıları, süreçleri ve kararlarıyla faaliyet gösterdiği ortama uyumu vurgulanır. İşlevselciler örgütsel dünyada düzenlilikler ve ilişkiler ortaya koyup onları öngörme ve denetim altına almayı hedefler. Bürokrasi ve idari işlevlerin önemine işaret edilerek sistem ve uyum kilit kavramlar olarak öne çıkarılır (Yıldırım, 2002). Verimli ve etkili olduğu varsayılan belirli sistem durumlarına ulaşmaya, örgüt faaliyetlerini yapılandırmaya ve kontrol etmeye yardımcı olacak bilgi üretimi hedeflenir (Morgan, 1990).

biçimleri olarak ifade edilmektedir. Örgüt dinamiği içinde olması gerekli olduğu düşünülen hiyerarşi işlevsel zorunluluk olarak görülür. Üstün bilgiye sahip olan yöneticilerin gücü elinde toplamasına imkân veren hiyerarşi ile yöneticilerin verimli bir örgüt işleyişi sağlayabileceği düşünülür (Johnson ve Duberley, 2016: 361-365). Hiyerarşi olmadan çalışanların yöneticilerinin kararlarına uymakta zorlanacakları, yöneticilerin bireyleri izleme imkânı olmayacağı ve düzensizliğin artacağı ileri sürülür². Bir yapının örgüt olarak tanımlanabilmesi için bu unsurlara sahip olduğunun gösterilmesinin zorunlu olduğu belirtilir (Ahrne ve Brunsson, 2011: 86, 92).

Rasyonalite ve belirsizlik kavramsallaştırmasının baskın olduğu ana akım çalışmalarda örgütler verimliliği sağlayan, istikrar, öngörülebilirlik ve kesinlik yaratan araçsal rasyonalite şeklinde kavramsallaştırılır (Shenhav, 2005: 199-201). İşlevselci paradigmanın esnek örgüt tasarımı dayanan versiyonu olarak tanımlanan koşul bağımlılık teorisi (Reed, 2006: 9-10) örgütsel yapı ve çevresel koşullar arasında nedensel ilişkiler kurmaya çalışır (Donaldson, 2016: 121). Örgütsel verimlilik ve performans, yapı ile koşullar arasındaki uyumun sonucu olarak görülür (Hinings, 2016). Örgüt performansı ise büyüme, kârlılık gibi finansal ölçütler üzerinden ele alınır (Rowlinson, 2004: 608). Ekonomik büyüme yolu ile ilerleme ve kalkınmanın sağlanacağına ilişkin inanç ile büyüme kavramı örgütlerin davranışlarının önemli değişkenlerinden biri olarak sunulur. Ekonomik bir aktör olarak örgütlerin büyüme beklentisinin doğallaştırılması ile işletme ölçeklerinde artış yaşanması yönetsel verimliliğin sonucu olarak değerlendirilir (de Souza ve Seifert, 2018: 333-335). Ağırlıklı olarak büyümeyi ölçülebilir çıktının artışı olarak ele alan araştırmacılar, örgütlerin büyümesine katkı sağlayan etkenleri belirleme ve açıklama kaygısı ile hareket etmektedir (Cyron ve Zoellick, 2018: 208).

Örgütleri ihtiyaçlara verilen işlevsel yanıtlar şeklinde gören ve örgütü kendi başına var olan bir nesne olarak ele alma eğiliminde olan işlevselci örgüt çalışmalarında örgüt işleyişlerinin genel ilke ve yasalara dayanarak tanımlanmasına karşı yapılan sorgulamalar 1970’li yıllarda farklı entelektüel geleneklerin ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur (Reed, 2006). Örgütlenmeye ilişkin işlevselci bakışa karşı çıkış Weick’in örgütlenmeyi “süreç olarak”

² Etkin ve verimli örgüt yapısını hiyerarşik ve biçimsel modeller üzerinden tanımlayan Fordist-Taylorist anlayışa karşılık neoliberal ideolojinin ekonomik ve örgütsel hayata yansması esnek üretim ve yönetim modelleri olarak sunulan Post-Fordist anlayıştır. Takım çalışması, proje temelli çalışma, katılımcı karar alma mekanizmaları, çalışanı güçlendirme gibi temalar üzerinden yürütülen tartışmalar yönetim ve örgüt çalışmaları alanının da yönünü belirlemiş ve alanda hâkim olmaya başlamıştır. Ancak, kendini Taylorizm-Fordizm karşıtlığı üzerinden konumlandırıran bu anlayışın aslında ortadan kalkmadığı, kullanılan etiketin (neo-Fordist ya da Post-Fordist) ne olursa olsun, aynı ilke çerçevesinde işlediği ifade edilmektedir: çalışan üzerindeki denetimin sürekliliği, bilgi ve becerinin yönetimin elinde toplanmasıdır. Kapitalizmin ruhuna uygun biçimde alanı şekillendiren, sermaye kesimi tarafından ideal örgüt ve yönetim modeli olarak sunulmaya başlanan örgütlenme modellerine (Boltanski ve Chiapello, 2005; Hetrick ve Boje, 1992) yönelik bilgi üretimi ise iktidarın uygulanmasını mümkün kılmaktadır.

değerlendirdiği tartışmasıyla başlamıştır. Weick için örgütlenme, hayatı anlamlandırma çabası olarak sunulur. Rasyonel kurallar ile istikrar ve kesinliği sağlamanın ötesinde örgütlenme çok daha karmaşıktır ve içinde belirsizliği de barındırır (Weick'ten alıntılanan Czarniawska, 2013: 17). Örgütleri nesnel yapı, tanımlı kurallar, düzenler bütünü olarak tanımlamak yerine semboller, kavramlar, söylemler öne çıkarılmaya başlanmıştır. Örgütleri doğal nesne olarak ele almanın bu yapıların belirli toplumsal, tarihsel koşullar ve iktidar ilişkileri içinde üretildiği gerçeğini gözden kaçırdığı ve yapıların sorgulanmasını engellediği savıyla (Reed, 2006: 8) örgütün toplumsal olarak inşa edilmiş gerçekliğine odaklanmak savunulur (Robichaud ve Cooren, 2013: 15). Gerçekliğin varlığını kabul etmekle birlikte insanların gerçekliği inşa etme biçimleri ve yöntemlerine odaklanarak, toplumsal hayatın öznelliğine ve bağlama vurgu yapmaktadır (Aram ve Salipante Jr, 2003: 193). 1970'lerde başlayan, 1980'ler ve 1990'larda olgunlaşan “örgütlenmeyi süreç olarak görme” anlayışı ve yorumsamacı perspektif, Silverman'ın (1970) ders kitabı, Schon-Reith dersleri (1971), Turner, Weick ve Van Maanen'in çalışmaları ile örgüt çalışmalarının farklı bir çerçevede yürütülmesinin önünü açmıştır (Hatch ve Yanow, 2003: 71).

Bir tarafta işlevselci görüşün pozitivist araştırma pratiği ile örgütü dışsal, bağımsız olarak görme anlayışı; diğer tarafta pozitivist ve yapısallığa karşı geliştirilen yorumsamacı araştırma ile süreç yaklaşımı örgüt çalışmaları alanını biçimlendirirken, 1970'lerin sonlarında örgüt analizleri kaynak bağımlılığı, yeni kurumsal kuram, işlem maliyeti ve örgütsel ekoloji gibi yeni kuramların ortaya çıkışıyla çeşitlenmeye devam etmiştir (Üsdiken ve Leblebici 2001: 381). Örgüt ve çevresi arasındaki bağımlılık ve güç ilişkilerine vurgu yapan kaynak bağımlılığı kuramı bu bağımlılığı yönetmek için örgütlerin kullanabileceği uyum stratejilerine odaklanır (Davis, 2010: 691-692). Rasyonel ekonomik davranış varsayımına dayanan işlem maliyeti ekonomiyi kendi başına işleyen, ekonomik eylemin ve örgütlenme biçimlerinin tarihsel, toplumsal ve kültürel dinamiklerinden soyutlama eğilimindedir (Westwood ve Clegg, 2003: 7). Yeni kurumsalcılıkta örgütler, sosyal ve kültürel ortam olarak tanımlı kurumsal çevre içinde yer alırlar (Üsdiken ve Leblebici, 2022: 213). Örgütlerin ayakta kalmak için kurumsal çevreye uyumu ve çevreyle eşbiçimli hale gelmesini vurgulayan yeni kurumsal kuram (Zucker, 1987: 444), örgütsel eylem ve yapılara ilişkin geleneksel anlayışlardan farklılaşsa da kurumların içinde yer aldığı kapitalist sistemi sorgulamaz; güç ve tahakküm ilişkilerini ise verili kabul ederek yapıların varoluşuna dair eleştirel bir değerlendirme sunmaz (Burrell, 2022: 27-28, 45).

Örgüt çalışmaları alanına ilişkin teorik çeşitlenmelerin artış göstermesi örgütlerin neden farklı biçimlerde çalışıldığı ve bu çeşitlenmenin nasıl oluştuğu üzerine sorgulamalarla paradigma tartışmalarının hız kazandığı bir dönem olmuştur. Burrell ve Morgan 1979 yılında

yayımladıkları çalışmalarında farklı ontolojik, epistemolojik ve metodolojik yaklaşım ile düzen-çatışma ikiliği üzerinden toplum doğası temelinde bilginin üretildiğini belirtmişlerdir. Nominalizm-realizm³ karşıtlığı temelinde ontolojik tartışmayı başlatan Burrell ve Morgan (1979), pozitivism-pozitivism karşıtlığı üzerinden epistemolojik bir tartışma yürütmüştür. Öznelci-nesnelci ve düzen-çatışma kavramları temelinde işlevselci, yorumsamacı, radikal yapısalcı ve radikal hümanist paradigmlar çerçevesinde analizlerin yürütüldüğünü belirtmişlerdir. Ancak, Burrell ve Morgan'ın çalışmasına yönelik itirazlar da ortaya çıkmıştır. Toplum ve örgüt analizlerinin birbirini dışlayan dört ayrı paradigmaya ayrılmasının örgüt analizlerini sınırlayacağına ilişkin eleştiri getirilmiştir (Willmott, 1993: 682). Burrell ve Morgan'a yöneltilen bir diğer eleştiri ise işlevselci paradigmayı temel alarak diğer paradigmların farkını tanımlamaları nedeniyle bu durumun işlevselci paradigmanın tanımsal otorite olarak görülmesine yol açtıkları yönünde olmuştur (Deetz, 1996).

Örgüt çalışmaları alanındaki kuramsal, paradigmatik çeşitlenmelere karşılık alan içi uzlaşsı söylemleri de ortaya çıkmaya başlamıştır. Çoğulculuğa karşı paradigma uzlaşsısını savunan tartışmalarda bu çeşitlenmenin alanın statüsüne zarar verip parçalayacağına ilişkin değerlendirmeler yapıldığı belirtilmiştir (Mir vd., 2016; Üsdiken ve Leblebici, 2022: 236). Örgüt çalışmaları alanındaki paradigma uzlaşsısını savunan Pfeffer (1993) kuramsal, yöntemsel çeşitliliğin etkilerini incelemiştir. Pfeffer, bilimsel bilginin ilerlemesi için uzlaşsının gerekli olduğunu belirterek alandaki bilgi ve yöntemlerin doğasına ilişkin uzlaşsıyla paylaşılan inançlara vurgu yapmıştır. Paradigma uzlaşsısını, bir alanın üyelerinin belirli yöntemsel standartlar geliştirmesi ve bu standartların tutarlı biçimde sürdürülmesi şeklinde tanımlamıştır. Uzlaşsının olduğu alanlar ise kontrolün görece küçük bir seçkin grubun elinde yoğunlaştığı, araştırmaların hâkim paradigma etkisinde sürdürüldüğü alanlar şeklinde ifade edilmiştir (Pfeffer, 1993: 614-615). Paradigmatik uzlaşsı savunusu ile alandaki iktidar ve güç ilişkileri doğallaştırılmaktadır. Hangi kuramların, yöntemlerin önemli sayıldığı, hangi konuların araştırmaya değer görüldüğü konusunda araştırmacılar olarak uzlaşılması ve belirli araştırma açıları hakimiyetinde hareket edilmesi beklenir. Bilgi süreçlerini demokratikleştirme girişimlerini engelleyen bu hakimiyet biçimi, farklı perspektif ve görüşleri dışlamakta, statükonun temelini oluşturan güç ilişkilerini yerleştirmektedir (Healy, 2003: 693).

Güç ve hakimiyet ilişkilerinin örgüt çalışmaları alanındaki durumunu bilgi-iktidar bağlantısı olarak gören Westwood ve Clegg (2003)'e göre alanda baskın otoriteler tarafından

³ Toplumsal gerçekliğin insan zihninden bağımsız olamayacağını, gerçekliği yapılandırmak için anlamların, isimlerin yaratıldığını ileri süren nominalizmin tam tersi olan realizm toplumsal dünyanın insan zihninden bağımsız birer gerçeklik olarak var olan değişmez, sabit yapılardan oluştuğu varsayımına dayanır (Burrell ve Morgan, 1979).

içerme-dışlama pratikleri aracılığıyla işleyen araştırma pratikleri, bazı metin ve iddiaları meşru olarak görürken, diğerleri uygunsuz, yanlış olarak görülür ve dışlanır. Benzer bir tartışma Hudson ve arkadaşlarının (2015) çalışmasında da görülmektedir. Örgüt kuramı genelinde ve özelde kurumsal kuram alanında tartışma dışı bırakılan bilme biçimleri ve bilgi içeriklerinin olduğunu belirten yazarlar, iktidar, tahakküm, sınıf çatışması, işçi hakları gibi konuların yönetsel etkinlik, örgüt performansı, kurumsallaşmış süreçler gibi örgüt çalışmalarının merkezinde yer alan konularla ilgisiz ve/veya aykırı olarak görüldüğü için dışlandığını belirtirler. “Bilgi tabuları” olarak değerlendirilen bu durum, alternatif bilgi ve bakış açılarının dile getirilememesine sebep olur (Hudson vd., 2015). Harley ve Fleming (2021) elit yönetim dergilerinde 2008-2018 arasında yayınlanan çalışmaları incelendikleri araştırmalarında bu dergilerde yapılan çalışmaların sadece yüzde 2,8’inin eşitsizlik, iklim değişikliği, cinsiyet ayrımcılığı, ırkçılık gibi sorunlara işaret ettiği bulgusuna ulaşmıştır. Çalışılan konuların yanı sıra teorik anlamda örgüt çalışmaları alanındaki araştırma mantığı incelendiğinde kurumsal kuramın hakimiyeti olduğuna işaret edilmektedir. Dirlik (2022: 301)’in örgüt çalışmaları alanının Amerika ve Avrupa alanındaki önde gelen dergilerinden *Academy of Management Science (ASQ)* ve *Organization Studies (OS)*’de öne çıkan kuramsal perspektifleri incelediği çalışmasında her iki dergide de 2000-2009 yılları arasında yeni kurumsal kuramın öne çıktığı belirtilir. Alvesson ve Spicer’in “yeni kurumsal kuramın (YKK) “*Organization Studies*” dergisinde gelişimini izledikleri 2019 yılına ait çalışmada da 2008 yılından itibaren YKK’nın en baskın teorilerden biri haline geldiği belirtilmiştir. Yönetimci bakış açısının baskın olduğu kurumsal kuramın (Munir, 2015) algılara meydan okumayan konular ve temalarla ilgilenerek örgüt teorisinin “güvenli” biçimi olarak görüldüğü belirtilmektedir (Burrell, 2022: 28).

Örgütleri toplumsal düzeni sağlamanın bir aracı olarak gören; örgüt faaliyetlerini yapılandırmaya ve kontrol etmeye yardımcı olan bakış açıları ile kavramlar üzerinden araştırma bulguları üretmeyi amaçlayan (Morgan, 1990: 15) ana akım örgüt çalışmalarından farklı bir epistemolojik zemine dayanan bu araştırma, örgütlenme olgusunun yeniden düşünülmesi gerektiği iddiasını temel almaktadır. Klasik bürokratik örgütlenme biçiminin ve piyasanın etkili ve doğru bir değer olduğu yönündeki öğretinin (Burrell, 2022: 25) ötesine geçmeyi; örgütlenmeyi mevcut konumundan çıkararak başka “mümkünlükler” içinde yeniden konumlandırmayı⁴ amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, çalışmanın bir sonraki bölümünde, ana akım örgüt ve örgütlenme varsayımlarına ilişkin eleştirel bir sorgulama yapıldıktan sonra,

⁴ Konumlandırma, konumlandırmadan çıkarma ve yeniden konumlandırma nitelemesi Böhm’ün “*Repositioning Organization Theory*” çalışmasına atıfla yapılmıştır. Böhm’e göre (2006) ana akım çalışmalar yönetim hegemonyası çizgileri doğrultusunda örgütü konumlandırır.

alternatif örgütlenme biçimlerinin yönetim ve örgüt çalışmaları alanında daha görünür ve tartışılır hale gelmesi gerektiği ileri sürülmüştür.

1.2. Ana Akım Örgütlenme Varsayımlarını Sorunsallaştırmak: Alternatif Örgütlenme ve Örgüt Çalışmaları

Ana akım çalışmalarda rasyonel ve bürokratik örgütlenmenin nesnel ve teknik işlevlere dayalı yapısının toplumsal düzenin etkili ve verimli işleyişi için gerekli olduğu varsayılır. Dışsal bir gerçeklik olarak algılanan örgütlenmeyi nesnel olarak oluşmuş, önceden belirlenmiş çevre ile sınırlandırmak, onun, iş bölümleri, profesyonellik, bürokrasi ve ölçülebilen ve temsil edilebilen düzenli, teknik bir dünyanın idaresi olarak kavranmasına yol açar (Böhm, 2006: 5). Araçsal rasyonalite aracılığıyla basitleştirilen ana akım bilgi biçimlerindeki 'örgütlenme' fikrini ve örgütün doğasına ilişkin yerleşik kabulleri sorgulayan tartışmalar ve alternatif sesler ortaya çıkmaya başlamıştır (Reed, 2006: 3-7).

Örgütsel olgulara ilişkin bilgi üretimi sürecinde Güney'den yükselen ses olarak dekolonyalizm tartışmaları modern örgütlenme biçimlerini sorunsallaştırması açısından bir diğer önemli noktadır. Sömürgecilik karşıtı (dekolonyalizm) araştırmalar, örgüt kavramının yeniden yorumlanmasına katkı sunmaktadır. Sömürgecilik karşıtı hareketin 'öteki örgütler' kavramı, örgütleri verimlilik ve strateji ilkeleri tarafından yönetilen statik varlıklar şeklinde görmeyi engellemektedir. Örgüt çalışmaları araştırmacılarının, hegemonya karşıtı, marjinal örgüt teorileri geliştiren dekolonyal bilme biçimlerine açık olması çağrıları yapılmaktadır. Örgütsel modellere alternatif deneyimlerin incelenmesi ve kültürel çeşitliliğe açıklık, başka bir deyişle, başka topluluklara ses vermek, daha önce görmezden gelinen bilginin üretilmesini sağlamak, bireylerin ve dünya görüşlerinin kiteselleştirilmiş, tek tipleştirilmiş ve standartlaştırılmış gerçekliğinin üstesinden gelmek anlamına gelir. Örgütsel olgunun bu yeni çerçevesini anlamak, onları olayların yaşandığı yerde, sıradan, gündelik, alışılmış ve doğaçlama hareketleri aracılığıyla yakalamayı gerektirir. Bunun için de modern örgütlenme biçimlerinin farklı gerçeklikleri homojen hale getiren vazgeçilmez bir aygıt olarak inşa edildiği fikri yapı söküme uğratılmalıdır (Fróes Couto vd., 2021: 57-79). Yapıların yapı söküme uğratılması, farklı varoluş ve düşünme biçimlerine dayalı alternatif yapıların yeniden tasavvur edilmesini ve insanlar ile insan olmayanlar arasında anti-emperyalist ve antikapitalist bir yaşamı yeniden tahayyül eden ilişkinin kolektif olarak örgütlenmesini gerektirir (Pal vd., 2023).

Yönetim ve örgütlenmenin doğasına ilişkin varsayımları sorgulayan ve ona karşıt duruş geliştiren eleştirel tartışmalarda araştırma konusu hakkında nasıl bilgi üretildiği sorgulanarak refleksif bir duruş sergilenmekte, örgütlerin verimliliğini artırmayı amaçlayan performatif bilgi

üretimine karşı çıkılmakta, doğallaştırmanın reddi savı ile örgütsel yaşam unsurlarının verili görülmesine ve sorgusuz kabul edilmesine itiraz edilmektedir (Spicer ve Alvesson, 2025: 447).

Ana akım yazında örgütlenme süreçleri ve örgüt içi işleyişler piyasa ekonomisi çerçevesinde ele alınmakta, örgüt ile ilgili olgular rekabet, verimlilik, kârlılık gibi kavramlarla açıklanmaya çalışılmakta ve örgüt başarısı için bu kavramların gerekliliği vurgulanmaktadır. Kâr güdüsünün ve büyümenin çalışanlar ve toplumun geneli için olumlu sonuçlar yaratacağı, hiyerarşinin kaçınılmaz ve doğal bir durum olduğu, yönetsel verimliliğin herkes tarafından arzu edildiği şeklinde yönetsel akılcılığın değişmez gibi gördüğü gerçekliklere karşı çıkan eleştirel bakışa göre örgüt ve yönetim araştırmacıları farkında olarak ya da olmadan hiyerarşi, büyüme, kâr gibi kavramları sorgulamadan verili olarak kabul etmektedir (Banerjee vd., 2021: 340, 346; Fleming ve Banerjee, 2015; King ve Land, 2018: 5).

Büyümeye ilişkin yapılan ana akım çalışmalar, etkili yönetimi genel olarak işletmenin büyümesiyle özdeşleştirmekte, ekonomik büyüme üreten örgütlenme stratejilerini benimsemektedir (Banerjee vd., 2021: 345). Bu noktada, ana akım örgüt çalışmaları alanının büyüme zorunluluğu varsayımı ile mevcut yönetim sistemlerini sorgulamadıkları; üretimde, tüketimde sınırsız büyümeyi yücelten söylemlerin gezegen üzerindeki etkilerini düşünmekte yetersiz kaldıkları eleştirisi getirilmektedir (Wittneben vd., 2012: 1435). Örgütlerin verimliliği ve kâr elde etmesi için gerekli görülen büyümenin, toplumsal sorunlara çözüm olacağı, kalkınma, yatırım, istihdam hedeflerinin gerçekleştirilmesini sağlayacağı inancına karşın büyüme paradigması mevcut toplumsal düzeni⁵ doğallaştırarak düzen içindeki çelişkilerin ve iktidar ilişkilerinin göz ardı edilmesine yol açmaktadır (Dale, 2012). Sermaye birikiminin itici gücünü oluşturan ekonomik büyüme hedefi ile sosyal-ekolojik sistemlerin ihtiyaçları ya da gezegenin sınırları gözetilmemekte, büyüme ile sağlanan şirket kârlarının nasıl bölüştürüldüğü göz ardı edilmektedir (Banerjee vd., 2021: 345; Dale, 2012). Örgütlerin doğasına ilişkin yerleşik kabullerden biri olan hiyerarşi temelinde örgütlenme biçimi de ana akım yaklaşımlarda örgütsel etkinliğe ulaşmak ve rekabet avantajı elde etmek için gerekli olarak görülmektedir (Blaug, 2009: 88). Verimlilik sağlayacağı varsayımı ile işin örgütlenmesini iş bölümü ve hiyerarşik karar alma çerçevesinde verili olarak kabul eden araştırmacılar, yöneticileri, üstün bilgiye sahip olduğu varsayımı ile, emek gücü üzerinde egemen güç uygulama hakkına sahip olarak ayrıcalıklı konuma getirir (Johnson ve Duberley, 2016). Meşru bir güç yoğunlaşmasına işaret eden hiyerarşik yapılara yönelik araştırmalardaki yerleşik kabuller, kararların alınması

⁵ Toplumsal düzen ile kapitalist sistem kastedilmektedir. Kapitalist sistem, emek gücü üzerinde kontrol ve tahakkümün hâkim olduğu, sermaye birikimi ve kâr amaçlı meta üretimine dayalı bir toplumsal örgütlenme biçimini ifade etmektedir. Kâr amaçlı (şirket benzeri) ve hissedar sahipliği biçimindeki örgütlenmeler kapitalist sistemin devamlılığını sağlayan ekonomik aktörler olarak görülmektedir.

noktasında insan ilişkilerini yukarıdan aşağı şekilde ele alan bir bakışla herkesin eşit olamayacağı inancını ve kapitalist toplumsal ilişkilerin devamlılığını sağlamaktadır (Atzeni, 2012; Cheney, 2007).

Araştırmacı olarak araştırdığımız özneyi resmederken yaptığımız seçim aynı zamanda başka olasılıkları görmeme seçimi olabilir. Örgüt çalışmaları alanındaki araştırmalarda da bazı “görme biçimlerinin” daha ayrıcalıklı olduğu, örgütlere ilişkin tanımlama ve onlara ilişkin bilgi üretim sürecinde belirli görme biçimlerinin etkisi göz ardı edilmemelidir (Clegg ve Hardy, 2006). Bu anlamda ana akım çalışmalarda baskın olan sermaye merkezli söylemler, alternatif örgütsel formları görmeyi engellemektedir. (Ngwu, 2023: 68). Ancak, gündelik hayatımızda örgütsel eylemleri tecrübe eder ve yeniden üretirken örgütlenmenin yerleşik normlardan farklı olarak nasıl gerçekleşebileceğini ortaya koyan düşünme biçimleri geliştirilmelidir (Cheney ve Munshi, 2017). Bu anlamda önemli olan şey, 'kurumsal benliklerimizin' ve oynadığımız rollerin (akademisyen, yazar vb.) zorluklarının farkına varmakla başlayarak birbirimizle ve başkalarıyla etkileşimde bulunmak için daha öz düşünüşsel yollar aramamız gerektiğidir (Zanoni vd., 2023: 1180-1181). Bu bağlamda, hangi olguların hangi perspektifle inceleneceğini üstü açık ya da örtük biçimde belirleyen epistemolojik egemenliğe karşı bir duruş benimseyen bu araştırma, farklı “eyleme” biçimlerinin de mümkün olduğu kabulüyle hareket etmektedir. Bu anlamda “alternatif örgütlenme” biçiminde tabir edilen yapıların kurulma nedenlerini, işleyiş pratiklerini nasıl oluşturup sürdürdüklerini ortaya koymak önemli görülmektedir. Bu çalışmada, örgütlerin davranışlarını yönlendiren kâr güdüsü, hissedar değeri ve araç-amaç verimliliği gibi kavramsallaştırmaların (Fleming ve Banerjee, 2015: 7) ve yönetsel çıkarlara hizmet eden bilgi üretim biçimlerinin ötesine geçilmesi hedeflenmektedir. Bu doğrultuda araştırma, genel toplumsal kabulleri sorgulayan; ele alınan problemin nasıl konuşulacağına ve hangi değerler çerçevesinde tartışılacağına karar verme sürecinde eleştirel-performatif⁶ bir yaklaşım benimsemektedir. Çalışmanın amacı, eşitlik, özgürleşim, demokratik katılım ve dayanışma değerleri temelinde şekillenen alternatif örgütlenme biçimlerini incelemektir.

Örgütlenme, araçları ve amaçlarıyla bir karardır. Örgütlenme biçimlerinde yöneticilere ihtiyaç olduğu, örgütlerin büyümek zorunda olduğu gibi varsayımlar aslında birer politik seçimdir. Bu politik seçimler bizlere kaçınılmaz ve doğal şekilde sunulur ve bizlerden bunun bilgisinin üretilmesi istenir. Ancak, şeyleri yapmanın başka yolları da vardır (Parker vd., 2017).

Örgütlenme olgusunu teknik bir meseleye indirgemek yerine onu, başlı başına politik bir mesele olarak kavramamız gereklidir (Parker vd., 2017: 543). Bu sebeple, çevrenin

⁶ Eleştirel performativite ile yalnız ana akımın performatif bilgi üretimini eleştirmek değil aynı zamanda alternatif üretme noktasında başka normatif temeller sunma, ele alınan olguları yeniden kavramsallaştırma kastedilmektedir (bknz, King ve Land, 2018; Spicer vd., 2016).

gerektirdiği şekilde örgüt yapısını biçimlendirmeye ve örgüt içindeki her birimi amaca hizmet edecek şekilde işlevsel kılmaya odaklı bilgi biçimleri yerine, örgütlerin ve toplulukların alternatif bir ekonomi için önemli rolde olabileceğini anlamaya yarayan teorik araçlar geliştirilmelidir (Klikauer, 2015: 203). Dolayısıyla, örgütlenmeyi diğer insanlarla birlikte insan olmanın karmaşık yolları üzerinde çalışmanın bir yolu ve hepimiz için bir sorumluluk ve olasılık olarak anlayabiliriz (Parker vd., 2014: 634).

Örgütleri ve toplulukları alternatif kılan şey, toplumsal pratikleri aracılığıyla toplumda hâkim olan değerlere karşılık alternatif ahlaki değerleri somutlaştırması ve yeniden üretmesidir. Bu değerler özellikle kâr maksimizasyonu, verimlilik veya büyüme gibi kapitalizmle ilişkili ilkelerle ilgilidir. Alternatif örgütlenmeler, daha geniş bir toplumsal değişime etki etmeye çabalayan ve bunu hayal eden aktörlerin olduğu politik yapılardır (Schiller-Merkens, 2024: 460). Örgütlenme olgusunu bu şekilde ekonomik alanla sınırlandırmaktan kaçınmak, onu kaçınılmaz yasalara indirgememek, örgütlenmeyi toplumsal ilişkilerle ilgili bir alan haline getirir (Parker vd., 2007). Bir diğer ifadeyle, ekonomik ve toplumsal alanlar arasındaki bağlantılar yeniden kavramsallaştırmaya çalışılır (Kokkinidis, 2014). Şeylerin 'örgütlenme halinde' olduğunu söylemek, hem anlaşılabilir somut süreçler tarafından örgütlendikleri anlamına gelir, hem de bu sürekli örgütlenme olgusu, onların (henüz) tamamen kapalı olmadıkları ve dönüşüm olasılıklarının ölmediği gerçeğine işaret eder (Böhm vd., 2021). Sosyo-politik bağlamda birey ve toplum arasındaki hızla değişen ilişkiyi temelden yeniden ele alan yeni örgütlenme ilkeleri ve uygulamalarının ortaya çıkması ile yerel ile küresel olanın; örgütsel olarak konumlandırılmış pratikler ve süreçler ile kurumsal rasyonaliteler ve yapıların; müzakere edilmiş düzen ile stratejik güç ve kontrolün yeniden birbirine bağlanması gerekmektedir (Reed, 2006:18). İnsan ilişkilerine dayalı toplumsalın yapısal eşitsizliklerini, her türlü iktidar ilişkisini ve dolayısıyla mücadeleyi içinde barındıran örgütlenme deneyiminin kendisini *mülkleştirme* karşısında bir *müşterekleştirme* pratiği olarak kurmak ve anlamak önem kazanmaktadır (Akçay ve Kocagöz, 2019: 92).

Ana akım örgütlenme varsayımlarını sorguladığımız bu bölümde, kâr amaçlı örgüt tipolojilerinden uzaklaşarak, ihtiyaçların ve isteklerin iş birliği, dayanışma, eşitlik ve demokratik katılım gibi değerler temelinde yeniden düşünülmesi gerektiği savunulmuştur. Alternatif örgütlenme olarak betimlenen bu biçimlerin ortaya çıkışına etki eden dinamikler ile bu örgütlenmelerin dayandığı ilke ve değerlerin kökenine ilişkin tartışmalar ise bir sonraki bölümde ele alınmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

PİYASALAŞMA KISKACINDA “ALTERNATİF”İN BİLGİSİNİ ÜRETMEK: KAVRAMSAL ARKA PLAN

Çalışmanın birinci bölümünde, örgüt ve örgütlenme çalışmalarına ilişkin tartışmalar çerçevesinde, örgütün yalnızca bireylerin bir araya geldiği yapısal bir “yer” olarak değil, ihtiyaçların ve isteklerin iş birliği içinde formüle edilip karşılandığı dinamik ve akışkan bir süreç olarak ele alınması gerektiği (Reedy, 2014: 641) vurgulanmıştır. Gündelik pratikler emek-sermaye ekseninde değerlendirildiğinde, ekonomik ve toplumsal alanlar arasındaki bağlantıların da yeniden kavramsallaştırılması gerektiği görülür (Kokkinidis, 2014). Bu nedenle, alternatif örgütlenmelerin ortaya çıkış nedenlerini ekonomi-politik bir perspektiften değerlendirmek, bu çalışma açısından temel bir önem taşımaktadır. Ayrıca, bu örgütlenmelerin nasıl işlediğini ve sürekliliklerini hangi değerler üzerinden kurduklarını anlamak için, müşterekler, sosyal ve dayanışma ekonomileri ile topluluk-çeşitlilik ekonomileri literatürlerinden yararlanılarak kavramsal bir çerçeve oluşturulmuştur.

2.1. Meta Üretimi ve Metalaştırma

Kapital’deki analizine meta tartışması ile başlayan Marx (2015), kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliğini meta yığını olarak görür. Metaların üretimini ayırıcı kılan özellik, üretimin niteliğiyle ilişkilidir. Kullanım değeri için değil, değişim değeri için üretim yapılmaktadır (Eren, 2008: 31). Amaçlı bir üretici faaliyeti ya da yararlı emeği içinde barındıran kullanım değeri, insan ihtiyaçlarını gideren dışsal bir nesne iken, mübadele ilişkisine tabi kılındığında kullanım değerinden soyutlanmış olur. Kullanım değeri olan emek ürünü toplumsal iş bölümü süreci içinde meta formunu kazanır. Bu mübadele ilişkisinin her bir aşamasında ise metanın değerlenme biçiminde değişimler yaşanır. Değerin basit biçiminden, nihai para biçimine evrildiği bu süreçte meta üretimi aslında tarihsel olarak belirlenmiş olan toplumsal bir üretim tarzını yansıtır (Marx, 2015: 49,55). Meta analizinde, toplumun kendini ve kendi toplumsal yaşamını ürettiği yollar analiz edilir. Toplumsal pratik olarak metalar, üretim, dağıtım ve tüketim pratiklerinin evrimi içinde ortaya çıkmaktadır. Meta olmayan “şeyler” de belli zaman dönemlerinde meta haline dönüşmüşlerdir (Sarıca, 2008: 16).

Meta formuna kavuşma hali kapitalist sistemin getirdiği rekabete dayalı emek sürecinde gerçekleşir. Bir taraftan meta üretimi için gerekli emek zaman, diğer tarafta artık değeri elde etme amaçlı baskılarla oluşan rekabet, üretimin örgütlenmesi ve ürünlerin meta özelliği arasında dinamik bir ilişkiyi oluşturur (Jessop, 2009: 168). İnsan emeği ürünü olarak metayı

önemli kılan nokta, ona atanan değerde saklıdır. Metanın değerini belirleyen asıl şey ise üretimi için harcanan emek miktarıdır. Emeğin kolektif karakterinin metalarda cisimleştiği vurgusu ile biçimin ardındaki içeriğe, emek zamanı ile belirlenen değere ulaşmış oluruz (Yaman, 2019: 24, 97-99). Marx'ın fikirlerinin temelini oluşturan emek-değer teorisi, bir taraftan emek ürünlerinin mübadelesi yoluyla kurulan bölüşüm ilişkilerini ortaya koyarken diğer taraftan emek ile emek gücü arasındaki ayrımın altını çizer ve kapitalizme özgü temel üretim ilişkilerini ortaya çıkarır (Fine ve Saad-Filho, 2008: 40). Bu teoride, kapitalizm altında toplumsal yeniden üretimi düzenleyen ekonomik süreç ve ilişkiler eleştirel bir biçimde çözümlenmiştir. Üretim araçlarının tekelci yapısı, ücret ilişkisinin genelliği ve meta değişimlerinin yaygınlığı üzerinde durularak kapitalist birikimin yapısı ve dinamikleri hakkında önemli sonuçlara ulaşılır (Saad-Filho, 2006).

Bir üretim tarzı olarak kapitalizmi tahlil ederken Marx'ın başlangıç noktası her zaman üretim olmuştur (Fine ve Saad-Filho, 2008: 32). Toplumsal üretim ilişkileri maddi üretim araçlarındaki, üretken güçlerdeki değişme ve gelişme ile dönüşme ve gelişme eğilimindedir. Üretim ilişkileri bir bütün olarak toplumsal ilişkileri, belirli bir tarihsel gelişme aşamasındaki ayırt edici nitelikteki toplumu oluşturur (Marx, 2012: 37). Üretimin ve yeniden üretimin tarih içinde aldığı biçimler insanların toplumsal ilişki biçimlerini de belirlemektedir. Bu sebeple, insanlığın tarihi ancak bu üretim faaliyetinin öncül olarak ele alınmasıyla açıklanabilir (Savran, 2012: 95-96).

Kapitalizmi ayırt eden şey, bağımsız üreticilerin ürünlerinin mübadelesi değil, işçilerin çalışma kapasitelerinin alınıp satılması ve kâr için meta üretiminde kullanılmasıdır. Kapitalist üretim bu noktada iki tip metanın satın alınmasıyla başlamaktadır: üretim araçları ve emek gücü (Fine ve Saad-Filho, 2008: 39, 49-50). İlk günah olarak nitelendirdiği ilk birikimi, sermaye birikiminin çıkış noktası olarak ifade eden Marx'a göre (2015: 686) sürekli büyüyen zenginliğin kaynağı emek gücünün mülksüzleştirilip üretim araçlarından kopartılarak piyasada alınıp satılabilen meta haline getirilmesidir. Sermaye birikimi için gereken emek arzının istendiği biçimde karşılanamaması çitleme hareketinin ardındaki güdülerden biridir. Ortak toprakların çevrilmesi, çitlenmesi hareketi köylülerin kendi topraklarından ve meralarından zor yoluyla kovulmasıyla gerçekleştirilmiş ve halkın mülksüzleştirilerek sanayi için gerekli olan özgür ve korunmasız ücretli işçi arzını sağlamıştır (Marx, 2015: 696-704, 707). Yaşamak için emek gücünü ortaya koyan ücretli işçinin kendisi için ürettiği şey ise ücrettir. Ücretli işçilerin emek güçlerini satın alan kapitalist, bu emek gücünü bir günlüğüne, bir haftalığına, bir aylığına satın alır. Satın aldıktan sonra da başta belirlenen süre boyunca bu emek güçlerini kullanma hakkına sahip olur (Marx, 2012).

İki sınıf arasında toplumsal bir ilişki biçimini alan sermayenin özünü ücretli emek tarafından metaların üretilmesi aracılığıyla değer kazanma süreci oluşturur. İşçiler bu süreçte üretim araçlarına sahip olmadıkları için emek güçlerini düzenli ve sürekli olarak satmak zorundadır. Bu üretim ilişkisi bir kez kurulduğu zaman, sermaye, üretim araçları, metalar ve para aracılığıyla ve onların içinde var olur (Saad- Filho, 2006). Sermayenin değer üretim sürecinde ilk olarak bir mübadele değerine sahip olan bir satılacak nesne, yani bir meta üretmek isteyen kapitalist bunu yaparken meta piyasasından satın aldığı üretim araçlarının ve emek gücünün toplam değerinden daha yüksek bir değere sahip olan bir meta üretmek ister (Marx, 2015: 189). Kapitalistin daha yüksek değer vurgusu, kâr elde etme isteği, artı değer olarak ifade edilen kavramı bize vermektedir.

Kapitalist üretim, sadece meta üretimi değil, özünde artık değer üretimidir. Sermaye için üreten işçinin üretimde bulunması ve aynı zamanda artık bir değer de üretmesi gereklidir (Marx, 2015: 486). Kapitalizmin ortaya çıkardığı sömürüye bağlı sınıf ilişkileri artık değer elde edilmesinde kendisini göstermektedir. Bu ilişkiler, üreticileri tüketebilecekleri veya denetleyebileceklerinden daha fazlasını üretmeye zorlayan yapı ve süreçler ile artığın sömürücüler tarafından elde edilmesini sağlayan mekanizmaları içerir (Saad- Filho, 2006: 75). Kapitalist üretim düzeninde sermaye ilişkisini yaratan süreç, işçinin kendi çalışma koşullarının mülkiyetinden ayrılmasıyla başlar. Geçimlik üretim araçlarından mahrum bırakılan “özgür işçinin” emek gücünü satmak zorunda kalması, emek gücünün metalaşmasına yol açar (Marx, 2015: 687).

Sermayenin dolaşımı sürecinde kapitalistle işçi arasındaki mübadele eşitler arası bir işlemdir. İşçi satacak başka bir malı olmadığı için dolaşıma sadece emek gücünü getirirken kapitalist ise bu emek gücünü gerçek değeri üzerinden satın alır. Emek gücünün değerini belirleyen ise işçinin işçi olarak yeniden üretimidir. Elde ettiği değer miktarı bir tarafta işçinin mülksüzlüğünü yeniden üretirken diğer taraftan da sermayenin emrinde işçi olarak çalışmayı kabul edeceği bir büyüklükte olmalıdır. Denetimi tümüyle kendisine geçen emek gücünün kullanım değerini kendisine artık değer sağlayacak şekilde kullanan kapitalistin artı değerinin kaynağı emek gücünün değeri ile emekçinin üretim sürecinde ürettiği değer arasındaki farkta yatmaktadır. Artık değer, sermaye ile ücretli emek arasındaki mübadelenin ikili niteliğinden ortaya çıkmaktadır. (Savran, 2012: 115-117).

Sermayenin değerlendirme sürecinde başta emek gücünün meta halini almasının yanında başka varlıkların da bu metalaşma sürecine dahil edilmesi, sermayenin her şeyi içermeye stratejisini yansıtmaktadır. Meta biçiminin genelleşmesi, metanın içinde yer aldığı pazarın da yeniden üretimi ve yayılımı için gereklidir (İnan, 2021: 72-73). Metalaştırma; süreç, eşya ve

toplumsal ilişkilerin mülkiyet hakkına tabi olduğunu, yasal sözleşmeyle alınıp satılabileceğini ve fiyatlandırılabileceğini varsayar. Bu varsayım doğrultusunda piyasaların olması gerekli ve insan eylemleriyle ilgili kararların verilmesinde en iyi rehber olduğu fikri öne çıkarılır (Harvey, 2015: 174).

Marx, piyasada emek gücünden başka satabilecek bir şeyi olmayan özgür işçiyi tanımlarken ve emek gücünün metalaşması ile değer üretimi arasında ilişkisellik kurarken, Marx'ın ilkel birikim tartışmasını ileri götüren Harvey (2020: 149) sadece ücretli emeğin sömürülmesine dayalı sermaye birikim dinamiklerini incelemenin ötesine geçerek saf ve temel mülksüzleştirmeye dayalı birikim pratiklerine dikkat etmek gerektiğini ifade etmiştir. Birikmiş servetin sermayenin belirli kesimleri tarafından gasp edilmesi ile gerçekleştirilen işlemler, piyasa mekanizması yoluyla yeniden değerlendirilerek ticarete konu edilmektedir. Bu anlamda yapılan işlemlerde insanların haklarından (sağlık hakkı, emeklilik hakkı, konut hakkı vb.) mahrum edilmesiyle servet yaratımına şahit oluruz (Harvey, 2020: 151). Polanyi ise kendinden ve doğal çevresinden başka satabilecek bir şeyi olmayan insanların kendilerini nasıl metalaştırdığı ekseninde tartışma yürütmüş (Eren, 2008: 151, 250), piyasanın “kendiliğinden” bir düzen şeklinde ele alınmasına karşı çıkarak, toplumun “kendiliğinden” olmayan bu duruma karşı kendini korumak için geliştirdiği mekanizmaları “çifte hareket” kavramıyla açıklamaya çalışmıştır (Buğra, 2010: 21). Bu noktada, alternatif örgütlenmelerin ortaya çıkışını anlamlandırmak için başvurulacak metalaşma tartışması, kapitalist sistemin içine gömülü piyasa ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, izleyen bölümde piyasa ekonomisinin toplumsal ürün ve hizmetleri nasıl metalaştırdığı ve buna karşılık insanların metalaşan yaşamlarına nasıl müdahil oldukları, Polanyi'nin perspektifi üzerinden tartışılmıştır.

2.1.1. Polanyi Bağlamında Piyasa Ekonomisi ve Metalaşma Tartışması

19.yy'da İngiltere'de yaşananlara ilişkin yaptığı analizlerde toplumun nasıl piyasa toplumu haline geldiğini inceleyen Polanyi, piyasa sisteminin insan doğasına ilişkin varsayımlarının hatalı olduğu görüşündedir (Eren, 2008: 143). 19.yy düşünürlerinin insanın ekonomik faaliyetlerde rasyonaliteye göre hareket edeceğine, insanın kâr amacına yönelerek maddeci eğilimler içinde olduğuna ilişkin görüşlerine karşı çıkarak piyasa ekonomisinin doğallaştırılmasına karşı çıkmıştır. Asıl sorgulanması gereken piyasa ekonomisinin her dönemde var olan bir şeymiş gibi görülmesidir (Polanyi, 2010: 332-333). Piyasa ekonomisi, kendiliğinden bir olgu değil; emek, toprak ve parayı meta haline getiren kurumsal değişiklikler yoluyla gerçekleşen siyasi bir projedir (Buğra, 2009: 16). Kapitalizme içkin olan piyasa ekonomisi, toplumsal hayatın maddi, sosyal ve entelektüel temellerinin kurulmasında ve şe-

killendirilmesinde sermaye dolaşımı ve birikimi süreçleri çerçevesinde konumlanır (Harvey, 2015: 20). Polanyi, üretim faktörlerinin aldığı biçime odaklanmak gerektiğini belirterek, piyasanın genişlemesi ya da geri çekilmesine ilişkin önemli açıklamalar getirmektedir. Metalaşma sürecinin, piyasalarda dolaşan bir şeyin uzantısı olarak değil, piyasa rekabetinin toplum üzerinde uyguladığı baskı olarak düşünülmesi gerektiğini ifade eder. Piyasanın varlığı ya da yokluğu ile ilgili bir tartışma yerine, üretken verimliliğe katkı sağlayan her şeyin tek büyük bir piyasa şeklinde birbiriyle ilişkilendiğini ileri sürmüştür (Postel ve Sobel, 2024: 46).

Üretim unsurlarının piyasada işleme tabi tutulması aslında bu üretim unsurlarının satılmak için üretilmediğine işaret etmektedir. Emek, toprak ve paranın aslında birer meta olmadığını ifade eden Polanyi (2010: 119-120), bu unsurların satılmak üzere değil, yaşamın farklı yönlerinden ayrılmayan, satılmak üzere üretilmeyen, bir başka ifadeyle “hayali meta” olduğunu ileri sürmüştür. Emek, toprak ve paranın hayali meta olarak ele alınması ve bu unsurların tarihsel olarak özgül toplumsal ilişkiler içine gömülü olduğu düşüncesi piyasa ekonomisinin kavranması ve sorgulanması açısından da önemlidir (Jessop, 2009: 168-170).

Sanayi Devrimi’nin temel özelliği olan piyasa ekonomisi, kendi kurallarına göre işleyen piyasalar sistemidir. Ekonomik yaşamın sadece piyasa fiyatlarıyla yönetildiği ve dışarıdan müdahale olmadan kendini düzenleyebilen sistem olduğu düşüncesi gerçekte olan bir durum değildir. Kurum olarak piyasanın kendi dengesini sağladığı varsayımı gerçek ötesi bir yorumdur (Polanyi 2010: 79-81). Ancak, piyasaları toplum için doğal gören liberal doktrin, kendi çıkarını önceleyen insan düşüncesini meşrulaştırır ve piyasa ilişkilerinin desteklenmesinde rol oynar (Sandbrook, 2011: 417). Her bireyi sistem içinde hareket eden iktisadi bir aktör olarak görmek, yaşam gereklerinin ancak piyasa kurallarına uyarak elde edilebileceğini öne çıkarır (Eren, 2008: 63). Bu noktada, pazar ve piyasa toplumu arasında bir ayrıma gitmek önemli görünmektedir. Polanyi, her çağda, malların üretim ve dağıtımı için bir sistem olması gerektiği fikrindedir. Ama, bu düzeni sağlamak için ayrı bir ekonomik kurumun ortaya çıkması piyasa ekonomisine özgü bir durumdur. Toplumun ekonomik ve sosyal düzeylere bölünmesi, kendi kurallarına göre işleyen piyasa varlığını yerleşik kılar (Polanyi, 2010: 118). Polanyi’nin piyasa ekonomisi eleştirisi, ekonominin toplum içine *gömülü* (*embedded*) ya da *ayrışmış* (*disembedded*) olması ayrımıyla öne çıkar. Toplumdan ayrışmış bir ekonomi, meta efsanesi aracılığıyla toplumun doğal, insani özünü koruyan mekanizmaların ortadan kaldırılmasını gerektirir (Buğra, 2024: 23). “Ekonomi, toplumsal ilişkiler içine yerleşecek yerde, toplumsal ilişkiler ekonomik sistemin içine yerleşir”, ifadesi ile piyasa toplumunun ayırt edici özelliğini vurgulamaktadır (Polanyi, 2010: 101).

Piyasa ekonomisinin doğallaştırılmasının ardında yatan düşünce, sanayi üretimi karmaşık hale gelirken, üretim unsurları arzını da garanti altına alma gerekliliğidir. En önemli üretim unsurları arasında yer alan emek, toprak ve para bu arzı sağlamak için örgütlenmeli ve bunun yolu olarak piyasada satılabilecek şekilde metalaştırılmalıdır. Emek gücünün kullanımı, ücret şeklinde belirli bir fiyat üzerinden herkes tarafından alınıp satılabilir, toprağın kullanımı da rant karşılığında sağlanabilir duruma getirilmiştir. Piyasadaki arz ve talep düzeyi ücret ve ranta göre belirlenir hale gelmiştir (Polanyi, 2010: 122, 192). Para, emek ve toprağın değişim değeri biçimine gelmeden önce kullanım değeri için var olmaları, aslında onların verili üretim faktörü şeklinde doğallaştırılmalarını engellemektedir (Jessop, 2009: 168). Ancak sistemin yarattığı bu meta kurgusu, piyasanın kendi iç mekanizmasına alan açarak emeği ve toprağı piyasanın etkisinden koruyacak herhangi bir düzenlemenin önünü kesmeye yol açar (Çoban, 2018: 212).

Ekonomik yapının piyasa tarafından kontrol edilmesi, toplumsal bütünü etkileyen sonuçlar yaratır. Bu noktada toplum, piyasanın bir uzantısı gibi hareket etmeye başlar. Toplumun, sistemin istek ve amaçlarına göre düzenlenmesi fikri piyasa ekonomisinin piyasa toplumunda işler sözüne ışık tutar. Ekonominin toplum içine gömülü olması gerekirken toplumun ekonomik sistemin içine yerleşmesi durumu ortaya çıkar (Polanyi, 2010: 101). Böylelikle, toplumun özü, piyasa kurallarının hakimiyeti altına girmiş olur. Piyasa, ekonomik bir süreci kurumsallaştırma aracı değil, toplumsal yaşamdaki baskın güç haline gelir (Sternberg, 1993: 102). Toplumu ekonomiye, insan yasalarını arz ve talep yasalarına tabi kılma çabaları, haklara işaret eden dilini reddetmesi anlamına gelir (Buğra, 2008: 55). Dönemin düşünürleri devlet yardımlarının insanları tembelliğe iteceğini, sosyal yardımların ailevi sorumlulukları zayıflatacağını ileri sürmüşlerdir. 19. yy düşünce ortamında sosyal hak karşıtı söylem önemli yer tutmuştur (Buğra, 2008: 58-59).

Polanyi'nin piyasa ekonomisine yönelik ikinci analizi, piyasa sisteminin hükümet eylemlerinden bağımsız olarak var olamayacağıdır. 19. yy üzerinden yaptığı tahlilde, ekonomi yönetimine hâkim olan resmî ideolojinin piyasa serbestliğini savunan ve devlet müdahalesine karşı çıkan laissez-faire olmasına rağmen, aslında devletin piyasa ekonomilerinin yönetiminde derinden müdahil olduğunu ileri sürer (Block, 2008: 2).

Emek, toprak ve paranın piyasa ekonomisinin işleyişi için metalaştırılması, toplum üzerinde yıkıcı etki yaratmıştır. Sınıf ayrımlarını aşan ve farklı toplulukları bir araya getiren bu tepkileri, hayali metaları piyasanın yörüngesinden çıkarmak amacıyla düzenleme talebinde bulunur (Buğra, 2009: 18). Bir tarafta piyasanın toplumun her alanına yayılması ve içerdiği meta sayısı artarken, diğer tarafta piyasa kontrolündeki ekonominin yol açtığı tehlikelere

karşılık direnmeye çalışan hareket ortaya çıkmaktadır. “Çifte hareket” şeklinde tanımlanan bu olgu, “toplum kendini, kendi kurallarına göre işleyen piyasa sisteminin tehlikelerine karşı koruyordu” şeklinde vurgulanmıştır (Polanyi, 2010: 124).

Piyasa ekonomisine karşı çıkış, onun insan toplumuyla bağdaşmaz niteliğine işaret etmektedir (Buğra, 2010: 23). Polanyi’nin toplum olarak ifade ettiği yapıyı aktif toplum şeklinde tanımlayan Burawoy’a göre (2003: 198) ise ekonomi ve devlet arasında yer alan ve belirli bir kurumsal alanı ifade eden aktif toplum piyasa ile sürekli çatışma ve karşılıklı etkileşim halinde iç içe geçmiştir. Piyasanın etkilerinden korunmak amacıyla alınan önlemlerin birincil amacı ekonomik çıkarlar değil, daha çok sosyal ihtiyaçlar temelinde gerçekleşmiştir. Piyasa yönteminin karşılayamadığı güvenlik, insanca yaşama biçimi, sağlık, sosyal sigorta gibi ihtiyaçlar gelir üzerinde dolaylı etki yapmaktadır. Ekonomik ve toplumsal çıkarlar şeklinde bölünme yaratmaktan, ihtiyaçları sadece parasal gelire indirmekten kaçınıldığı zaman korumacı hareketin kapsamı ve farklı ekonomik katmanlardan gelen kişilerin yaptıkları güç birliği net biçimde ortaya çıkacaktır (Polanyi, 2010: 219-221).

Polanyi’nin hayali meta ve piyasa ekonomisine karşı koruma geliştiren çifte hareket kavramı, iki önemli düzenleyici ilke çerçevesinde işlemektedir. Bir tarafta kendi kurallarına göre işleyen piyasa sistemini savunan ekonomik liberalizm, diğer tarafta sosyal koruma ilkesi (Polanyi, 2010: 194). Toplumsal mücadelelerin gerçekleştiği alanı bu şekilde yeniden kavramsallaştıran Polanyi, bu mücadelelerdeki aktörleri tanımlarken daha az sınıfsal belirleyicilik içeren bir açıklama sunmaktadır (Block, 2008: 3).

Piyasa sisteminin yol açtığı eşitsizlik ve güvensizlik devlet aracılığıyla hareket eden farklı bir “karşı hareketi” ortaya çıkarmıştır. Rekabete sınırlar koyarak, düzenleme ve toplumsal koruma yöntemleriyle zararların giderilmesine çalışılmıştır (Sandbrook, 2011: 420). Emek gücünü metalaşmadan korumak için iş yasaları ve sosyal düzenlemeler, toprağın metalaşmasını önlemeye yönelik hareket içinden de toprak yasaları ve tarımsal tarifeler ortaya çıkmıştır. Sosyal koruma ilkesi çerçevesinde koruyucu yasama, kısıtlayıcı cemiyyet ve diğer müdahale araçları kullanılarak ulusal korumacılığa dönülmektedir (Polanyi, 2010: 193, 209). Bu bağlamda, Polanyi’nin çifte hareketi devlet düzenlemesi aracılığıyla gerçekleşen olgu şeklinde kavramsallaştırmasını anlamak amacıyla çalışmanın sonraki kısmında refah devleti tartışmasına yer verilmiştir.

2.1.2. Refah Devleti ve Meta Dışlaştırma

Refah devletinin kökleri 19. yy’ın son çeyreğine uzanmış ve dönemin toplumsal, politik ve ekonomik dönüşümleri ile yakından ilişkilendirilmiştir (Béland vd., 2021). Toplumun, emek

sözleşmesi dışında toplumsal yeniden üretimi garanti eden kurumsal katmanlardan arındırılması ile insan hayatlarının metalaştırılması (Esping-Andersen, 1990: 21), insanların ve toplulukların kendi yeniden üretimleri için ihtiyaç duydukları ürün ve hizmetlerle kurduğu ilişki biçimlerini değiştirmiş, yönetim yeniden şekillenerek bireylerin maliyet ve fayda değerlendirmelerini öne çıkaran rasyonalite etkisi ile hareket etmelerine yol açmıştır (Gerber ve Gerber, 2017: 552). Polanyi'nin kör ilerleme olarak tabir ettiği 19. yy uygarlığının çökmesi, 1929'da Büyük Buhran olarak tabir edilen ekonomik, sosyal ve politik kriz ve ardından gelen İkinci Dünya Savaşı insanları yaşam alanlarını yeniden kurma çabasına itmiştir. Bu süreçte Keynesçi refah devleti, bir anlamda, Polanyi'nin "çifte hareket" şeklinde tanımladığı dinamiğin, piyasanın yayılması karşısında toplumu korumak için yoğun bir sosyal yasama faaliyetini sürdürdüğü bir dönemi ifade etmektedir (Buğra, 2024: 141-142). Burawoy'un (2010) ise ikinci piyasalaşma dalgasına karşı hareket şeklinde tanımladığı bu dönem, 1930'lar ve sonrasında Avrupa ve Kuzey Amerika'ya yayılmış; emeğin sosyal korunmasını inşa etmiştir. Refah kapitalizmi ve İkinci Büyük Dönüşüm şeklinde tanımladığı bu dönemin özelliği piyasanın toplumsal çıkarlar doğrultusunda düzenlenmesini sağlamaktır (Burawoy, 2010).

Toplumsal güçlerin bir tarafı olan ve piyasa ekonomisinin yıkıcı etkisi ile yoksulluk ve yoksunlukla baş etmeye çalışan topluluklar, güçlenen emek hareketinin de etkisiyle koruyucu düzenleme talebinde bulunmuşlardır ve ekonomik sistemin dizginsiz işleyişine karşı siyasi müdahaleler yoğunluk kazanmıştır (Wahl, 2015). Devletin, yaşamın ve geçim yollarının yeniden düzenlenmesine aktif şekilde müdahale olması yaşam alanını yeniden kurmaya yönelik kurumsal çabaların oluşmasına yol açmıştır (Buğra, 2009: 18-19). Eşitlik ve refah için maksimum serbest piyasa ve minimum devlet müdahalesi olması gerektiğini belirten liberal ekonomistlere karşılık piyasalaşmanın ortaya çıkardığı gerçeklik, minimum devlet müdahalesini değil; tam tersine, ekonominin örgütlenme ve yönetilmesinde, vatandaşların refahını temel düzeyde korumasında devletin rolü ve sorumluluğuna vurgu yapmıştır (Esping-Andersen, 1990: 2, 10). Ekonomik büyüme ve vatandaşların refahını sağlamak için devlet gücünün piyasa güçleri ile ve kimi zaman piyasa süreçlerinin yerine geçerek serbestçe kullanılması kabul edilmiştir. Sanayi politikasına aktif müdahalede bulunan devletler, farklı biçimlerde refah sistemleri inşa ederek sosyal ücretle ilgili standartlar getirmeye başlamışlardır (Harvey, 2015: 18-19).

Sosyal hakları, gelir güvencesini, sosyal güvenliği öngören refah devleti, emeğin ve doğanın meta olmaktan çıkarılması, kamusal malların ve sosyal hakların yayılması, yurttaşlığın kurumsallaşması süreci bağlamında öne çıkmaktadır (Özberk, 2016: 98-99). Toplumsal alanların ve toplumsal grupların piyasa ilişkilerinden çekilmesi, mübadele ilişkilerinin ve

kapitalist tahakküm yapılarının toplumsallaştırıcı etkilerinin göreceli bir önem kaybına uğraması şeklinde tanımlanan meta dışına çıkarma kavramı (Offe, 1984: 61) devlet ve yurttaş arasındaki toplumsal sözleşmeyi yeniden yazmıştır (Esping-Andersen, 2006: 35, 49). Refah devleti dönemi ile insanın haklarının söz konusu edilmesi, mülksüzleşerek toplumsal niteliğini kaybetmiş insanın toplumsallığını yeniden gündeme getirmiştir (Buğra, 2008: 49).

Refah devleti çerçevesinde sunulan koruma mekanizmaları “sosyal koruma” ve “sosyal haklar” biçiminde ortaya çıkmıştır. Piyasa işleyişinin yarattığı sosyal riskleri karşılamak üzere geliştirilmiş olan sosyal koruma, bireyin piyasa güçlerinden özgür olması ve risklerden korunma yoluyla toplumla bütünleşebilmesini ifade etmektedir. Sosyal haklar⁷ (iş sahibi olma, eğitim, sağlık, beslenme, konut, şahsi sosyal hizmetler, sosyal güvenlik, hamilelik, analık, aile ve çocuk, kültür, dinlenme, barış, çevre, iş emniyeti, tüketicinin korunması hakkı vb.) ise, bireyleri kapitalist sistemde ortaya çıkan sosyal risklere karşı koruma altına alan haklardır. Hakların kapsamı ve hangi risk türlerini içereceği refah devletini biçimlendiren önemli unsurlardan biridir. Sunulan hizmetlerin *hak olması* ilkesi çerçevesinde vatandaşların kendi ödeme gücünden bağımsız olarak, temel toplumsal risklere karşı bireyselleşmiş korumaya sahip olması mümkün kılınmaktadır (Arın, 2013). Refah devleti, sadece ne kadar kaynak kullanıldığı ya da verilen hizmetlerin niteliğinin yüksek olup olmadığıyla sınırlı bir olgu değildir. Kişilerin ödeme gücüne bakılmaksızın hizmetlere erişiminin herkes için olması da önemli bir noktadır. Diğer bir deyişle, sunulan hizmetler üzerinde herkesin hakkı bulunur ve bu hizmetlerin maliyeti, genel olarak insanların ödeme güçlerine göre toplanan vergiler yoluyla karşılanır (Wahl, 2015: 69).

Diğer taraftan refah devletinin bir sosyal tamir atölyesi işlevi gördüğü de ifade edilmektedir. Toplumsal güçler arasında iş birliğini de öngören refah devleti, bu güçler içinde yer alan kapitalistlerin de çıkarlarını yansıtmaktadır (Wahl, 2015: 70). Sermaye birikiminin devamı için emek gücü arzının sağlanması ve sürdürülebilirliği önemli bir koşuldur. Bu noktada emek gücünün devamlılığı onun yeniden üretim koşullarının sağlanması ile mümkündür.

Bu anlamda emek gücünün yeniden üretiminin nasıl gerçekleştiği, geleceğin işçilerinin eğitim yoluyla hangi nitelikleri elde edecekleri ve toplumsal istikrarın nasıl korunacağı gibi konularda sermaye sahiplerinin güçlü çıkarlara sahip olmaları sermaye kesiminin refah devletine yönelik düzenleme talebinde bulunmasının yolunu açmıştır (Wahl, 2015: 42-43). Bu dönemde toplumun kendisini koruma çabasının yanı sıra kapitalist düzenin de kendisini korumaya yönelik bir çaba içinde olduğu görülmüştür (Polanyi, 2010: 193-194). Sermaye

⁷ Sosyal hak tanımına ve içeriğine ilişkin farklı görüşler mevcuttur. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ve Birleşmiş Milletler’in kabul ettiği sözleşmede ise “ekonomik, sosyal ve kültürel haklar” şeklinde bir şemsiye başlık açılmıştır (Omay, 2011).

mantığının, insani ihtiyaçlar, istikrar ve güvenliğe duyulan toplumsal ihtiyaçla uzlaştırılabileceği görünür olmuştur (Bienefeld, 2009: 40-41). Ekonomik büyüme güçlerini yeniden canlandırmaya ve ekonominin durgunluğa sürüklenmesini önlemeye yardımcı olabilecek yerleşik bir ekonomik ve politik dengeleyici olarak görülmeye başlanan refah devleti, savaş sonrası dönem boyunca toplumsal çelişkilere siyasal çözüm olarak öne çıkarılmış, emek ve sermaye arasındaki asimetrik güç ilişkisini dengeleyerek yıkıcı çelişki durumunu aşması beklenmiştir (Offe, 1984: 147-148).

Toplumsal güçler arasındaki bu çıkar farklılığına rağmen refah devleti döneminde toplumun yoksulluk altında yaşayan büyük kesiminin verdiği mücadele öncelikle toplum kaynaklarının ve ürettiklerinin yeniden bölüşümü ya da bunların piyasa işlemlerinden farklı bir biçimde bölüştürülmesiyle ilgili olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, sosyal güvenlik ve sosyal yardım hizmetleri için verilen mücadele, başlangıcından itibaren piyasaya ve onun gücü ile zenginliğini ayrıcalıklı bir ekonomik seçkinler grubunun elinde yoğunlaştırma eğilimine karşı verilmiştir (Wahl, 2015). Hem metalaştırma hem de meta dışına çıkarma süreci piyasa ekonomisinin yarattığı çelişkiler sebebiyle eşzamanlı olarak gerçekleşmektedir (Gerber ve Gerber, 2017: 551). Metalaşma sürecinin ardından bu süreci tersine çeviren müdahalelerle tanımlanan refah devleti, sosyal haklarla tanımlanmış “yeni ortak alanlar” yaratarak piyasaların ekonomideki rolünü sınırlandırmıştır (Buğra, 2008: 85). Metalaşan toplumsal hayatın yeniden meta dışına çıkarılma çabasını piyasa ekonomisinin yarattığı tahribata karşı korumacı talepleri öne çıkaran karşı hareket bağlamında görmek mümkündür.

Piyasa ekonomisinin metalaştırdığı emek, toprak ve para ilişkilerine karşılık kendini koruma ihtiyacıyla ortaya çıkan karşı hareket refah devleti uygulamalarıyla sürecini tamamlamış görünmüyor. Offe’nin de (1984) ifade ettiği gibi metalaşma, meta dışına çıkarma sürecinin yeniden metalaşma döngüsüne evrildiği bir süreç içinde bulunmaktayız. Polanyi’nin haklı ama yanlış iyimserliğe kapıldığını belirten Burawoy’a (2010: 307) göre kapitalist birikim zorunluluğunu ve sermayenin yeni kâr arayışına girme çabasının her daim devam ettiğini gözden kaçırmadan *Büyük Dönüşüm*’ü tek bir döngüye indirgememiz gereklidir. Üçüncü piyasalaşma dalgası şeklinde ifade edilen günümüz çağı tekrar ve yeni alanlarda metalaştırma sürecini yaşamaktadır (Burawoy, 2010: 307).

2.1.3. Neoliberal Piyasa Ekonomisi ve Yeniden Metalaştırma

Polanyi’nin *Büyük Dönüşüm*’ünde anlatılan hikâyenin günümüz gelişiminde güçlü yankıları vardır. Bugün “neoliberalizm” olarak adlandırdığımız şey, kendi kendini düzenleyen piyasaya olan 19.yy inancının ikinci kez ortaya çıkmasından daha fazlasıdır (Fraser, 2014: 543-

544). Offe'nin (1984) yeniden metalaştırma şeklinde tanımladığı bu süreç klasik laissez-faire ve refah devletinin meta dışına çıkarma stratejisinden farklılaşmaktadır. Piyasa süreçleri ve sermaye üzerine kısıtlama ve düzenleme getiren, kamu harcamalarında artışın yaşandığı refah dönemini “gömülü liberalizm (embedded liberalism)” olarak belirten Harvey'e göre (2015: 19-20) 1960'ların sonuna doğru çözülmeye başlayan gömülü liberalizm, ciddi sermaye birikim krizine doğru gitmiş, sermayeyi gömülü olduğu sınırlamalardan kurtarmak ve krizin “üstesinden gelmek” için neoliberal proje ortaya atılmıştır. Bu projenin ortaya atılmasında ise Washington Mutabakatı olarak isimlendirilen oluşumun çözüm olarak sunduğu politikalar etkili olmuştur (Harvey, 2015: 19-21).

Washington Mutabakatı ya da Uzlaşısı'nın çözüm olarak önerdiği politikalar finansal piyasaların düzenlemelerden arındırılması, özelleştirmeler, serbest ticaret ve ihracata dayalı büyüme, emek piyasasını esnekleştirme adına düzenlemelerin kaldırılması, sosyal koruma kurumlarının zayıflatılması (Palley, 2014: 51), piyasa zorunlulukları ile yeni ticari kentsel alanların şekillendirilmesi, küresel finans ve ticaret akışları üzerindeki kontrollerin kaldırılması, ulusal ekonomilerin bölgesel ve küresel entegrasyonu şeklinde IMF ve Dünya Bankası öncülüğündeki kurumlar aracılığıyla oluşturulmuştur. Washington Uzlaşısı'nda yer alan uluslararası finans kuruluşlarının yanı sıra uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi ve küresel pazar ekonomisi hedefiyle ticaret anlaşmalarının uygulanması ve yürütülmesi, ticaret anlaşmazlıklarının yönetilmesi, ulusal ticaret politikalarının izlenmesi gibi amaçlar doğrultusunda Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) kurulmuştur (Steger, 2010: 37).

Sermaye üzerindeki denetimi yürürlükten kaldıran neoliberal sistem, küresel genişlemeyi ve sermayenin serbest dolaşımını sağlamayı amaçlamıştır. Kendi akışına bırakılan sermayenin ülke sınırları arasında özgürce hareket edebilmesine imkân veren bu düzenleme, ülke politikaları üzerinde sermayenin güç kazanmasının, siyasetin ekonomik olarak denetlenmesinin önünü açmıştır (Wahl, 2015: 75-76). Ekonomik düzenleme alanını şirketlerin çıkarları doğrultusunda yönlendirerek piyasa benzeri yönetim sistemlerini ve ihracata yönelik sermayeyi ve finansallaşmayı ayrıcalıklı hale getirmiştir (Dale, 2012: 17). Refah devleti krizinin yarattığı kamu borçları özel alana kaydırılmış, krizi yönetmek için finansal mekanizmalara başvurulmuştur (Hardt ve Negri, 2019: 221). Piyasa odaklı yeni yönetim biçimlerini öne çıkarmak için güçlendirilmiş devlet müdahalesinin talep edildiği, piyasa güçlerine ve ortaklığa dayalı bir sisteme doğru yönelme olduğu görülmektedir (Jessop, 2002: 454). Minimum devlet savına karşılık gerçekte yaşanan durum toplumsal yaşamın her alanına müdahalede bulunan devlet düzenlemeleridir. Piyasa sisteminin gereklerini yerine getirmek amacıyla devlet gücünü sistemli kullanan, toplumsal ve idari düzenleme biçimleriyle öne çıkan

bir devlet yapısı fiili olarak yaşanmaktadır (Saad-Filho, 2014: 17-19). Devlet işlevinin küresel sisteme uygun hale gelecek şekilde yeniden yapılandırılması ile devletin piyasa “oyuncusu” gibi davranma eğilimi hız kazanmıştır (Munck, 2014: 112). Devletin fiili olarak sermaye birikimini sağlayan düzenlemeleri yapılandığı bir ortamda devlet ile şirket iktidarlari arasındaki sınır ayrımı da belirsizleşmiştir. Ortaklığa dayalı yönetim biçimiyle sermaye kesiminin devlet aktörleriyle iş birliğine girdiği, kamu politikalarını çizmede önemli rol oynadığı görülmüştür (Harvey, 2015: 85).

Devlet, bir taraftan çeşitli düzenlemelerle sermaye birikiminin arkasını sağlamlaştıran güçlü bir yapı olarak var olurken, diğer taraftan kendi yükümlülüklerinden geri çekilmektedir. Elinde kalan kamu hizmetlerinin işleyişinde ise piyasa ilkelerine geçiş yapılarak vatandaşların tüketiciler olarak yeniden tanımlanmasının yolu açılmıştır. Devletin toplum adına, kolektif hizmet ve dayanışma sağlama rolünden, "insanlara kendilerine yardım etmeleri için yardım etme" rolüne geçiş öngörülmüştür (Devine, 2009: 73). Bu geçişi sağlayacak önemli adım özelleştirmelerle atılmıştır. İlk olarak devlete ait sanayilerin ve finansal kuruluşların özelleştirilmesi ile başlayan süreç, kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi ile devam etmiştir. Enerji, su, ulaşım, iletişim gibi altyapı hizmetlerinin, eğitim, sağlık, sosyal bakım ve emeklilik alanının özelleştirilmesi ile bu alanların sermayenin çıkarları doğrultusunda işlemesi sağlanmıştır (Wahl, 2015: 91). Devlet tarafından sağlanan sağlık hizmetleri metalaştırıldığında, ihtiyaç temelli dağıtım yerine, sağlık hizmetini kimin ödeyebileceği temelinde bir işleyiş ortaya çıkar; hizmet kalitesi, hasta güvenliği kârlılığa tabi kılınır (Leys ve Harriss-White, 2012). Sermaye birikimi amacıyla emek piyasasına yönelik düzenlemeler sonucu istihdam biçimlerinin güvencesiz hale getirilmesi emek gücünü piyasaya tabi hale getirerek metalaştırmıştır. Refah devleti döneminde çalışanları piyasaya karşı koruyan önlemler kaldırılarak emek gücünün yeniden metalaşması işçilerin çalışmaya bağlı pek çok güvenlik biçimini kaybetmesine yol açmıştır. İşçilere yeni “maliyet” yükü olarak yansıyan bu durum kişinin çalışma beklentisine ilişkin korku ve güvensizliğini artırmıştır (Standing, 2009).

Yaratıcı yıkım şeklinde belirtilen neoliberalleşme süreci sadece kurumsal çerçeveleri ters yüz etmemiş; iş bölümlerini, sosyal ilişkileri, yaşam biçimlerini, düşünce şekillerini de yıkmıştır (Harvey, 2015: 11). Emek gücü, toprak ve paranın yanı sıra kentsel alan, kolektif varlık, bilgi üretimi gibi çeşitli alanların da farklı mekanizmalar yolu ile metalaştırılmaya uygun hale getirildiği görülür (İnan, 2021: 71). Parklara ve sivil alanlara “isim hakkı” satışı, şirketlere atmosfere karbon salma hakkı verilmesi ve yapılan kimi düzenlemelerle kirletme hakkının alınıp satılması hatta hapisane hücresinin gecelik satışa çıkarılması gibi her şeyin metalaşması, parayı daha önemli hale getirerek eşitsizliğin acısını keskinleştirmiştir (Sandel, 2012). Barınma

hakkı olan ev, metalaştırılarak konut piyasası yaratılmış, kullanım değeri olan “ev”in değişim değeri üzerinden işlem görmesi sağlanmıştır. Barınmanın metalaştırılması, şehirlerin yatırım amacıyla inşa edilmesi insanların yaşayabilmek için yer bulmasını zorlaştırmış, evsizliğin üretimiyle karşı karşıya kalınmıştır (Harvey, 2020: 80-81).

Devlet bir taraftan neoliberal düzenlemeler ile metalaştırılmamış alanları piyasaya açarak meta haline gelmesine aracı olurken diğer taraftan da toplumun yarattığı zenginliğin sermayeye aktarılmasında rol oynamaktadır. Neoliberal sistemin temel özelliği olarak bu durumu “mülksüzleştirme yoluyla birikim” şeklinde tanımlayan Harvey’e göre (2020: 151) bu dönemi ayırıcı kılan nokta, birikmiş serveti gasp etmesinde saklıdır. Aktif değerlerin ticareti üzerinden kâr etmeyi amaçlayan sermaye, devletin de desteğiyle, ilk birikim pratiklerini devam ettirmeye ve bunu farklı alanlara yayarak metalaşmamış alanların da piyasalaşmaya tabi hale gelmesine yol açmıştır (Harvey, 2020: 151). Federici’nin de (2023: 38) “ilksel birikim” şeklinde tanımladığı bu süreç kapitalist birikim sürecinin bir parçası ve sermayenin genişlemesiyle aynı anda yürüyen bir olgudur. Hardt ve Negri (2011: 147) ise neoliberal sistemi, emek gücünün üretken yapısını da içerecek şekilde doğal kaynaklar, kültürel ürünler, bilgi, dil gibi toplumsal olarak üretilmiş zenginliğe, “ortak varoluşa” el koyma biçiminde tanımlamıştır. Toprak gaspı olarak arazilere, ormanlara, balık sahalarına ticari amaçlarla el koyulduğu, içtiğimiz sudan bedenimizdeki hücrelere kadar her şeyin fiyat etiketi olduğu ya da patentlendiği bir düzenle karşı karşıyayız (Federici ve Caffentzis, 2023: 129). Kâr amacıyla hareket eden sermaye sahipleri doğanın bileşenlerine ucuza el koymaya ve verdikleri zararın sorumluluğunu üstlenmemeye devam etmektedir. Ortaya çıkan ekoloji krizi, iklim değişikliği, sistemin yapısal çelişkisinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Değer olarak görülmeyen ekonomi dışı alanlar (su, orman, toprak vb.) aslında sermaye birikimini sağlayan faaliyetlerin vazgeçilmezi durumundadır. Bu sebeple, ekoloji krizini hegemonya ve sermaye birikim krizi olarak okumak önem kazanmaktadır (Fraser, 2022). Özellikle devletlerin ve şirketlerin büyüme ve kalkınma söylemleri ve pratikleri sonucu suyun artan kullanımı politik ve toplumsal çekişmeye sebep olmaktadır. Suyu hak odaklı koruma ile ekonomik kaynak olarak kullanma ekseninde yürütülen mücadele suyun metalaştırılması ile doğrudan ilgili bir olgudur. Özel sektöre devredilen su hizmetlerinin metalaşması suyun kullanımını daha pahalı hale getirmiştir (İlhan, 2022). Sonuç olarak neoliberal düzenlemeler, popülist politikaların öne çıktığı, yoksulluğu azaltma politikaları adı altında aslında yoksulluğun daimi kılındığı, sermaye ve emek arasındaki çatışmayı derinleştiren, sermaye lehine ama emek aleyhine düzenlemelerin öne çıktığı, eğitim, sağlık ve sosyal güvenliğin fiyat etiketine tabi olduğu, kentlerin sermaye birikimi doğrultusunda rant odaklı paylaşımı ile kent sakinlerinin barınma krizi yaşadığı, tarım

ve çiftçiliğe yönelik destekleme politikalarının ortadan kaldırıldığı bir dönemdir. Sermaye birikiminin başat olduğu mevcut ekonomik düzende, metalaştırma ve özelleştirme uygulamaları; toplumsal yaşamın sosyal ve kültürel etkinliklerine hâkim olan ticaret olgusu ve mübadele değerine göre şekillenen yaşam pratiklerine erişim imkânlarının kısıtlanması, bu düzene karşı bir tepki hareketini de beraberinde getirmiştir (Harvey, 2015: 71).

Mevcut durumda eşitsizliğin iyice gün yüzüne çıktığı, farklı kırılğanlıklarımızda ortaklaştığımız bir sistemin içinde yaşamaya devam ediyoruz. Neoliberal ekonomi düzeninin yarattığı yeniden metalaştırma dalgası ile bugün, dünyanın pek çok yerinde, farklı isimler altında, birçok karşıt yapı ve pratiğin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu hareketleri birleştiren nokta, temel ihtiyaçları karşılamak, hayatlarımızı ve gezegeni kurtarmaktır. Demokratikleşme ve temel haklar arayışında olan bu karşı harekette farklı gruplar arasında geniş bir ortaklığın başladığı da görülmektedir: Ekonomik güvensizlik ve güvencesiz geçim kaynaklarıyla boğuşan kentli eğitilmiş kuşakların işçi haklarını, barınma, borç ve eşitsizlik konularını gündeme getirdiği; etnik ve ırksal azınlıkların, yerli halkların, kadınların ve eşcinsellerin haklarının dile getirildiği; iklim krizine odaklanan ve büyüme hegemonyası üzerine karşı çıkış gösterenlerin; ve militarizme, emperyalizme ve nükleer silahlara karşı çıkan barış hareketi içinde yer alanların olduğu görülmektedir (Sandbrook, 2022: 662-664). Karşı hareket olarak metadışına çıkarma çabaları piyasa disiplinine ve beraberinde getirdiği belirsizlik ve güvensizliklere olan toplumsal tabiiyetimizi de azaltmayı amaçlar. Sosyal ve kültürel alanda, metalaştırmanın yıpratıcı etkisi, sınırların korunmasını ve dolaylı olarak piyasaların ahlaki sınırlarını gündemine yerleştirmiştir (Vail, 2010: 313). Bir anlamda metalaştırma faktörü örgütsel tepkiyi uyandıran güç olarak karşımıza çıkmaktadır (Peredo ve McLean, 2020). Bu bağlamda, bölümün ilk kısmında Polanyi'nin perspektifinden ele alınan metalaştırma tartışması, piyasa sisteminin toplum üzerindeki hegemonyasını ve bu hegemonya karşısında gelişen karşı hareketin mantığını anlamak açısından değerlendirilmiştir. Buradan hareketle, tezin temel odağını oluşturan alternatif örgütlenmelerin ortaya çıkışı, metalaştırma süreçlerine karşı geliştirilen meta dışına çıkarma yönelimleri çerçevesinde tartışılmıştır.

2.2. Karşı Hareket Bağlamında Alternatif Örgütlenmeler

Günümüzde ekonomik ortodoksiyi sorgulayan, güvenlik ağlarındaki boşluklara ve bürokrasilerin başarısızlıklarına karşı hesap sormaya yönelen toplumsal dinamikler; kapitalizmin derinleştirdiği eşitsizlik, engellenmişlik ve düş kırıklıklarına tepki olarak, yerel ölçekte filizlenen çeşitli alternatif girişimlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Ancak, geleneksel örgütlenme biçimlerine ilişkin yerleşik kabuller, farklı mümkünliklerin hayal

edilmesini sınırlandırmakta; baskın örgütsel tahayyül ise hâlâ tepeden aşağı bürokratik yapıları ve kâr odaklı yatırım modellerini öne çıkarmaktadır. Örgüt çalışmaları alanı da hakim örgütlenme biçimlerine ilişkin bilgi üretimine devam ederken “alternatif tahayyülleri” göz ardı etmekte (Chen ve Chen 2021), yerelden başlayan platform kooperatifleri, çok-paydaşlı kooperatifler, holokrasi gibi yeni yönetim uygulamaları, blockchain temelli merkezlessiz özerk örgüt olarak DAO’lar, peer-to-peer network gibi çok çeşitli örgütsel formlar ortaya çıkmasına rağmen örgüt araştırmacılarının çalışmalarında bu modeller kendilerine yer bulamamakta; iklim değişikliği, ticari soylulaştırma amacıyla yerinden edilen insanların, yerel işletmelerin yaşadığı barınma güvencesizliği ile ilgili krizler ve buna karşı çözüm olarak yaratılan alternatif girişimler yine örgüt araştırmacıları tarafından sıklıkla ihmal edilmektedir (Spicer ve Kay, 2022: 10-11). Yönetim ve örgüt bilimleri alanında kendine pek fazla yer bulamayan alternatif örgütlenme biçimleri, bu çalışmada metadışına çıkarma amaçlı karşı hareket bağlamında değerlendirilmiştir.

Alternatif olarak tanımlanan şey, mevcut ekonomik sistem içerisinde başka türlü bir ekonomi, üretim biçimi ya da değerler sistemi yaratır (Karakaya Ayalp, 2018: 68). Tek veya üniter çözümleri reddetmeyi ve seçeneklere açılmayı dile getirir (Cheney ve Munshi, 2017: 2). Piyasa-devlet alanı dışında ortaya çıkan alternatif örgütlenme çabaları, merkezine ekonomik olanı değil toplumsal olanı koyan yeni bir üretim seçeneği sunmakta, farklı bir bölüşüm mekanizmasını temsil etmektedir (Aykaç, 2018). Alternatif örgütlenmeler, içinde işçi, üretici, tüketici kooperatifleri, alternatif gıda bağlantıları, enformel ekonomi işçilerinin kolektif örgütlenmeleri gibi farklı yapıları barındırmaktadır (Utting vd., 2014). Yerelden başlayan bir toplumsal değişimi yansıtan alternatif örgütlenme örnekleri aslında “bir şeyler yapmak (doing something about)” şeklinde de ifade edilebilir. Alternatif olmak ile aslında pasifliğin tersi vurgulanmaktadır (Daskalaki, 2018: 155-156).

Prefigüratif anlamdaki günlük örgütlenme pratiklerinin (Reedy vd., 2016) somutlaşmış hali olan alternatif örgütlenmeler, insanların fikirlerini, amaçlarını gerçekleştirme adına süreklilik gösteren ve kararlı eylemsellik halleri şeklinde bir araya gelen ve hiyerarşiyi kaldıran oluşumlardır (Kara, 2019). Alışılmış, hegemonik kurumsal düzenlemelere karşı çıkan, daha çok insani ve çevresel ihtiyaçlara uyum gösteren yapılar olarak geleneksel biçimlerinden farklılık gösteren bu örgütlenme yapıları (Cheney vd., 2014) daha çok insanların ihtiyaçlarının teminine odaklanmakta, piyasanın görünen ve klasik alanı dışında, hedefi toplumsal olan yeni bir üretim seçeneği sunmaktadır (Aykaç, 2018).

Tabandan örgütlenen bu alternatif girişimler, hâkim ekonomi sistemine zıt duran veya rasyonel olmadığı düşünülen değerleri paylaşır. Gayri ticari olan, piyasa mübadelesi mantığının

dışında hak temelli ve dönüştürücü olma çabasını gütmektedirler (Köksal, 2019: 50). Öncü bir lider biçiminin olmadığı alternatif örgütlenmeler spontane mücadeleler ile oluşmaktadır. Örgüt üyeleri arasındaki informal ve özneler arası öğrenme süreci aslında bireylerin öznelliklerini de dönüştürmektedir (Vieta, 2012: 134-138). Belirli bir mekânda ve zamanda beklenmedik şekilde bu oluşumları ortaya çıkaran süreç içinde topluluk bileşenleri özerkliklerini korumaya devam etmektedir (Daskalaki, 2018: 157).

Özel mülkiyete, sömürü ve tahakküm ilişkilerine karşı duran alternatif örgütlenme pratikleri mülkiyet, karar alma mekanizmaları ve bölüşümde ortaklığı öne çıkarmaktadır (Aykaç, 2018). Bu toplulukları oluşturan iştirakçilerin temel özelliklerini karşılıklılık, gönüllülük, kolektif kutlama, karşılıklı yardım, toplumsal dayanışma gibi prensipler oluşturmaktadır (Atayurt, 2019: 27). Maddi çıkar gütmekten kolektif gönüllü emeğine dayalı bu oluşumlarda gönüllülük aslında bir eşitlik temeli yaratmakta, bu durum yatay örgütlenmeyi ortaya çıkarmaktadır. Yatay örgütlenmenin temel ilke olduğu bu yapılar içinde liderlik ya da pozisyondan kaynaklı bir hiyerarşi oluşmamaktadır (Kara, 2019). Yatay örgütlenmenin sağladığı kolektif üretime katılım, bireyleri özneleştiren bir süreçtir. Bu sayede alternatif bir dünyayı yaratma çabasıyla başkalarının dünyasında kendimiz olarak yaşamayı öğreniriz (Harvey'den akt. Arslantürk, 2020: 331). Sosyal öğrenme ve sosyo-mekânsal dayanışma alanları oluşturan alternatif örgütler, bireyleri ve toplulukları davet ederek farklı oluşlara, başka dayanışma ve ilişkilerin yaratılmasına imkân tanıyan bir alan yaratır (Daskalaki, 2018: 157).

Alternatif örgütlenmelere ilişkin yapılan çalışmalara bakıldığında zaman bu yapıların nasıl oluştuğu, “alternatif” şeklinde tabir edilen yapıların içinde hangi örgütlenme biçimlerinin yer aldığı, bu yapıların hangi ilke ve değerler temelinde inşa edildiği, bu örgütlenmelerin bizlere sunduğu ekonomi “tahayyülü” vurgulanmaktadır (Atzeni, 2012; Cheney ve Munshi, 2017; Parker vd., 2017; Shanahan vd., 2024; Wolf, 2013). Bu tez, alternatif örgütlenme biçimlerinden biri olarak kooperatiflerin ortaya çıkış nedenlerini, işleyişlerini ve pratiklerini Türkiye bağlamında anlamayı amaçlamaktadır. Dayanışma ekonomileri, topluluk ekonomileri, müşterekler ve coöperizm literatürleri; alternatifliğin nasıl kurulduğunu, bu sürecin hangi değerler ve ilkeler temelinde şekillendiğini ve bu yapıların sunduğu toplumsal-ekonomik tahayyülü çözümlememize olanak sağlamaktadır. Bu doğrultuda, bir sonraki bölümde çalışmanın kavramsal çerçevesini oluşturan yazına yer verilmiştir.

2.2.1. Dayanışma Ekonomileri

Neoliberalizmin mevcut ikliminde, şeylerin ve insanların kamusal yönetimi ekonomik büyüme ihtiyacı ve kapitalizmin doğallaştırılması çerçevesinde ilerlerken, piyasa ilişkileri ve

güçleri sorgulanmadan her alana nüfuz etmiştir (Helfrich ve Bollier, 2020: 140). Aynı zamanda, piyasa temelli ilişkiler, özel mülkiyet, hiyerarşik organizasyonel yapılar, kategorilere ayrılmış iş bölümü hem belirli öznellik biçimlerini varsaymakta hem de bu öznelliği bizzat inşa etmektedir (Adaman ve Akbulut, 2016: 9-10). Maksimum kâr, büyüme ve sermaye birikimi dürtüsüyle ekonomik sistemin yaratılması savunusu hem bireylerin nasıl düşüneceklerini hem de birbirleriyle olan ilişkilerini değiştirmiştir. Rekabet ilkesi, bireysel çıkar motivasyonu, fayda-maliyet rasyonalitesi doğrultusunda insanların eylemlerini yönettiği vurgusu, piyasa dışı ilişkileri, parasal olmayan karşılıkları görmezden gelmektedir (Dash, 2014: 5-6). Gündelik yaşamın metalaştırıldığı, güvensizlik ve güvencesizlik halinin sürekli kılındığı (Bloom, 2025), geniş toplum kesimlerinin gündelik yaşama dahil olma imkânının azaldığı mevcut düzendeki sürekli kriz ortamına (Diniz vd., 2020: 319) karşılık dayanışma ekonomisi pratikleri hayata geçmektedir.

Farklı türden ekonomik örgütlenmeleri içine alan dayanışma ekonomileri ilk olarak Latin Amerika’da ve Fransızca konuşan ülkelerde çıkmıştır (Poirier, 2014: 9). 1997 yılında Peru’nun Lima kentinde düzenlenen toplantıda yayınlanan Lima Deklarasyon’unda vurgulanan dayanışma ekonomisi, ekonomik, politik ve toplumsal bir proje olarak sunulmuş ve bu toplantı daha sonra 2002 yılında Kıtalararası Sosyal ve Dayanışma Ekonomisini Teşvik Ağı (RIPESS)’na⁸ dönüşmüştür. RIPESS toplantısında mevcut kalkınma politikalarının kârı ve büyümeyi önceliklendiren, yoksulluğu üreten, doğayı tahrip eden hegemonik bir model olduğu vurgulanarak dayanışma ekonomisi ilkelerini savunan farklı bir kalkınma paradigmasının gerekliliği vurgulanmıştır (Poirier, 2014:9-11). 2001 yılında Brezilya’nın Porto Alegre kentinde düzenlenen Dünya Sosyal Forumu’nda da dayanışma ekonomisi önemli toplumsal hareketlerden biri haline gelmiş, neoliberalizme ve sermayenin hegemonyasına karşı mücadele eden ve alternatif arayanlar için küresel, bölgesel, ulusal düzeyde değişim alanı yaratmayı amaçlamıştır (Baisotti, 2021).

Thatcher rejiminin “alternatif yok” iddiasına karşılık dayanışma ekonomileri “binlerce alternatif vardır” iddiasıyla çeşitliliklerin kabulünden yola çıkmakta, örgütlenme biçimleri açısından belirli değerleri yansıtmaktadır. (Matthaei, 2012: 12). Dayanışma ve kapsayıcılık temelinde toplumsal adalete, katılımcı demokrasiye dayalı alternatif alanları tanımlayan dayanışma ekonomisi (Giovannini, 2020: 497) krizlere verilen tepkiler sonucu ortaya çıkan kolektif örgütlenmeleri anlamlandırmak için kullanılmaktadır. Dayanışma ekonomilerini bu tez için önemli kılan nokta, ekonominin sınırsız büyüme ile özdeşleştiği bir dünyada alternatif bir ekonomik yaklaşımı temsil ederek ve içinde yer alan girişimlerin daha geniş toplumsal

⁸ <https://www.ripest.org/quest-ce-que-less-2/?lang=en>

çerçevelere nasıl gömülü olduğunu anlamamızı sağlayarak (Andersen vd., 2022) toplumsal dönüşümü amaçlayan örgütlerin değerlerine ve kapitalist olmayan ekonomik ilişkilere vurgu yapmasıdır (Carvana Castelao ve Srnec, 2013: 718).

Toplumsal hareketlerin büyüme ve gelişimiyle çoğalan ve kapitalist biçimlerle bir arada var olan dayanışma ekonomileri (Matthaei, 2012: 12) toplumsal ve çevresel hedeflere öncelik veren; üreticilerin, tüketicilerin ve vatandaşların kolektif ve dayanışma içinde hareket etmesini içeren ekonomik faaliyet biçimlerine atıfta bulunan bir kavramdır (Utting, 2015). Devletin ve kapitalist piyasa ekonomisinin dışında yer alan farklı büyüklük ve kapsamdaki ekonomik faaliyetleri içeren dayanışma ekonomileri (Aykaç, 2018: 33) kooperatifler, adil ticaret ağları, gıda toplulukları, dayanışmacı satın alma biçimleri, kolektif tedarikte yer alan tüketici grupları, “kayıt dışı ekonomi” çalışanları dernekleri, sosyal girişimciler gibi farklı yapı ve modelleri içinde barındırmaktadır (Utting, 2015).

Dayanışma ekonomileri, ortak değerler etrafında şekillenen pratikler bütünü olarak, başka türlü var olma ve eyleme biçimlerini tanımlamaya yönelik bir anlatı sunar. Bu ekonomiler, dayanışma temelli birlikteliklerden türeyen ve farklı toplumsal bağlamlarda ifadesini bulan çeşitli ekonomik örgütlenme biçimlerinden oluşur (Allard ve Matthaei, 2008: 7; Dash, 2015: 65). Dayanışma ekonomisi içindeki çeşitli ekonomik ifade biçimlerinden biri olan ve bu tezde konu edinilen kooperatifler de dayanışma ve karşılıklılık ilkeleri ile yönetilen ekonomik faaliyet biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kooperatifler, artık değeri toplu bir şekilde üretenlerin yine bu değere kolektif biçimde el koyması ve paylaşması alternatifliğini yaratmaktadır (Wolff, 2013: 488). Kolektif mülkiyet, iş birliği, gönüllülük değerleri ile öne çıkan kooperatifler farklı bir ekonomi ilkesi ve pratiği oluşturarak farklı tür bir yaşama biçimine ışık tutmaktadır. Bu anlamda kooperatiflerin pratiklerini yönlendiren ilke ve değerleri, kooperatiflerin örgütsel mantığını anlamak açısından dayanışma ekonomileri literatürü bu çalışma için önemli bir kavramsal zemin sunmaktadır.

Dayanışma ekonomisi literatürü, kavramsal olarak tartışmalı ve çok sesli bir alandır. Bir yanda dayanışma ekonomisini hegemonya karşıtı, özgürleştirici ve dönüştürücü bir alternatif olarak gören yaklaşımlar; diğer yanda ise onu kapitalist sistemin bir ürünü ve bu sistemin yeniden üretimini mümkün kılan bir araç olarak değerlendiren görüşler bulunmaktadır (Marques, 2014: 1–2). Raffaelli’nin (2017) çalışması, bu ikili tartışmaya atıfla, işçi kooperatifleri üzerinden dayanışma ekonomisinin kapitalizme gerçek bir alternatif mi yoksa onun etkilerini yumuşatıcı bir mekanizma mı olduğu sorusuna odaklanmaktadır. Literatürde, dayanışma ekonomisinin kapsamının nasıl tanımlanacağı ve hangi örgütlenme biçimlerinin bu çerçeveye dâhil edilmesi gerektiği konularında görüş ayrılıkları mevcuttur. Anglo-Sakson ve

Fransızca konuşan ülkelerde farklı anlamlara gelebilen dayanışma ekonomisi, Anglo-Sakson terminolojisinde kâr amacı olmayan ve kamusal olmayan örgütleri kapsarken Avrupa ve Latin Amerika’da dayanışma kavramını merkezine alır (Ould Ahmed, 2015: 427). Kuzey’de insanlara ve yeryüzüne karşı daha sosyal sorumluluk odaklı (sosyal girişimcilik gibi) biçimler altında kavramsallaştırılan dayanışma ekonomisi pratikleri, Güney ülkelerinde köylü direnişleri, kooperatifler, işçilerin fabrika işgalleriyle özyönetim pratikleri ile tanımlanmaktadır (Matthaei, 2012: 12-13).

Yazındaki farklı görüşlere rağmen üzerinde uzlaşılan temel prensip insanı ekonominin merkezine yerleştiren dayanışma ekonomisinin iş birliğini, kolektif paylaşımı ve eylemi içermesidir (Poirier, 2014: 9-10). Aşağıdaki tablo, dayanışma ekonomisinin kamu ve özel sektörden hangi yönleriyle ayrıştığını ve hangi temel ilkelere dayandığını göstermesi bakımından genel bir çerçeve sunmaktadır.

Tablo 2.1. Dayanışma Ekonomisi Ayırıcı Özellikler

	Kamu	Özel	Sosyal ve Dayanışma Ekonomisi
Hakim aktörler	Devlet	Piyasa	Topluluk
Rasyonalite	Dağıtım	Rekabet	İş birliği
İlişki Temeli	Otorite	Değişim /mübadele	Dayanışma/Karşılıklılık
Yönetişim Prensibi	Kontrol	Özgürlük	Katılım
Değer Yaratımı	Kamu malları	Refah yaratma	Harmanlanmış değerler (toplumsal, ekolojik, ahlaki ve ekonomik)

Kaynak: Dash, 2014: 7

Alternatif toplum ihtimalini ortaya koyan (Dacheux ve Goujon, 2011) dayanışma ekonomisi, yaşamının, üretmenin ve tüketmenin alternatif biçimlerini aramaktadır. Ekonominin insana hizmet etmesini, demokratik ve özgürleşimci biçimde yeniden örgütlenmesini talep etmektedir. Ekonomi denilen şey insanların günlük deneyimlerinden uzakta, kişisiz bir makine değildir; aksine, insanlar tarafından üretilir ve yeniden üretilir. “Kendin”in ve “toplum”un birleşimi olarak görmek gerekir (Hart vd., 2010:4). Bu anlamda, dayanışma ekonomisi sivil toplum tabanı nedeniyle, bireylerin ve toplulukların meta olmaktan çıkarılması için alan tanımlamaktadır (Eschweiler ve Hulgård, 2018: 126).

Dayanışma ekonomisi içindeki aktivitelerin ortak özelliği piyasa mekanizmasının yol açtığı sorunların üstesinden gelebilmek için çeşitli biçimlerde insanları birleştirme girişi olması (Matsui ve Ikemoto, 2015), toplum ihtiyaçlarının tedarikindeki boşlukları dolduran bir hayatta kalma stratejisi olarak yetersiz hizmet alan topluluklarda ortaya çıkmasıdır (Wright, 2020: 77). Dayanışma ekonomisi, yalnızca dışlanma ve güvencesizliğe tepki değildir; ihtiyaç

odaklı temeller üzerinden de yükselen, ekonomik ilişki kurmaya çalışan insanlardan da beslenir (Wright, 2020: 77). İnsan eyleyenliğini ileri süren dayanışma ekonomisi yazınına göre toplum, atomistik yığınlardan değil, kişiler arası bağlar, güven, iş birliği, kolektif eylemlilik halinden oluşmaktadır (Dash, 2014: 8-9). Bireyler arasında ve kolektif yapılarda kurulan ilişkiye odaklanan dayanışma ekonomisinde insan eylemlerini yapılandıran iki temel normatif ilke vardır:

- 1) Karşılıklılık: Kişisel çıkarın yerini alır. Eşitlik temelinde ilişkiler kurulur. Bu, ekonomik boyutudur (Ould Ahmed, 2015: 427-429). Karşılıklılık toplumsal koruma ve ihtiyaçların tedarik edilmesi için mekanizma görevi görür. Yaşamların beraber inşası burada önemlidir. Katılım olgusu ile güç ilişkileri yeniden yapılandırılır (Utting vd., 2014:8, 41). Çeşitli pratiklere atıfta bulunan dayanışma ekonomisi, dezavantajlı veya daha zayıf grupların topluma dahil edilmesine, siyasi eşitlik ve demokratik karar alma süreçleriyle bağlantılı olan hak eşitliğine odaklanır (Eschweiler ve Hulgård, 2018).
- 2) Demokratik biçimde hareket etme ilkesi ise dayanışmanın politik boyutunu oluşturur (Ould Ahmed, 2015: 427-429). Karar alma gücüne ve mülkiyete ilişkin sorgulamayı içerir (Poirier, 2014). Ekonomi alanına demokrasiyi yerleştiren dayanışma ekonomilerinde temsili demokrasi yerine herkesin kararlara katılımını öngören örgütlenmelerin yaratılmasına çalışılır (Matthaei, 2012).

Ortak değerleri paylaşan dayanışma ekonomileri, her biri kendi tarihsel, toplumsal, politik ve kültürel bağlamlarında ortaya çıkarak varlığını sürdürmektedir. Bu ekonomilerin farklı ülke deneyimlerine bakmak, dayanışmayı yalnızca bir ilke ya da hedef olarak değil, insanların üretme, paylaşma ve birlikte karar alma gibi gündelik pratikleri içinde şekillenen bir toplumsal eylem biçimi olarak anlamaya imkân tanır (Ould Ahmed, 2015: 426–428). Türkiye’deki kooperatiflerin kuruluş motivasyonlarını anlamaya odaklanan bu çalışma açısından, diğer ülkelerde daha önce gelişmiş dayanışma ekonomisi deneyimlerinden hareketle bu yapıların dayandığı temel ilkeleri kavramak önemlidir. Bu doğrultuda, bir sonraki alt bölümde ulusal, bölgesel ve küresel ölçekte gelişen dayanışma pratiklerinden örneklerle yer verilmiştir.

2.2.1.1. Dayanışma Ekonomilerinden Örnekler

Dayanışma ekonomileri pratikleri açısından Latin Amerika zengin bir deneyim ve ilham alanı sunmaktadır. Latin Amerika, dayanışma ekonomisi kavramının ortaya çıktığı yer olması,

en eski ve canlı dayanışma ekonomisi pratiklerine sahip olması açısından önemli bir bölgedir (Allard ve Mattheaei, 2008: 4). Bölgede 1990'lı yıllarda topraksızlar, işsizler, yoksullar ve yerli halklardan oluşan toplumsal hareketlerin yükselişi hem bölgesel hem de küresel çapta alternatif sosyoekonomik örgütlenme biçimlerinin inşasında etkili olmuştur (Dinerstein, 2014: 2). Bu anlamda Brezilya'da Kırsal Topraksız İşçiler Hareketi (MST), Bolivya'da köylü (campesino) ve kentli grupların koalisyonu ile mekânın kendi kendine örgütlenmesi, Arjantin'de geri kazanılmış fabrikalar (ERT) neoliberalizmin ve sömürgeciliğin etkisinde kalan Latin Amerika'nın, dayanışma yoluyla direnen ve kapitalist merkezli gerçekliklerin ötesinde ekonomik ve siyasal alanı örgütlenmenin farklı yollarını gösteren örnekleridir (Vieta ve Heras, 2022: 272).

Latin Amerika'da devlet destekli kurumların ya da özel şirketlerin yerli halkın topraklarını yeniden düzenleme çabasına karşı mücadele eden gruplar, kültürel miraslarına göre kendilerini yönetme hakkına sahip oldukları düşüncesi ile kolektif biçimde hareket etmektedir (Barkin, 2023: 240). Bu anlamda Meksika, topluluk örgütlenmelerinin ve dayanışma ekonomilerinin inşasında bölgesel ve küresel çapta öncü deneyimlere sahne olmuştur. Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) kapsamında yerli topraklarının büyük tarım şirketlerine açılmasına karşı çıkan Zapatistalar'ın 1994 yılında başlattığı mücadele (Dinerstein, 2014: 4) toplumsal dönüşümü devletin ve sermayenin ötesinde yeniden düşünmeye imkân veren bir siyasal pratik olarak geçim olanaklarını yok etmeye çalışan büyük gruplara karşı verilen mücadelelere önemli katkıda bulunmuştur (Lucio ve Barkin, 2022: 298-299). Taban hareketi temelindeki dayanışma eylemleri alanını toplumsal dönüşüm aracı olarak gören Zapatista hareketi mevcut sistemin ötesinde yeni bir toplumsallık inşa etmeyi amaçlamaktadır (Veltmeyer, 2018). Zapatista hareketi “devlet olma hâli” ile “devlet dışı alan” arasında kalan mekânlarda alternatif kurumsal yapılar yaratma, üretim, kültür ve toplumsal yaşama dair işlevleri üstlenerek kendi topluluklarını güçlendirme amacı ile kârı yaşamın önüne koyan, toprakları ve müşterekleri çıkarıcı/yağmacı madencilğe karşı koruyan özyönetim sistemleri inşa etmiştir (Lucio ve Barkin, 2022: 296).

Arjantin'de ise ihtiyaçları karşılamak ve yaşamın yeniden üretimini sağlamak amacıyla oluşturulan kolektif dayanışma pratikleri arasında alternatif örgütlenme biçimi olarak işçi kooperatifleri öne çıkmaktadır (Martí vd., 2023: 44). Halk meclisleri (asambleas barriales) ile kendiliğinden örgütlenme çabası gösteren Arjantin halkı, günlük maddi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla takas kulüpleri kurarak ekonomik ve siyasal yaşamı örgütlemenin alternatif yollarını oluşturmaya başlamıştır (Larrabure, 2017: 509). Bir tarafta bunlar yaşanırken diğer taraftan kitlesel işsizlik karşısında yol kapatma eylemleri düzenleyen İşsiz İşçiler Hareketi, bilinen

adıyla Piqueteros, iflas eden işyerlerini işgal edip yeniden üretime geçmesiyle “İşçiler Tarafından Geri Kazanılmış İşletmeler”i (ERT) ortaya çıkarmış ve Arjantin kooperatif hareketini önemli ölçüde etkilemiştir (Dinerstein, 2014: 4; Raffaelli, 2017: 39). Ekonomik kriz ve ardından gelen toplumsal ve siyasal patlamalar sonucu kurulan alternatif direnç alanları içinde yer alan özyönetimli işçi kooperatifleri arasında önemli bir grup olarak ERT’ler (Vázquez, 2019) tarihsel sınıf mücadelesinin ve kolektif hafızanın güncel ifadesi olarak yönetişimi ve üretimi doğrudan demokrasi çizgisinde yürütmekte, üretim pratiklerinde örgütsel dayanışmayı inşa etmektedir (Vieta ve Heras, 2022). Öz-örgütlenme (Autogestión) ve yataylık (horizontalidad) kavramlarıyla kendilerini tanımlayan ERT’ler, işsiz işçiler hareketi, takas ağları gibi yapılar ilişkilenen alternatif yollarını yaratmaktadır (Sitrin, 2012). Yaklaşık 368 geri kazanılmış işletmenin olduğu ve bu işletmelerde yaklaşık 15 bin işçinin çalıştığı görülmektedir (Vázquez, 2019: 40). ERT’lerin meşruluğu ise işçilerin hükümetle mücadelesi sonucu İflas Kanunu’ndaki düzenlemeler ile gerçekleştirilmiştir. Fabrikayı işgal eden işçilerin fabrikanın varlıklarını alacaklarına karşı rehin almaları ve sonrasında kooperatif kurarak, kamu yararı adına iflas etmiş fabrikayı işletmeye başlamalarıyla devam etmekte, yasal sürecin sona ermesiyle fabrika ve üretim araçlarının mülkiyeti işçilere geçmektedir (Gürler, 2022: 994). Dayanışma temelinde hareket eden ERT’ler bu pratiklerini sadece kendi işyerleri içinde değil içinde yer aldıkları toplumla dayanışarak da sürdürmektedir. Mahalleler, belediyeler ve kooperatiflerin üretim ve pazarlama gibi ihtiyaçlarına destek olan sendikalarla ilişkisel ağ ve koalisyon kuran ERT’ler konut girişimlerine destek sağlamak, yerel hastanelerin onarımına katkıda bulunmak gibi mahallelerinin sosyoekonomik ihtiyaçlarına katkıda bulunarak topluluk temelli ekonomik kalkınma anlayışı ile hareket etmektedir (Vieta ve Heras, 2022: 287). İşyerinin mahallenin ve topluluğun bir parçası haline geldiği bu sistemde üretime ilişkin alınan kararlar başkalarını destekleme ihtiyacı da gözetilerek alınır ve dayanışma her zaman üretimin temel çerçevesini oluşturur (Sitrin, 2012: 176). Bugün, 15 binden fazla işçi kooperatifinin olduğu Arjantin’de 500 bini aşkın işçi, kooperatif bünyesinde çalışmaktadır. Arjantin’de işçi kooperatiflerinin kurulmasına yönelik çabalar işçilerin yanı sıra kamu politikaları ile de devam ettirilmiştir. 2003 yılında Manos a la Obra ve 2009 yılında Argentina Trabaja ile güçlendirilen programlarda belediyeler ve sosyal projeler aracılığıyla işçi kooperatifleri kurulmasının teşvik edilmesi planlanmıştır. Planlamalar sonucu her biri en fazla otuz kişiden oluşan yaklaşık 6 bin kooperatif kurulmuş ve az 100 bin işçi istihdam edilmiştir (Durmaz, 2006; Martí vd., 2023:45).

Yerel düzeyde başlayan ardından ulusal sınırlar içinde yayılan ve başka ülkeleri etkilemeyi başaran dayanışma ekonomisi örneğinden bir diğeri de toprak işgalleri ile ortaya çıkan Kırsal Topraksız İşçiler Hareketidir (Vieta ve Heras, 2022: 277). Yoksul kırsal bölgelerde

ve kent çeperlerinde oluşan girişimlerin dayanışma ekonomilerinin öncüsü olduğu Brezilya’da yeni toplumsal hareketlenmeler dayanışma ekonomisini kamusal olgu haline getirmiştir (Ferrarini vd., 2019: 92). Brezilya halkının toprak mülkiyeti ve kullanım hakkını savunan Kırsal Topraksız İşçiler Hareketi (MST) toprak işgalleri sonrası kurdukları yerleşim bölgelerinde dayanışmacı, eşitlikçi ve adil bir toplumsal yaşamı harekete geçirmiş (Dinerstein, 2014: 7), geniş tabanlı bir halk hareketi ile toplumsal ve siyasi eylemi kooperatif ve dayanışmaya dayalı bir ekonomi programıyla birleştirmiştir. Zengin toprak sahiplerinden geri kazanılan topraklarda demokratik ve kooperatif temelli yerleşimlerin kurulması, yerleşimler arası ürün ve hizmet değişiminin sağlanması gibi ekonomik dayanışma ağlarının oluşturulması bir milyondan fazla insanın yaşamlarını sürdürmelerini sağlamaktadır (Miller, 2006). Bu yerleşimlerde, toprak işgallerinin tarım köylerine (agrovillas) dönüştürülerek savunma işlevi görmesi sağlanmıştır. Yaklaşık otuz ailenin yaşadığı, su, elektrik ve ilkokul gibi temel hizmetlere erişimin sağlandığı alanlar olan Agrovilas’ın en önemli yönü, yeni kooperatiflerin kurulması için bir mekân ve zemin sunmalarıdır. MST’nin tarım reformunun “düğümleri” olan bu alanlar; kırsal işçiler ve aileleri arasında dayanışma ve iş birliğine dayalı yeni değerlerin gelişmesini, örgütsel ve finansal özerkliğin kazanılmasını ve gıda egemenliği ilkelerinin benimsenmesini amaçlamaktadır (Dinerstein, 2014: 7). Çalışma ve öğrenme yöntemine dayalı bir eğitim sistemin oluşturulduğu yerleşim yerlerinde tarımsal kooperatifçilik kapsamında kurulan iki yıllık okul, devletle yürüttükleri müzakereleri ve gerçekleştirilen baskı stratejileri neticesinde yakın zamanda Eğitim Bakanlığı tarafından resmen tanınmıştır. Dayanışma, sosyal adalet ve özerklik gibi temel etik değerlere sahip olan topraksızlar hareketi kentsel alanlarla da ilişki kurarak çeşitli eylemler gerçekleştirmiştir. Konut işgallerinin örgütlenmesine yardımcı olma, gıda bağışında bulunma, sokak temizliği gibi faaliyetler gerçekleştirilmekte; yerleşim alanlarında artan üretim sayesinde, üretim yapıları geliştirilmekte ve tarım-sanayi üretimi işçi kooperatiflerinin denetimi altında yoğunlaştırılmaktadır (Martins, 2000). MST hareketinin yanı sıra Arjantin’de ortaya çıkan geri kazanılmış fabrikaların Brezilya’ya da örnek oluşturduğu görülmektedir. 1990’lı ve 2000’li yıllarda kapanan birçok fabrika işçiler tarafından işgal edilerek işçi yönetimine geçmiştir (Gürler, 2022: 999). Sadece ideolojik bir yönelimin sonucu olarak görmenin ötesinde işçilerin kendilerinin ve ailelerinin ihtiyaçlarını karşılama gereksinimi işgallerin asıl nedenini oluşturmaktadır (Acar, 2019: 133-134). İşgal edilen fabrikalar Hisse Katılımlı Şirket İşçileri Ulusal Birliği (ANTEAG) ve Brezilya-Kooperatifler ve Dayanışma Girişimleri Merkezi (UNISOL) gibi çatı örgütlenmeleri kurarak güçlenmeye çalışmaktadır (Gürler, 2022: 999). MST’nin de bir parçası olduğu Brezilya Dayanışma Ekonomisi Forumu (FBES) ise bu çalışmaları daha da geniş bir ölçekte yürütmektedir. Forum,

dayanışma ekonomisi girişimcileri, sivil toplum aktörleri ve kamu yöneticilerinden oluşan üç temel paydaşı içermekte; binlerce kooperatif girişimini bünyesinde barındırarak karşılıklı destek sistemleri kurmakta, kooperatifçilik programları geliştirmekte ve kamu politikalarının şekillenmesine katkı sunmaktadır (Coraggio, 2015: 137; Miller, 2006). FBES, devletin dayanışma ekonomisi hareketine ilişkin yasal çerçeveyi oluşturmaya yardımcı olmakta, bu politikaların uygulanmasını izleme noktasında faaliyetlerini sürdürmektedir ve bu kapsamda 2003 yılında Çalışma ve İstihdam Bakanlığı bünyesinde Ulusal Dayanışma Ekonomisi Sekreterliği (SENAES) kurulmasında önemli rol oynamıştır (Coraggio, 2015; Martí vd., 2023: 45). Çalışma planına sosyal dayanışma ekonomisi aktörleri tarafından tanımlanan bir platformu dâhil eden SENAES ile birlikte, Ulusal Dayanışma Ekonomisi Konseyi ve Ulusal Dayanışma Ekonomisi Konferansı da oluşturulmuştur. Bu konferans üçlü katılıma dayalı bir devlet organı olma işlevini görmektedir. Katılımın üçte biri hükümet ve federal bankalara, üçte biri toplumsal hareketlere ve sivil toplum kuruluşlarına, kalan üçte biri ise dayanışma girişimlerinin emekçilerine aittir (Carvana Castelao ve Srnec, 2013: 722).

Latin Amerika'daki MST örneği ya da Arjantin'de geri kazanılan fabrikalar, dayanışma ekonomilerinin ekonomik, politik ve kültürel karşı-hareketler olduğunu göstermektedir. Bu hareketler kimileri için “umudun örgütlenmesi”ni (Dinerstein, 2015) temsil ederken, kimileri için de “belirli mekânlara ve yerlere kök salmış, geçim etiğiyle ilişkili bir bilgi bütünü” (Robert and Rahnema'dan alıntılan Lucio ve Barkin, 2022) sunmaktadır.

2.2.2. Müşterekler

Ortak olana, ortak yönetilene, ortak karar vermeye dayalı bir kavram olarak müşterekler (Adaman vd., 2017) toplumsal üretim ve yeniden üretimin merkezi bir parçasıdır (Blombey, 2017). Müşterekler iyi yaşam, sosyal ve ekolojik adalet taleplerine cevap üretmeyi, metadışı toplumsal üretim sistemlerini örgütlemeyi sağlayan bir zemin sunması (De Angelis ve Harvie, 2017: 124) açısından bu tezde odaklanılan Türkiye'de kooperatifleşme çabalarını, bu çabanın inşa sürecini, kooperatif pratiklerinin yürütülme sürecindeki deneyimleri daha iyi anlamayı mümkün kılmaktadır. Blombey (2017: 230)'in ifadesine göre müşterekler çerçevesinden bakmak bizi hak sahipliğinin ve adaletin dilini konuşmaya zorlar. Bu teze konu edinilen eğitim, emek, sanat, enerji, gıda, bakım ve benzeri alanlardaki kooperatifleşme sürecinin ardında da her bireyin hakkı olan ama metalaşan ve piyasadan satın alınmak zorunda bırakılan bir forma bürünmüş kaynaklara ulaşma çabası görülmektedir.

Müşterekler kavramına ilişkin modern tartışmaların temeli, Garrett Hardin'in 1968'de yayımladığı “Müştereklerin Trajedisi” adlı makalesiyle atılmıştır. Hardin, herkesin ortak

kullanımına açık bir otlak ve çoban metaforundan yola çıkarak, kaynakların sınırlı olduğu bir dünyada müştereklerin denetimsiz biçimde kullanımının kaçınılmaz biçimde çöküşe yol açacağını savunur (2017: 31). Ona göre, müştereklerin mantığına hapsolan bireyler kendi çıkarlarını gözeterek hareket ederler. Hardin'in bu yaklaşımı, neoklasik iktisat anlayışının "homo economicus" varsayımını yansıtır; insan doğasını bencil ve değişmez kabul eder. Dolayısıyla Hardin için toplum, kendi çıkarını maksimize etmeye çalışan bireylerden oluşur (Angus, 2017: 48). Herkesin ortak kullanma özgürlüğünün kaynakların sonunu getireceği görüşü aslında özel mülkiyet haklarının ve özelleştirmenin etkililiğini vurgulayan bir argümandır (Harvey, 2011: 101). Müştereklerin trajedisini önlemenin yolu olarak ise ortak alanların devlet otoritesi tarafından kamulaştırılmasını veya özelleştirilmesini görmüştür (Hardin, 2017: 32). Müşterekler literatürüne önemli katkı yapmış araştırmacılardan biri de Elinor Ostrom'dur. Hardin'in "Müştereklerin Trajedisi" argümanına karşılık müşterekleri yeniden tanımlayan Ostrom'a göre (2017: 67) ortak kaynakların kullanımında belirli kuralların koyulması gerekmektedir. Kaynakların yapısının net tanımlanmasıyla işe başlanması gerektiğini belirterek bu kaynakların kimler tarafından, nasıl kullanılacağı, kullanıcıların denetlenmesi, ihlallere karşı uygulanacak yaptırımlar, kullanıcıların özyönetim hakları gibi çerçevelerin çizilerek müştereklerin kullanımının düzenlenebileceğini göstermiştir. Ostrom'un çalışmasını önemli kılan nokta salt ekonomik kaygılarla hareket eden bireyin yerine toplumsal norm ve kuralların bağlayıcılığını tanıyan ekonomik birey vurgusudur (Adaman vd., 2017: 16). Hardin'in müştereklerin kullanımını özel sektöre ya da devlet gücüne bıraktığı tartışmasını farklı bir düzlemde tartışan Ostrom, bu iki tarafa gerek kalmadan ortak alanların sürdürülebilir şekilde kullanılabileceğini göstermiş ama bunu yaparken bireyci bir ontoloji kullanmıştır (Adaman ve Akbulut, 2016: 7).

Son dönem müşterekler araştırmalarında Caffentzis, Federici ve De Angelis gibi otonomist Marksistler ile Hardt ve Negri'nin çokluk-müşterek kavramı üzerinden kurduğu tartışmalar ilgili literatürde önemli yer bulmaktadır. Ortak varoluşa el koyarak sermaye birikimi sağlayan neoliberal ekonomi politikaları ile ortak olarak üretilen şey özel hale gelmektedir (Hardt ve Negri, 2011). Otonomist Marksistler müşterekleri sadece ortak varlık olarak ele almaz, aynı zamanda müşterekler etrafında kurulan toplumsal ilişkileri de göz önünde bulundurur (Adaman vd., 2017: 19). Sadece fiziksel kaynaklar üzerinden müşterekleri tanımlamanın ötesinde maddi olmayan kaynakları da (telif hakları, fikri mülkiyet hakları, bilgi, kültürel varlıklar vb.) bu tanıma dahil eden Hardt ve Negri (2020) için bilgi, fikir, iletişim gibi maddi olmayan emek ürünleri, insanların ortak paydası haline gelir ve bu ortak payda yeni üretimlere temel teşkil eder (De Angelis ve Harvie, 2017: 119; Hardt ve Negri, 2020: 166).

Yarattığımız dil, kurduğumuz toplumsal adetler, toplumsal ilişkilerimiz aslında ürettiğimiz birer ortak varoluştur. Müşterek, herkesin olan ve bu yüzden hiç kimsenin olmayan, ortak üretilen ve yönetilen bir zenginliktir (Adaman vd., 2017). Toplumsal sistem olarak müşterek hem paylaşılan şeyleri ve hem de müşterek topluluk içindeki insanların sosyal ilişkilerini, eylemlerini ve karşılıklı ilişkilerini koordine etmek için kullandıkları resmi, gayriresmî kural ve normları içinde barındırır. Bu iki unsur, müşterekleştirme (commoning) yoluyla bir araya getirilir ve yeniden üretilir (De Angelis, 2019: 212).

Müşterekler literatürü de bu noktada toplumsal ilişkileri dönüştürmenin ve kapitalizme alternatif yaratmanın yolunu sunmaktadır. Ortak deneyim ve bilgi yaratma potansiyelini içinde barındıran müşterekleştirme toplumsal hareket üreten bir süreç olarak kavranabilmektedir (Stavrides, 2017: 237). Bu süreçte ortaya çıkan müşterekleştirme pratikleri de “zor zamanlarda ayaklarımızı basacak birer zemin olmanın yanı sıra, nefes alarak güç biriktirmemizi sağlayacak karşılaşma alanları” olarak öne çıkmaktadır (Fırat, 2020: 38). Bolivya halkının su mücadelesi de önemli bir müşterekleştirme örneği olma özelliği taşımaktadır. 1999 yılında Bolivya’nın büyük şehirleri arasında yer alan Cochabamba kentinde suyun özelleştirilmesi ile şirketlerin suya özel erişim hakkını kiralamayı öngören ve kırsal alanlara su tahsisini ortadan kaldıran düzenlemenin yürürlüğe girmesi kent çeperlerinde bulunan mahalleliyi, toplulukları, sulu tarım yapan çiftçileri, kendilerinin kurduğu özerk su kaynaklarına erişme haklarından mahrum bırakmıştır. Buna karşılık, Suyu ve Yaşamı Savunma Koordinasyonu’nun kurulmasıyla birlikte harekete geçilmiş, halkın görüşlerini almak amacıyla halk meclisleri oluşturulmuş ve bir dizi eylem, direniş ve çatışma süreci yaşanmıştır. Bu sürecin sonunda, yürürlüğe konulan anlaşma feshedilmiş ve halk su üzerindeki kullanım hakkını yeniden kazanmıştır. Herkesin olan ama hiç kimsenin mülkiyetinde olmayan suya ilişkin bu deneyim, suya erişim konusundaki kararların müştereklerin inşasını nasıl şekillendirdiğini göstermesi açısından önemlidir (Dwinell ve Olivera, 2017).

Müşterekleştirme pratiği olarak kooperatifler de süreç içinde ortaklaşa yaratılan mekân olmakta ve kooperatifin kendisi müşterek haline gelmektedir. Özellikle kadın kooperatifleri içinde gözlemlediğimiz faaliyetlerde kooperatiflerin çocuklara, engellilere yönelik bakım emeğinin ve sosyal desteğin kolektifleştirildiği mekânlar haline geldiği görülmektedir.

Çalışma hayatı, ücretler, doğal kaynaklar, kentsel mekânlar, toplumsal alanlar üzerindeki saldırı ve kriz ortamı piyasa kontrolü dışında, dayanışma ve iş birliği çerçevesinde toplulukçu çabaların kurulmasının önemini göstermiştir (De Angelis ve Harvie, 2017). Aktörlerin hem kendi aralarında ve hem de farklı yapılarla kurdukları (Işıl, 2020: 103) bu ilişki içinde dayanışma, keşfedilen alternatif bir değer değil, gündelik deneyimlerin içinden süzülen

bir değerdir (Stravrides, 2017: 235). Eşitlik, dayanışma ve ortak sorumluluk gibi kolektif değerlerin öne çıkarıldığı; çeşitli mutabakat biçimleriyle herkesin karar alma süreçlerine dâhil edildiği yatay ilişki biçimlerine dayanan müşterekler (De Angelis ve Harvie, 2017: 126), maddi yaşamın kapitalist olmayan, dayanışmacı ve kolektif biçimlerde örgütlenmesini hayal etme yolu olarak kullanılmaktadır (Akbulut ve Turhan, 2020). Bu çerçevede, kooperatifler de birer müşterek mekân olarak kavranabilir ve toplulukçu çabaların görüldüğü alanlarda bu ortaklaşmanın nasıl yönetildiğini anlamak için önemli örnekler sunar.

2.2.3. Topluluk Ekonomileri

Çoklu ekonomik pratiklerin olduğuna dikkat çeken topluluk ekonomileri, ekonomik, kültürel ve toplumsal hayatın kapitalizmin içinde ve onun ötesinde nasıl inşa edildiğini ve yürütüldüğünü ortaya koymakta, görünmez kılınan örgütlenme pratiklerini görünür kılmaktadır (Vieta ve Heras, 2022). Çalışmanın birinci bölümünde, ana akım örgüt araştırmalarında örgütlerin doğasına ilişkin yerleşik kabuller çerçevesinde bilgi üretildiği ve örgütleri tanımlama biçimlerinde belirli “görme” biçimlerinin baskın olduğu vurgulanmıştı. Bu bağlamda, topluluk ekonomileri literatürü, örgütlenmenin yerleşik normların ötesinde nasıl gerçekleşebileceğini düşünmeye imkân tanıyarak, yaşamı inşa etmenin farklı yollarının ve biçimlerinin mümkün olduğunu göstermektedir.

“Gerçek” ekonomi olarak çalışmalara konu edilen şey, kapitalist kurumlar, piyasa işlemleri ve ücretli emek olarak karşımıza çıkmaktadır. Piyasa ilkelerine göre hareket eden örgütlenme biçimlerinin kanıksanarak doğallaştırılması günlük yaşantıların sürdürüldüğü ilişki ve pratiklerdeki gerçekliği dışlama eğilimi göstermektedir (McKay, 2009: 330). Thatcher rejiminin neoliberal dönemde ortaya attığı “alternatif yok” söyleminin yarattığı ön kabul, sistemin yarattığı sosyal eşitsizliğe ve ekolojik bozulmaya rağmen kapitalist ekonomik sistemin ve örgütlenme biçimlerinin baskın olarak görülmesinde ve aşılamaz şekilde algılanmasında önemli bir etken olmuştur (Gibson-Graham ve Dombroski, 2020). Ancak ne piyasa, ne işlemler basit, homojen şekilde görülmemelidir. Hâkim üretim sistemi ve çalışma ilişkileri kapitalizmin mantığına göre işlese de aynı sistem içinde farklı ilişki biçimleri ve çalışma şekilleri de mevcuttur (Gibson-Graham, 2006: 60). Ekonomik olasılıklar siyasetinden yola çıkarak kanıksanmış ekonomik düzenleme biçimlerini sorgulayan; statükoyu, sömürücü kapitalist uygulamaları ve yoğunlaşmış gücün farklı biçimlerini eleştiren topluluk ekonomileri, yeni bir tür ekonomik gerçeklik inşa eden bilinçli ve müşterek çabalara ihtiyaç olduğu teziyle hareket etmektedir (Gibson-Graham, 2010; Gibson-Graham ve Dombroski, 2020: 3). Yeni bir tür ekonomik gerçeklik inşa etmenin yolu yeniden çerçeveleme ile mümkündür. Ekonomiyi farklı

şekilde hayal etmeyi içeren yeniden çerçeveleme için ilk önce maddi üretimimizi ve refahımızı sağlamak için yaptıklarımızın farkına vararak yola çıkılır. Büyümeyi besleyen bir motor olarak ekonomiyi tahayyül etmenin bizleri de motorun dışına dönüştüreceği ve sadece tüketmek için hareket eden ekonomik aktörler haline gelineceği ifade edilmektedir. Bunun tam tersine, ekonomiyi, çevresel ve toplumsal refahı ile birlikte ele alarak hepimizin dahil olduğu günlük süreçler olarak görmemiz gereklidir. Yeniden çerçeveleme olarak tanımlanan bu süreç, topluluk ekonomisi kurmanın da önemli bir aşamasını oluşturmaktadır (Gibson-Graham vd., 2013: 3-10). Topluluk ekonomisinin merkezinde yer alan ekonomik alanın çeşitliliği yaklaşımı, yapısal zorlukları kabul ederek, gündeliğin inşasında çoğulluğun oynadığı role dikkat çekmektedir (Habermahl, 2021: 539).

Ekonomik pratiği sosyal ve politik açıdan ele alan topluluk ekonomisinde topluluk kavramı, “birlikte olmanın, birlikteliğin sınır ve maddeleri üzerinde, karmaşık güç ilişkileri içinde mücadele etmenin sürekli devam eden süreci”ni ifade eder (Schmid ve Smith, 2021: 262). Ekonomik olanın yeni yollarla siyasallaştırılması (toplumsallaştırılması) mevcut toplumsallığı açık hale getirme, karşılıklı bağımlılığın çeşitli biçimlerini düşünmeyi ve eylemeyi gerektirir (Gibson-Graham, 2006: 81). İyi yaşamaya yönelik çoklu çeşitliliğin tanınması, evrensel kalkınma söylemlerinden uzaklaşmaya imkân sağlar. Ekonomik veriler ışığında büyüme ve kalkınma söylemlerinin aksine, ölçeği ve boyutu ne olursa olsun onurlu ve iyi yaşam için geçim kaynakları inşa etmeye yönelik eylemler de kalkınmanın bir biçimidir ve dayanışma gibi pratikler de kalkınmanın bir biçimi olarak görülebilir (Naylor, 2022: 1195-1196).

Topluluk ekonomisi, gıda kooperatifleri, ortak konutlar, kolektif enerji projeleri, zaman bankacılığı ve paylaşım projelerindeki pratiklerle bağlantılı olarak gündelik ihtiyaç ve isteklerin sömürücü olmayan ekonomik ilişkiler yoluyla nasıl organize edilebileceğine dair alternatif tahayyüller açar (Schmid ve Smith, 2021: 265). Son dönemde yükselişe geçen “küçülme (degrowth)” tartışmaları da alternatif ekonomik alanlar yaratması açısından topluluk ekonomisi araştırmalarında kendine yer bulmaktadır. Finans, çevre, gıda ve enerjiye bağlı tekrar eden kriz ortamı, büyüme ve sanayileşme modellerine dair geleneksel anlayışı sorgulamaya açmaktadır (Utting, 2015). Hâkim büyüme paradigması reddiyle yola çıkan küçülme tartışması, özel ve toplumsal refahın maddi ve parasal olarak ölçülebilir ekonomik performansa dayalı olmasına karşı çıkmaktadır (Krueger vd., 2018: 578). İnsan davranışının birey ve kişisel tatmin odağından yola çıktığı iddiasını sorgular (Romano, 2020: 44). Büyüme olgusu yeniden dağıtımına dair ihtilafları engellemekte, kapitalizmin siyasi olarak sürdürülmesini sağlamaktadır (Kallis, 2020). Bunu ise sömürücü üretim faaliyetlerini meşrulaştırma adına kalkınma ve kamu yararı

kavramlarını ileri sürerek yapmaktadır (Hickel, 2021). Büyüme eleştirisi üzerinden hareket eden küçülme anlayışı, piyasa değerlerinin ve dilinin yeni toplumsal ve ekolojik alanları gasp ederek yayılmasına yönelik de eleştiri geliştirir (Deriu, 2020: 110). Sayısal hedeflerin toplumsal sorunları gölgelediği bir ekonomizm eleştirisi sunan küçülme anlayışı “daha fazlası değil, daha farklıyla iyi yaşayabiliriz” diyen bir düşünce akımını, siyasi-iktisadi ve kültürel bir dönüşüm talebini içerir (Akbulut ve Turhan, 2020: 12-13). Küçülme hareketi paylaşım, sadelik, şenliklilik, müşterekler gibi ilkeler etrafında toplumun benzeyebileceği şekli ifade eder. Buna göre küçülmeye geçişin kurum ve uygulamaları tabandan örgütlenen ekonomik uygulamalar (eko-topluluklar, dijital müşterekler, kooperatifler, toprağa dönüşçüler, kent bahçeleri, zaman bankaları, takas pazarları vb.) şeklindedir (Kallis, 2020). Alternatif pratiklerin varlığının farkına vararak kaynakların adil biçimde dağıtılması, yaşam koşullarının iyileştirilmesi ve müşterek zenginliklerin artırılmasına katkı sağlanabilir (Krueger vd., 2018: 579).

Kapsayıcı, hak temelli kalkınma amaçlı pratikler, eşitlik, güçlendirme ve katılım kavramlarının yükselmesine yol açan söylemsel değişimlere öncülük etmiştir. Bu süreç, çoğunlukla yerel düzeyde, tabandan yukarıya doğru gelişen ve özerklik, katılım ile toplumsal eşitlik gibi demokratik ilkeleri teşvik eden çok sayıda çoğulcu ekonomik girişimin doğmasına zemin hazırlamıştır (Eschweiler ve Hulgård, 2018:130). İklim değişikliği, toplumsal eşitsizlikler gibi birbiriyle bağlantılı zorlukların yarattığı varoluşsal tehditler, dönüştürücü potansiyele sahip ve ücretli iş, bakım, zaman ve serveti nasıl anladığımızı ve dağıttığımızı değiştirme kapasitesine sahip çözümler aramamızı gerektirmektedir. Bu da farklı kamu mülkiyeti ve ekonomik demokrasi biçimlerine sahip yeni bir ekonomide çoğulculuk ve çeşitliliğe odaklanmak anlamına gelmektedir (Murphy, 2023: 21). Ekonomiyi kapitalist piyasanın ötesine uzanan zengin bir geçim kaynağı üretme ve dağıtma pratikleri manzarası olarak görmeye katkıda bulunmak ve ekonomik çeşitliliğe odaklanarak bu manzara içindeki örgütsel değişim dinamiğini vurgulamak önemlidir (Peredo ve McLean, 2020).

2.2.4. Coöperism

Dayanışma ekonomileri çerçevesinden bakmak, alternatif örgütlerin benimsedikleri değerleri ve bu değerler etrafında şekillenen pratikleri görünür kılar. Belirli ilkeler temelinde oluşmuş ekonomik faaliyetleri temsil eden dayanışma ekonomileri, bu çalışmada ele alınan kooperatiflerin işleyiş pratiklerini ve onları oluşturan toplulukların hangi değerler çerçevesinde bir araya gelerek faaliyetlerini sürdürdüklerini anlamak açısından önemli bir katkı sunmaktadır.

Benzer şekilde, müşterekler kavramı, insan eylemlerine dayalı bir toplumsal ilişki biçimini açıklayarak, kaynakların kolektif öznelere tarafından nasıl kullanılacağı ve

paylaşılacağına ilişkin bir çerçeve sağlar. Müşterekler, “müşterekleştirme” süreciyle yeniden üretilir ve bu süreçte tekrar müşterek haline getirilir. Bu bağlamda, müşterekleştirme pratikleriyle şekillenen kooperatifler, ortaklığı kurumsallaştıran yapılar olarak değerlendirilebilir. Eylem alanı tanımlayan müşterekler, kooperatiflerin içindeki ilişkisel üretim biçimlerini anlamak açısından da önemli bir analitik zemin sunar.

Bu kavramsal çerçeveler —dayanışma ekonomileri ve müşterekler— kooperatiflerin nasıl işlediğini anlamak açısından güçlü bir temel sağlasa da insanların neden alternatif örgütlenme biçimlerine yöneldiklerini açıklamak için daha bütüncül bir yaklaşım gerekmektedir. Bu noktada Bernard Harcourt’un (2023) “Cooperation: A Political, Economic and Social Theory” adlı çalışmasında geliştirdiği coöperizm kavramı, yalnızca kooperatiflerin örgütsel biçimlerini değil, aynı zamanda iş birliğini bir toplumsal varoluş ve direnç biçimi olarak ele alması bakımından dikkate değerdir. Harcourt, coöperizm’i kapitalizme alternatif bir ekonomik sistemden ziyade, rekabet ve bireyselleşme temelli piyasa mantığının karşısına yerleştirilen bir yaşam felsefesi olarak konumlandırır. Bu perspektif, dayanışma ve iş birliği pratiklerini yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda politik ve etik bir zemin üzerinden yeniden düşünmemize olanak tanır.

Bu bakış açısı, Türkiye’deki kooperatifleşme deneyimlerinin de yalnızca krizlere karşı bir dayanıklılık stratejisi ya da gündelik yaşamda tutunma biçimi olarak değil; aynı zamanda toplumsal, kültürel ve siyasal alanlarda artan otoriterleşmeye karşı geliştirilen kolektif dayanışma ve direniş pratikleri olarak görülmesini mümkün kılar. Dolayısıyla, bu çalışma kooperatifleşme çabalarını, coöperizm’in sunduğu politik ve etik çerçeveye birlikte, hem bir ekonomik hayatta kalma aracı hem de toplumsal yeniden örgütlenmenin imkânı olarak ele almaktadır. Dünyanın toplum vizyonuna ilişkin iki kutuplu bir anlayış arasında tıklandığını belirten Harcourt (2023), küresel krize karşılık bir tarafta devletçiler diğer tarafta ise bireyciliği savunup devletin geri çekilmesini talep eden taraf olduğunu dile getirmektedir. Ancak, her iki taraf da toplumu düşünmenin ötesinde hissedar sahiplerinin menfaatlerini toplumun tüm paydaşlarının önünde tutmaktadır. Bu iki kutup yerine üçüncü bir yol olarak iş birliği şeklinde bir araya gelme biçimleri kapsamında önerdiği “coöperizm” teorisi, mevcut küresel krizlerin yarattığı sıkışmışlığa, çıkmazlara karşı çıkış yolu olarak görülmektedir (Harcourt, 2023). Her yerde yaygın ve dağınık halde görülebilen iş birliği biçimlerini, insanların birlikte gerçekleştirdikleri eylemleri, praksiyi merkezine alan coöperizm teorisi, politik, ekonomik ve sosyal boyutlarından oluşan bir teorik çerçeve sunmaktadır.

Karşılıklı bağımlılıklarımızın farkındalığı üzerine temellenmiş coöperizm anlayışının politik boyutu, katılımcı demokrasinin politik idealine dayanır ve kooperatif tarzı iş birliği

biçimlerini yaşamın tüm alanlarına genişletmeyi amaçlar. Bu noktada iş birliği biçimlerinin bir ağ içinde birleştirilmesi ve bu sayede birlikteliğin kolektif bir güç (coöpower) yaratması hedeflenir. Tekil ve izole olarak görülen iş birliği örneklerine odaklanmak yerine insanların bu yapılar aracılığı ile toplumsal adalet, eşitlik, özgürleşmeyi dert edinen bir toplumsal bir düzen oluşturmaya çalıştıklarını ve bunu demokratik katılım, iş birliği, dayanışma temelli yapıları kasıtlı seçerek yaptıkları vurgulanır (Harcourt, 2023). Coöperizm teorisinin bu boyutu kooperatiflerin sadece ekonomik ihtiyaçları sağlama amacının ötesinde görülmesini sağlamaktadır. Bu noktada coöperizm teorisinin bu boyutu araştırma kapsamına dahil edilen kooperatifleri demokratik katılımcılık, eşitlik, dayanışma, karşılıklılık ilkeleri temelinde mevcut politik yapıya, hegemonik kurumlara karşı geliştirilen bir alternatif alan yaratma ve toplumsal dönüşümü amaçlama hedefiyle bir araya gelmiş özneler olarak görmeye imkân sağlamaktadır. Rekabete değil, iş birliğine dayalı bir ekonomi kurmayı bilinçli, etik ve demokratik bir çaba olarak gören coöperizm, ekonomik boyutuyla katılımcı demokrasi, refahın adil dağıtımı, dayanışma, sürdürülebilirlik ve tüm paydaşların gözetimi gibi dayanışma ekonomisinin temel değerleri üzerine inşa edilir. Bu yaklaşım, iş birliği biçimlerinin bir araya gelerek kolektif bir güç oluşturma potansiyeline ve bu kolektifliğin toplumsal dönüşüm yaratma kapasitesine odaklanır (Harcourt 2023). Kooperatiflerin de bu değerleri uygulayan iş birliği yapıları olarak farklı, alternatif bir ekonomi türü oluşturmaya yönelik bilinçli çabalar olarak ele alınması gerektiği vurgulanır.

“Coöperizm”in toplumsal boyutu ise destek ve topluluk mekanizmaları ile iş birliğine dayalı bir sosyal paradigmanın önünü açmaktadır. Foucault’un Disiplin ve Ceza çalışmasına atıfla cezanın toplumsal hiyerarşileri şekillendirmeye hizmet ettiği vurgusuna yer veren Harcourt (2023), Amerika ve çoğu Batılı ülkelerdeki liberal demokrasilerde cezalandırma paradigması ile insanların destekten yoksun ve tek başlarına bırakıldığını, yanlış yaptıklarında ise peşlerine düşüp cezalandırmak için her türlü para ve kaynağın harcandığını vurgulamaktadır. Kendi refahından sorumlu tutulan, başarısızlığı ve doğabilecek riskleri bireye yükleyen bireyci sistem, devletin sorumluluktan çekilmesinin önünü açmıştır (Harvey, 2015). Refah politikalarının koruyucu ve toplumdan yana olan düzenlemeleri neoliberal düzende bireyci kılıfa sokulmuştur (Standing, 2009: 112). Eğitim, barınma, çocuk bakımı, sosyal güvenlik için ayrılan toplumsal yatırımların azaltılması ile bireylerin sırtına onlara muhtaç olan çocuk, yaşlı, engelli, borçlu öğrenci gibi kişilerin bakımını da yüklemiştir (Brown, 2021: 48). İnsanların ceza paradigmasını aşmak, kamusal refahın sunulmadığı alanlarda kendi yollarını bulmak için alternatif arayışlara girdiğini (kimileri için eğitim paradigması, kimileri için adalet paradigması) belirten Harcourt (2023), coöperismi iş birliğine dayalı toplum kurmayı ve

karşılıklı destek mekanizmalarını oluşturmayı hedefleyen sosyal bir teori olarak kavramsallaştırmakta, insanları yalnız bırakmak yerine karşılıklı destek, eşit yurttaşlık, adalet ilkeleriyle hareket eden bir sistem inşa etmeyi önermektedir. Kooperatifler, karşılıklı yardımlaşma projeleri gibi yapılar da birer dayanışma siyaseti oluşturarak “birlikte” yaşam ve üretim ilişkisini oluşturan, destekleyici ağlar yaratarak kolektif refahın üretimini ve toplumsal düzene alternatif yanıt geliştiren mekanizmalar olarak ele alınır (Harcourt, 2023).

Bu bağlamda, iş birliği temelli örgütlenme biçimlerinden hareketle geliştirilen coöperizm yaklaşımının (Harcourt, 2023: 92), bu tezin amacı doğrultusunda bütüncül bir kavramsal çerçeve sunduğu değerlendirilmiştir. Türkiye bağlamında alternatif örgütlenme biçimi olarak kooperatiflerin kuruluş motivasyonlarını ve işleyiş pratiklerini anlamaya odaklanan bu çalışma, farklı alanlardaki kooperatif deneyimlerinin birbirinden bağımsız ve tekil örnekler olarak değil, ortak değerler ve kolektif eylem pratikleri üzerinden birbirini tamamlayan parçalar olarak ele alınması gerektiğini savunmaktadır.

Bu yaklaşımla, kooperatifleşme süreçlerinin yalnızca ekonomik bir dayanıklılık mekanizması ya da krizlere karşı geliştirilmiş pratik çözümler olarak görülmesi değil; aynı zamanda toplumsal, politik ve etik bir zemin üzerinde şekillenen kolektif bir örgütlenme tarzı olarak değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Coöperizm bu noktada, dayanışma ve iş birliği pratiklerini ortak değerler etrafında birlikte düşünmeye; kooperatifleşmeyi ekonomik alanın ötesinde toplumsal dönüşüm potansiyeli taşıyan bir eylem biçimi olarak analiz etmeye imkân tanımaktadır.

Günümüzde üretici, tüketici ve işçi kooperatifleri gibi yaşamın farklı alanlarında faaliyet gösteren girişimler, bir araya gelerek kolektif bir dayanışma ve direnç biçimi oluşturmakta; ekonomik olduğu kadar toplumsal ve politik bir sistem inşasında da önemli bir rol üstlenmektedir. Bu çerçevede, alternatif örgütlenme biçimlerinin en yaygın örneği olarak kooperatifler üzerine yürütülen bu araştırmada, bu yapıların hangi koşullar altında ortaya çıktığını, ne tür değerler etrafında örgütlendiklerini ve bu değerleri pratiklerinde nasıl yaşattıklarını anlamak önemlidir. Kooperatiflerin bugünkü işleyişini ve anlam dünyasını çözümleyebilmek için, onların tarihsel gelişim sürecine de bakmak gerekmektedir. Bu nedenle, bir sonraki bölümde dünya ve Türkiye bağlamında kooperatifçiliğin ortaya çıkış süreçleri ile zaman içinde geçirdiği dönüşümler ele alınmış; ardından, saha çalışması kapsamında elde edilen verilerin analiziyle kooperatifleşme pratiklerinin güncel dinamikleri tartışılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALTERNATİF EKONOMİK ÖRGÜTLENME BİÇİMİ OLARAK KOOPERATİFLER ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

3.1. Kooperatifler: Alternatif Bir Örgütlenme Biçimi

Farklı alternatifliklerin iç içe geçmesine ve heterojen toplulukların bir araya gelmesine imkân tanıyan alternatif örgütlenmeler, ortaklık fikri etrafında kolektif eylemi hem ortaya çıkaran hem de yeniden biçimlendiren öznellikleri görünür kılmaktadır. Sosyal öğrenme ve sosyo-mekânsal dayanışma platformları oluşturarak yeni direniş biçimlerini bir araya getirmeleri de alternatif örgütlenmelerin özelliklerinden biridir (Daskalaki, 2018: 157). Özellikle 2008 krizi sonrası kamusal refaha ilişkin reformların sınırlandırılması, hatta ortadan kaldırılması, derinleşen eşitsizlikler ve toplumsal statükoya ilişkin hoşnutsuzlukların artmaya başlaması alternatifleri gündeme getirmiştir (Wolff, 2013: 488). Alternatif örgütlenmeleri konumlandırırken, bu yapıların bir ya da birden fazla toplumsal eğilime yanıt olarak ortaya çıkabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Söz konusu eğilimler aşağıdaki biçimde sıralanabilir:

- Küreselleşen kapitalizme ve büyüyen eşitsizliğe tepki
- Küresel kapitalizm ve tüketimcilik eğilimlerindeki baskın trendlere görünür ve görünür olmayan direniş biçimlerini ilerletmek (vatandaşlığı yeniden şekillendirme ve günümüz yaşam biçimini yeniden oluşturma çabası)
- Kültürel emperyalizm
- Demokrasiyi ve kamusal alanı yeniden canlandırmak (çoklu katılım düzeyleri)
- Küresel çevresel krizlere karşı koymak
- Yerel aktivite ve hareketleri makro sorun ve eğilimlere bağlayan bir tür yerelötesicilik oluşturmak (Cheney ve Munshi, 2017).

Kooperatifleri “alternatif” kılan unsur, yalnızca örgütsel biçimlerinden değil, aynı zamanda bu örgütlenmeler aracılığıyla tahayyül edilen farklı bir geleceğin inşasına yönelmiş olmalarından kaynaklanır. Kökleri sanayi devriminde atılan ve erken dönem emek hareketinin tamamlayıcı bir parçası olan kooperatif hareketi, modern zamanların ilk toplumsal hareketi olarak anılmaktadır (Curl, 2010:14). Üyelerin eşit düzey katılımını, iş birliğini, ortak iyilik yaratmayı ve dayanışmayı öne çıkaran kooperatifler, alternatif örgütlenme biçiminin önemli örneklerinden biridir. Bilinçli bir biçimde bir araya gelerek kolektif bir yapı oluşturan bireyler, bu birliktelik içinde kendilerine önceden tanımlanmış rolleri pasif biçimde benimsemez; aksine, içinde yer aldıkları toplumsal yapıların sınırları içinde kendi failliklerini gerçekleştirirler

(Wright, 2020: 110). Değeri topluca üretenlerin bu değeri yine kolektif biçimde sahiplenmesi ve paylaşması, kooperatiflere alternatiflik kazandıran temel unsurdur (Wolff, 2013: 488). Ancak kooperatiflerin “alternatif” niteliğini anlamak, onları kapitalist sisteme soyut bir karşıtlık üzerinden değerlendirmekle sınırlı kalmamalıdır. Bu yapıları biçimlendiren, olanaklarını genişleten ya da sınırlarını belirleyen kurumsal bağlamların da dikkate alınması gerekmektedir (Hammer, 2012: 158). Nitekim, alternatif girişimlerin nasıl ve neden ortaya çıktığı ya da belirli bağlamlarda neden daha fazla sürdürülebildiği üzerine bilgimizin sınırlı olduğu da ilgili yazında vurgulanmaktadır (Spicer ve Kay, 2022: 2). Bu nedenle, günümüz kooperatiflerini anlamlandırabilmek için kooperatifçiliğin tarihsel gelişimini, ona yön veren deneyimleri ve şekillenmesinde etkili olan kurumsal-yasal düzenlemeleri ortaya koymak önem taşımaktadır. Bu doğrultuda, çalışmanın bir sonraki bölümünde kooperatifçiliğin küresel ölçekte nasıl ortaya çıktığı, nasıl bir gelişim çizgisi izlediği ve bu alanın dönüşümünü etkileyen düzenlemelere ilişkin bir tartışma yürütülmüştür.

3.2. Küresel ve Türkiye Bağlamında Kooperatifçiliğin Arka Planı

3.2.1. Kooperatifçiliğin Tarihsel Gelişimi

Kooperatif hareketinin ortaya çıkışı ve gelişiminde ekonomik krizler ve toplumsal dönüşümlerin belirleyici bir etkisi olmuştur. Bu bağlamda, Sanayi Devrimi ile 2000 yılı sonrasında hız kazanan küreselleşme süreci, kooperatif örgütlenmesinin tarihsel dönüm noktaları arasında yer almaktadır. İngiltere’de başlayan Sanayi Devrimi, kooperatif hareketine zemin hazırlayan toplumsal koşulları yaratmıştır. Ludistlerin makine kırıcılığı eylemleri, Çartist hareket ve güçlü sendikal örgütlenmelerin şekillendirdiği dönemde, kooperatif örgütlenmenin doğuşuna yol açan temel neden, işçilerin işverenlerine ait dükkânlardan düşük kaliteli ve yüksek fiyatlı ürünleri almaya zorlanmaları olmuştur. İşçilere verilen ücret çeklerinin yalnızca bu dükkânlarda geçerli olması, başka yerlerden alışveriş yapma imkânını ortadan kaldırmış; sistem 1831’de yasaklanmış olsa da madencilik, demircilik ve demiryolu gibi sektörlerde 1871’e kadar devam etmiştir. Gıda fiyatlarındaki yüksekliğe ve gıda kıtlığına, düşük maaş, kötü çalışma koşullarına olan isyanların yanı sıra dönemin ünlü ütopyacı sosyalistleri de (Owen, Fourier vb.) kooperatifçilik fikrinin oluşmasında etkili olmuştur (Patmore ve Balnave, 2018: 28). Kooperatifçilik tarihi bakımından ünlü bir isim olan Robert Owen, İngiltere’de ilk kooperatifçilik denemesini gerçekleştirmiştir. Aynı zamanda fabrika sahibi olan Owen, işçilerin ihtiyaç duyduğu ihtiyaç maddelerini ucuza ve kaliteli alabilmelerini sağlayan bir tüketim mağazası ve tasarruf sandığı kurmuştur (Mülayim, 1995: 29-30). Robert Owen’ın yanı sıra aynı dönemde kooperatifler üzerine düşünen bir diğer isim Dr. William King’tir. Tüketici

kooperatiflerinin gelişmesi üzerine çalışan King, işçi sınıfının sorunlarına işaret etmiş, demokratik yönetim ilkeleri üzerinde durmuştur (Pitman, 2018: 1).

Owen ve King'in önce İngiltere ve daha sonra diğer ülkeler için esin kaynağı olduğu kooperatif örgütlenmesinin bugün geldiği konum Rochdale sakinleri tarafından atılmıştır. 1844 yılında İngiltere'nin Rochdale kasabasında 28 dokumacının oluşturduğu bir kooperatif kurulmuştur. Başarısızlıkla sonuçlanan bir grevin ardından bir araya gelen dokumacılar, aralarında para toplayarak şeker, yağ ve un gibi temel ihtiyaç maddelerinin satıldığı bir mağaza açmış; daha sonra bu girişim, tedarik malzemeleri, gıda ve tarımsal ürünlerin satışını da kapsayacak şekilde genişlemiştir (Williams, 2007: 10). Rochdale kooperatif hareketinin odak noktası üyelerinin finansal yararını, toplumsal ve hane koşullarını geliştirmektir. Günlük yaşamlarını sürdürebilmek için pragmatik bir ekonomik amaçla hareket etseler dahi aktivist bir işçi sınıfı kültürü ve ideolojik bir tavır çerçevesinde eylemlerini yürütmektedirler (Fairbairn, 1994: 5). Rochdale topluluğunun başlattığı hareketi önemli kılan, şey modern kooperatif hareketinin kurucuları olmalarıdır. İşçilerin ekonomik örgütlenme aracı haline gelen kooperatifler sayesinde işçiler pazarlık gücünü geliştirmiş, mevcut olmayan ürün ve hizmetleri elde etme, gelirlerini artırma gibi ekonomik hedeflere ulaşmıştır (Forno, 2013:1). Rochdale topluluğunun başarı ve popülerliği Avrupa ve Amerika'da kooperatiflere olan ilgiyi artırmıştır.

Sanayileşmenin İngiltere'ye kıyasla farklı bir biçimde geliştiği Fransa'da, kitle üretimi yerine küçük ölçekli üretim ön plandadır; vasıflı işçilerin yoğun olduğu ve yerel pazara odaklanan bir ekonomik yapı hâkimdir. İngiltere ile karşılaştırıldığında Fransa'da 1834 sonrasında kooperatifler gibi halk temelli örgütlenmelere yönelik daha katı yasal kısıtlamaların getirildiği görülmektedir. Politik elitlerin görüşleri doğrultusunda, kooperatif örgütlenmelerin mevcut düzene bir tehdit oluşturduğu düşüncesi yasalarla da pekiştirilmiş ve bu doğrultuda katı kısıtlamalar getirilmiştir. Ancak Fransa'da da tıpkı İngiltere'de olduğu gibi, dönemin öncü düşünürleri Saint-Simon ve Charles Fourier'in kooperatif hareketinin gelişiminde önemli katkıları olmuştur. Fourier, kooperatifleri sanayileşmenin yarattığı toplumsal sorunlara bir çözüm yolu olarak görmüştür (Patmore ve Balnave, 2018: 38). Öte yandan, Proudhon ve anarko-sendikalist düşünceden etkilenen Fransız kooperatif hareketi, işçi kooperatifleri aracılığıyla dayanışma ve karşılıklı yardımlaşma ilkelerine odaklanmıştır (Curl, 2010: 18). 1848 Devrimi'nin ardından işçi kooperatiflerinin sayısı artmış, üretim kooperatiflerinin gelişimi sendikal hareketlerle yakın bir ilişki içinde ilerlemiştir. 1947 yılında kabul edilen yasa ise Fransa'daki kooperatifçiliğin kurumsal biçimini büyük ölçüde belirlemiştir.

İngiltere'de tüketici kooperatiflerinin, Fransa'da işçi kooperatiflerinin yayılımı hızla sürerken Almanya'da kredi kooperatifleri öne çıkmıştır. Tarım alanlarının müşterek şekilde

ekiminin kaldırılması, esnaf ve tüccar loncaların tasfiyesi, sanayileşme ile hızla ortaya çıkan fabrikalar sebebiyle geleneksel zanaatkârların rekabette zorlanması gibi durumlar oluşurken piyasadaki nakit işlemlerine daha fazla yer verilmesi, temel tedarik maddelerine sermaye bulma ihtiyacı duyan çiftçi, esnaf ve zanaatkârlar üzerindeki baskıyı artırmıştır. Anonim bankaların ağır sanayiler için kredi taleplerine öncelik vermesi ise insanları nakit ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik alternatif arayışlara itmiştir. Schulze-Delitzsch ve Raiffeisen isimli iki finansal kooperatif böyle bir durumda ortaya çıkmış ve sonrasında diğer ülkelerde kurulacak olan kredi kooperatiflerine öncülük etmiştir. Aslında bir avukat olan Schulze-Delitzsch, İngiltere'deki yardımlaşma derneklerinden etkilenerek, kendine yardım ve özsorumluluk ilkeleriyle insanların problemlerinin üstesinden gelebileceğine inanmıştır. Bu amaç doğrultusunda karşılıklı kredi birliğini kurmuştur (Patmore ve Balnave, 2018: 61). Raiffeisen'in ilk finansal kooperatifinin üyelerini çiftçiler oluşturmuştur. Çiftçiler, sanatçılar ve küçük girişimciler için kredi ve bankalara odaklanan Alman modeli kredi kooperatifçiliğinin dışarıya yayılımı Avrupa'daki tarım kooperatiflerinin tarihinde özellikle önemlidir (Curl, 2010: 18; Colvin ve McLaughlin, 2014: 4). Birinci Dünya Savaşı ve otoriter-faşist rejimlerin yükselişi de Alman kooperatif hareketini önemli şekilde etkilemiştir. Kooperatiflere karşı tutum takınan Nazilerin bireysel perakendecileri desteklemesi ve kooperatiflerin Yahudiler tarafından finanse edildiği iddialarını ortaya atması kooperatif hareketinin gelişimine engel olmuştur (Patmore ve Balnave, 2018: 62, 105). Almanya'nın başlangıçtaki temel odak noktası finans kooperatifleri olmasına rağmen tüketici ve konut kooperatiflerine de ilgi gösterilmektedir. Bugün, Almanya'da, özellikle hizmet ekonomisinde önemli ilerleme gösteren kooperatifler sağlık, eğitim, enerji gibi farklı alanlarda yayılmaktadır. Güncel verilere göre ise en fazla kooperatifleşme banka-finance sektöründedir.

İtalya'daki kooperatifçilik hareketinin gelişiminde üç farklı ideolojik bakış açısının etkileri görülmektedir. 19. yy'da seküler-sosyalistlerin oluşturduğu kooperatif hareketini 19.yy'ın sonu 20. yy'ın başlarında işçi sınıfının gelişimi ve yükselişiyle birlikte sosyalist ideoloji etkilerken, Katolik Kilisesi'nin sosyal dayanışma doktrini de diğer taraftan kooperatif hareketinin oluşumunda rol oynamıştır (Fonte ve Cucco, 2017: 294). Farklı ideolojik etkilerin olduğu İtalyan kooperatifçiliğinde hem işçi, çiftçi, bankacılık ve tüketicilerin oluşturduğu kooperatifler hem de Katolik Kilisesi'nin oluşturduğu paralel bir kooperatif hareketi görülmüştür (Curl, 2010: 18). 1926 yılında faşist rejimin yoğun baskısıyla karşılaşan kooperatif hareketi korporatif ekonomi modeli temelinde, devlet güdümlü kurumlar tarafından yeniden tasarlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında da gelişmesini devam ettiren kooperatifçilik alanında 1970'lerdeki toplumsal hareket dalgasının da etkisiyle yeni bir örgütlenme biçimi olan

sosyal kooperatifler ortaya çıkmıştır (Fonte ve Cucco, 2017). Sosyal kooperatiflerin ilk ortaya çıktığı ülkelerden biri olan İtalya, aynı zamanda bu modelin diğer ülkelere yayılmasında da öncü bir rol oynamıştır. Geliştiği yerel bölgeye göre küçük veya orta ölçekli ekonomik örgütler haline gelmişlerdir. Yerel topluluk ve otoriteyle etkileşim içinde kalan sosyal kooperatifler, toplumsal, eğitsel, istihdam bağlantılı hizmetler sunmaktadır. 1991 yılında gerekli yasal düzenleme yapılarak sosyal kooperatif yasal olarak kurumsallaşmıştır. Sosyal kooperatif yürütme biçimlerine (toplumsal, sağlık, eğitim) veya üstlendikleri faaliyetlere göre (tarım, ticaret) ilgili yasada tanınmıştır (Borzaga vd., 2014).

İspanya’da kooperatif örgütlenmesinin en önemli örneği Mondragon kooperatifidir. 1941 yılında İspanya’nın Bask Bölgesi’ne gelen Katolik rahip Jose Maria Arizmendi, yöre halkının kendi kendine yardım etmesini ve küçük birikimlerle bir kredi kooperatifi biçimlendirmelerini sağlamaya çalışmıştır. Teknik okul açmakla işe başlayan Arizmendi, buradan mezun olan öğrencilerle küçük bir üretim kooperatifi kurmuştur. Mondragon’un temeli olan bu hareket sayesinde 1956 yılında işçilerin kendi kolektif üretimleri ve yönetimlerinde olan bir okul, fabrika ve kredi kooperatifi ortaya çıkmıştır (Davidson, 2012: 230-231). 1958 yılında ise Çalışma Bakanlığı’nın kooperatif ortaklarını sosyal güvenlik sisteminin dışına çıkarması sonucunda Mondragon, gönüllü bir karşılıklı sosyal sigorta örgütü olan Lagun Aro’yu kurmuştur. Mondragon, yerel halkın gereksinimlerini karşılayan, devlet-dışı dayanışma ağlarına zemin hazırlayan önemli bir kooperatif örgütlenmesidir. Mondragon’un gelişimini İspanya’daki politik iklimle ve Bask kültürüyle ilişkilendirmek gereklidir. Katalonya ile İspanya arasındaki siyasi özerklik mücadelesi ve güçlü işçi hareketi kooperatiflerin başarılı olmasında etkili olmuştur (Aykaç, 2018: 189-192). Kooperatifçilik tarihi açısından önemli bir konuma sahip olan ve bu alanda güçlü teorik ile pratik birikime sahip ülkelerdeki gelişmeler incelendiğinde, güncel verilere göre İtalya’da yaklaşık 39 bin kooperatif faaliyet göstermekte olup bu kooperatiflere üye kişi sayısı 12 milyona yaklaşmaktadır. Fransa’da ise 22 bine yakın kooperatif bulunmakta ve bu kooperatiflerin ortak sayısı yaklaşık 29 milyondur. Yeni kooperatif biçimlerinin geliştirilmesi için esnek bir kooperatif yasasına sahip olan Almanya’da bugün, 8 bine yakın kooperatif kuruluşunda 23 milyona yakın ortak bulunmaktadır.

Kooperatifçiliğe yönelik kurumsal yapılar oluşturulup, hukuki düzenlemeler yapılırken akademik alanda yapılan çalışmalar da hızlanmıştır. Kooperatif teorisine ilişkin ilk kapsamlı literatür katkısı Charles Gide tarafından yapılmıştır. Gide’in 1900 yılında yayımladığı *La Coopération* adlı eseri, Rochdale ilkelerini kendi kooperatif felsefesiyle ilişkilendirmiş ve kooperatifçilik alanında sembol bir başvuru kaynağı haline gelmiştir (Williams, 2007: 11). Devlet ile kooperatifler arasındaki ilişkiyi inceleyen Gide, dört farklı sistem biçimini ortaya

koymuştur (Mülayim, 1995: 84). “Serbest sisteme” sahip ülkelerde devlet ve kooperatifler arasında herhangi bir bağıllık bulunmamaktadır. İngiltere’yi bu sistem içinde örneklendiren Gide’a göre İngiltere’de kooperatifler devlet içinde devlet konumundadır. Rochdale topluluğunun temel teşkil ettiği İngiltere’de kooperatifler devletin yanında kuvvetlidir. Diğer ilişki biçimini ise “karşılıklı yardım sistemi” olarak tanımlamıştır. Devletin kooperatiflerin kuruluş ve işleyişlerinde yardımcı olduğu bu sistemde kooperatiflerin yönetimine karışmamaktadır. Fransa ve İtalya bu sistem için örnek ülkeler olarak gösterilmiştir. Bir diğer ilişki biçimi ise vesayet sistemidir. Devletin sadece yasa çıkarmakla kalmayıp kooperatif yönetiminde de sorumluluk aldığı, kooperatifleri kontrolünde tutarak gerekli gördüğü yerde müdahalede bulunduğu sistemdir. “Devletçilik sisteminde” ise kooperatiflerin devletin organları arasında yer aldıklarını, demokratik bir kuruluş olmanın ötesine geçtiklerini belirterek Çin ve Rusya’ya bu sisteme dahil olan ülkeler arasında göstermiştir (Gide’dan akt. Mülayim, 1995: 84-87).

Kooperatif örgütlenmesine ilişkin yapılan çalışmalarda, erken kapitalistleşmiş ülkelerde kooperatif hareketinin gelişiminin sanayileşmenin de etkisiyle daha çok işçiler, çiftçiler, tüketiciler gibi tabandan bir hareket şeklinde olduğu; Afrika, Rusya, Çin vb. ülkelerde kooperatif hareketinin ortaya çıkışı ve gelişiminin daha merkezi, tepeden tabana doğru gelişen bir seyir izlediği görülmektedir. Bunun önemli örneklerinden birini Afrika’daki kooperatif hareketinin gelişiminde görebiliriz. Afrika’daki 11 ülkeyi inceleyen ve buradaki kooperatif hareketini iki temel zamana ayıran Wanyama ve arkadaşlarına göre (2009: 362) 1990’ların sonuna kadar devlet kontrolünde gelişen kooperatifler daha sonraki dönemlerde liberalleşme döneminin etkisine girmişlerdir. Devletin kooperatif işlerine dahil olması ile sosyal ve politik kontrol aracı olarak kullanılan kooperatif yöneticileri politik sistem tarafından seçilmiştir. 1990’larda ise Dünya Bankası’nın yapısal uyum programında yer alan kooperatiflerle ilgili önerileri Afrika’da yeni bir döneme girilmesine zemin hazırlamıştır. Devlet kontrolünün kooperatiflerin performansını boğduğunu belirten Dünya Bankası’nın liberalleşmeyi önermesi ile devlet, kooperatifleri destekleyici geleneksel rolünden çekilmek zorunda kalmıştır. Bugün Afrika gibi gelişmekte olan diğer bölgelerde kooperatifler yoksullukla mücadele aracı olarak tercih edilmektedir. (Wanyama vd., 2009).

3.2.1.1. Uluslararası Örgütler ve Kooperatiflere Yönelik Kurumsal Düzenlemeler

Kooperatif hareketine artan ilgi sonucu 1895 yılında İngiltere’de, diğer ülkelerden kooperatif temsilcilerinin de yer aldığı Uluslararası Kooperatif Birliği (ICA) kurulmuş ve ilk toplantısını gerçekleştirmiştir (Williams, 2007: 11). Rochdale’de 1860 yılında oluşturulan

üyelikte cinsiyet eşitliği ve kooperatif yönetiminde bir kişi bir oy ilkesi gibi kurallar bugün Uluslararası Kooperatifler Birliği'nin (ICA) benimsediği kooperatif değerlerinin temelini oluşturması açısından önemlidir. (Fairbairn, 1994: 47). Bugün, dünyada kooperatiflerin tepe kuruluşu olan ICA, 112 ülkeden toplam 318 kooperatif örgütünü temsil etmektedir. Birleşmiş Milletler (BM)'de kooperatiflerle ilgili tartışmalarda üst düzey katılımcı olan ICA'nın tüzüğünde kooperatifler, “bireylerin gönüllü biçimde ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını ve arzularını, ortaklaşa sahiplik ve demokratik biçimde kontrol eden kurum aracılığıyla karşılamak için birleşen özerk bir birlikteliktir”, şeklinde tanımlamıştır.

Öz yeterlik, öz sorumluluk, demokrasi, eşitlik, adalet ve dayanışmayı temel değerleri olarak belirleyen ICA, kooperatiflerin sahip olması gereken yedi ilke belirlemiştir:

1- Gönüllü ve Açık Üyelik: Cinsiyet, ırk veya dini ayrımcılık olmadan üyeliğin sorumluluğunu kabul etmeye istekli ve hizmetlerini tüm insanların kullanabilmesine açan, gönüllü örgütlenmeleri ifade eder.

2- Demokratik Üye Kontrolü: Üyeleri tarafından kontrol edilen demokratik örgütler olduğuna işaret edilir. Kadın ve erkekler seçilmiş delege olarak hizmet eder. Kooperatif üyeleri 1 üye 1 oy şeklinde eşit oy hakkına sahiptir.

3- Üye Ekonomik Katılımı: Üyeler, kooperatiflerinin sermayesine eşit bir şekilde katkıda bulunur ve bunu demokratik bir şekilde kontrol eder. Sermayenin bir kısmı kooperatifin ortak malı olarak ele alınır.

4- Özerklik ve Bağımsızlık: Kooperatifler başka örgütlerle (hükümet dahil) anlaşma yapsa veya dış kaynaklardan sermaye alsın bile bunu, üyelerinin demokratik kontrolünü sağlayan ve kooperatif özerkliğini sürdüren şartlarda yapmaları gerekir.

5- Eğitim, Öğretim ve Bilgi: Kooperatifler, gelişmesine katkı sağlama amacıyla üyelere, seçilmiş temsilcilere, yöneticilere ve işçilere eğitim ve öğretim faaliyeti sağlar. Ortaklığın yapısı ve yararları hakkında özellikle genç insanları ve kanaat önderlerini, kamuyu bilgilendirir.

6- İş birliği: Yerel, ulusal, bölgesel ve uluslararası yapılarla birlikte çalışarak kooperatif hareketini güçlendirir

7- Toplum Yararını Gözetme: Kooperatifler, üyelerin onayladığı politikalar aracılığıyla toplumlarının sürdürülebilir gelişimi için çalışırlar.

1980 sonrası hâkim ekonomik düzen haline gelen neoliberalizmin getirdiği düzensizleşme, devletin kontrolden çekilmesi ve serbest piyasa düzeni kooperatiflerin piyasada rekabet sorunu yaşamasına yol açmıştır. Ancak, İtalya'da sosyal kooperatifler, Avustralya ve ABD'de de alternatif gıda kooperatifi gibi yeni girişimler kendisini toplumsal durumlara karşı

adapte etmeye çalışmıştır (Patmore ve Balnave, 2018). 2000 sonrası gelişme gösteren yeni kooperatif dalgası ise 19. ve 20.yy'ın başındaki kooperatif hareketinden farklıdır. Barınma, kredi, istihdam gibi farklı kriz ve ihtiyaçlardan ortaya çıkmıştır (Cornforth ve Thomas, 1990). 1990 sonrası IMF, Dünya Bankası, DTÖ gibi uluslararası kuruluşların tavsiye kararlarıyla ülke politikalarının belirlendiği bir ortamda neoliberal kapitalizmin sürekli yaşadığı birikim krizleri insanları farklı arayışlara itmiştir. Dünya Bankası'nın yoksullukla mücadele programı olarak önerdiği çalıştırma programları aracılığıyla bir tarafta yoksullar, güvencesiz biçimde çalışmak zorunda bırakılan ücretli işçiye dönüşürken, diğer yandan, sistemin yeterince iş üretmediği bir ortamda, bireyleri kendi işlerini kurmaya sevk eden küçük girişimcilerin piyasaya eklemlenmesi sağlanmaktadır (Savaşkan, 2008: 220). Bu noktada ILO, BM gibi kuruluşların kooperatiflere yönelik ilgi ve beklentisi, yoksullukla mücadele programlarına yönelik ilgi ile benzer nitelik taşımaktadır. Buna göre ILO'nun 2002 yılında benimsediği 193 sayılı tavsiye kararı kooperatiflere ilişkin yasal düzenlemeler için çerçeve çizmektedir (Geray, 2014: 81, 84). ILO'nun ilgili kararında istihdam yaratma, kaynakları harekete geçirme, yatırım ve ekonomiye katkıda bulunmada önemli rol oynadığı ifade edilen kooperatiflerin, aynı zamanda tüm insanların ekonomik ve sosyal kalkınmaya tam katılımını teşvik ettiği belirtilmiştir. Kooperatifleri “ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaç ve istekle, ortaklaşa sahip olunan ve demokratik olarak kontrol edilen bir işletme aracılığıyla karşılamak üzere gönüllü olarak bir araya gelen kişilerin oluşturduğu özerk bir birlik” şeklinde tanımlayan karar metni, kooperatifleri değerleri ve ilkelerine göre yönlendirilen destekleyici bir politika ve yasal çerçeve sağlanması konusunda ülkelere çağrıda bulunmuştur.

Kooperatiflere, ulusal hukuk ve uygulamalara uygun olarak, hükümetlerin istihdamın teşviki veya dezavantajlı gruplara fayda sağlayan faaliyetleri geliştirmeyi sağlayan, belirli sosyal ve kamu politikası sonuçlarını karşılayan kooperatiflere destek tedbirleri getirmesi gerektiğini; bu tür tedbirlerin vergi avantajları, krediler, hibeler, kamu işleri programlarına erişim ve özel ihale hükümlerini içerebileceğini; kadınların kooperatif hareketine her düzeyde, özellikle de yönetim ve liderlik düzeylerinde katılımının artırılmasına özel önem verilmesi gerektiği tavsiye kararlar arasında gösterilmektedir.

BM tarafından 2012 yılının Uluslararası Kooperatif Yılı olarak kutlanmasına karar verilmiştir. Karar kapsamında “kooperatif işletmelerin yoksulluğun azaltılması, istihdam yaratması ve sosyal bütünleşmeye olan paha biçilmez katkıları konusunda kamuoyunda farkındalık yaratılması; alternatif bir iş yapma ve sosyoekonomik kalkınmayı ilerletme aracı olarak kooperatif iş modelinin güçlü yönlerinin vurgulanması” amaçlanmıştır. BM Genel Kurulu, kooperatiflerin gelişmesini ve sürdürülebilirliğini kolaylaştırmak amacıyla üye

devletlerin yönetsel ve yasal düzenlemelerini gözden geçirmelerine dikkat çekmiştir. Haziran 2024'te gerçekleştirilen BM Genel Kurulu'nda alınan yeni bir kararla 2025 yılı "Kooperatifler Daha İyi Bir Dünya İnşa Eder" teması altında kutlanmak üzere Uluslararası Kooperatifler Yılı olarak ilan edilmiştir. Kooperatiflerin kalıcı küresel etkisini vurgulayan BM Genel Kurulu, kooperatif modelinin çeşitli küresel zorlukları ele almak için önemli bir çözüm olduğunu vurgulamaktadır. 2025 Uluslararası Kooperatifçilik Yılı'nın temel hedefleri şu şekilde belirtilmiştir:

- Hükümetlerin kooperatifler için elverişli bir ortam yaratması
- Kooperatiflerin kamu bilincini teşvik etmesi, yeni liderler yetiştirmesi ve iş birliğinden yararlanması

- Kurumların ve kalkınma ajanslarının eğitim yoluyla kooperatifleri teşvik etmesi, kapasitelerini güçlendirmesi ve uluslararası iş birliğini kolaylaştırması

- Halkın kooperatif kimliğini anlaması ve kooperatif girişimlerini desteklemesi

Aynı zamanda, BM'nin 2030 yılına ilişkin koyduğu Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Ajandası'na göre yoksulluğu sona erdirmek, gıda güvenliği, herkes için nitelikli eğitim, cinsiyet eşitliği, temiz enerji ve su, eşitsizliğin azaltılması, iklim hareketi gibi amaçların gerçekleştirilmesinde sosyal ve dayanışma ekonomilerinde yer alan aktörlerin önemli rol oynadığı kabul edilmiştir (Guttman, 2021: 37).

Kooperatif örgütlenmelerinin geçmişten günümüze uzanan gelişimi ve bu yapılarla ilgili düzenlemeler yalnızca küresel dinamiklerin belirlediği bir seyir izlememekte; her ülkenin kendi tarihsel, ekonomik ve toplumsal koşullarının etkisiyle farklı biçimlerde şekillenmektedir. Bu tarihsel arka plan, kooperatif hareketinin günümüzdeki biçimlerini anlamlandırmak açısından temel bir referans noktası sunmaktadır. Bu bölümde tarihsel kesit içinde kooperatif hareketinin genel görünümü ortaya koyularak küresel düzeydeki deneyimlerin çerçevesi çizilmiş; bir sonraki bölümde ise Türkiye'de kooperatifçiliğin gelişimine odaklanılmıştır.

3.2.2. Türkiye'de Kooperatifçiliğin Tarihsel Süreci (1924-1980 Dönemi)

Chloupkova (2002: 37-38)'ya göre Avrupa'nın belli başlı ülkelerinde kooperatifçilik hareketini ortaya çıkaran ekonomik durumlar, politik iklim ve kooperatifçilik fikrini ilerleten kişi veya kurumlar farklılaşabilmektedir. Bu sebeple Türkiye'de kooperatiflerin kuruluş ve gelişim süreçleri makro ekonomik, politik ve kültürel yapıdaki dönüşümle ilişkilendirilmelidir. Gide'in kooperatif-devlet ilişkisinin ülke sistemlerine göre farklılaşabileceğini ileri sürdüğü çalışmasına atfen Mülayim'e göre Türkiye'deki kooperatif hareketinin önemli bir kısmı vesayet sistemine örnek oluşturmaktadır. Özellikle tarım kredi ve satış kooperatiflerinin kuruluşu ve

gelişiminde devletin hâkim olduğu görülmektedir (Mülayim, 1995: 86). Türkiye’de kooperatif tarihine ilişkin yapılan çalışmalar (Ültanır, 2019; Soydemir, 2020) kooperatiflerin oluşumu ve gelişimini anlamamız açısından önemlidir. Kooperatiflerin yaşam döngüsü üzerine olan tezlerin Türkiye bağlamını açıklamadığını belirten Soydemir ve Erçek (2020), 1924-80 yılları arasını kapsayan çalışmalarında Türkiye’de kooperatiflerle devlet arasındaki ilişkilerin girift bir hâl aldığını öne sürmekte, devletin kooperatifçiliğin oluşumunda ve gelişimindeki rolüne dikkat çekmektedir.

Mithat Paşa tarafından 1867 yılında Memleket Sandıkları’nın kurulması ile zemin hazırlanan kooperatifçilik fikri (Mülayim, 1995: 42), İttihat ve Terakki Dönemi’nde Osmanlıyı dışa bağımlı bir ekonomiden kurtarmak, üreticiyi Gayri-Müslim tüccardan, köylüyü tefeciden korumak amacıyla milli bir iktisat politikası benimsenmesi gerekliliği ile devam ettirilmiştir (Toprak, 1982: 212-213). 2. Meşrutiyet Dönemi ve Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki milli iktisat görüşünün temel felsefesini oluşturan solidarist ve korporatist⁹ düşünce sistemleri çerçevesinde “milli iktisat politikası emrinde ve bu politikanın ihtiyaçlarıyla ayarlı bir kooperatif hareketi düşünmek caiz görünebilir” fikri benimsenmiştir. Devleti ve milli iktisatı besleyen bir örgüt biçimi olarak görülen kooperatiflerin devleti tamamlayıcı bir karakteri olduğu ileri sürülmüştür (Saka, 1943: 25-28). Birinci Dünya Savaşı’nın başlaması ile askıya alınan kooperatifçilik hareketi (Toprak, 1982: 232) Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında ulusal bir ekonomi yaratma güdüsüyle tekrar sahneye çıkmıştır. Özellikle Atatürk’ün önderliğinin kooperatiflerin gelişimindeki payı büyüktür. Silifke’de bir kooperatifin kurucusu olması, Ankara’daki Memur kooperatifine yönetim kurulu üyesi olması kooperatiflerin gelişiminde etkili olmuştur (Tecer, 2006). İttihatçılık döneminde yeşeren solidarist ve korporatist düşünce sistemi Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında olgunlaşmış, tek parti iktidarının “halkçılık” ilkesini etkileyerek sınıf esasına dayanmayan, iş bölümü temelinde bir çalışma grubunun oluşturulması fikri benimsenmiştir (Toprak, 1995: 43). 1923 yılında İzmir’de toplanan İktisat Kongresi de milli iktisat görüşünün temel ilkeleriyle benzerlik göstermektedir (Boratav, 2012: 46). Çiftçi, tüccar, sanayi ve amele temsilcilerinden delegelerin de katıldığı kongrede İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt’un korporatist temelli bir ekonomik modelin uygulanması için hazırladığı program kooperatiflerin gelişimi için önemli olmuştur. Bu kongrede çiftçilerin kooperatiflere ortak edilmesine, kuruluş sermayelerinin devlet tarafından karşılanmasına karar verilmiştir. Kooperatifler ilerleme, kârlılık ve başarı için elzem görülmüş, başarının ancak ortaklaşa hareket ederek elde

⁹ Korporatizm: toplumu ilgilendiren önemli iktisadi ve siyasi kararların alınmasında, yalnızca devlet kontrolündeki kurum ve örgütlerin etkili olduğu, bireylerin karar alma sürecine sadece bu örgütler aracılığıyla ve sınırlı bir oranda katılabildiği toplumsal örgütlenme tarzıdır (Cevizci, 1999).

Solidarizm: Dayanışmacılık vurgulanır. İnsanın, toplumsal kalkınmaya katkıda bulunması, başka bireylere yardım etmesi anlamına gelir (Cevizci, 1999).

edilebileceği belirtilmiştir (Yıldırım Kocabaş, 2010: 109-111). Devlet denetimi altında kooperatifleşme kırsalda korporatif toplum yaratmanın araçlarından biri olmuştur (Kansu, 2001: 266).

Cumhuriyetin ilk yılları kooperatifçiliğin çeşitli yasalarda yer aldığı, bir örgütlenme biçimi olarak varlığını kabul ettirdiği yıllardır. 1924 yılında kurulan Aydın İncir Müstahsilleri Kredi ve Satış Kooperatifi Cumhuriyet döneminin ilk kooperatif örneğini oluşturmaktadır (Öksüz, 1982: 331). 1926 yılında yürürlüğe giren 856 sayılı Türk Ticaret Kanunu ile kooperatiflerin diğer şirket türleri arasında yer almasına karar verilmiş; dayanışma ve karşılıklı yardımı kooperatif tanımına dahil etmesi bakımından bu düzenleme önemli bir dönüm noktası olmuştur. 1929 yılında ise 1470 sayılı Ziraat Kredi Kooperatifleri kanunu kabul edilerek köy, kasaba, kentlerde tarım kredi kooperatifi kurulabilmesine imkân sağlanmıştır (Mülayim, 1995: 93-94). 1929 yılında patlak veren Büyük Buhran ülke ekonomilerini durgunluğa iterken kooperatiflerin varlığı yaşanan buhrana çözüm olarak görülmüştür. Bu dönemde ihtiyaç ve sefaletin kooperatifleri ortaya çıkardığı inancı hakimdir (Yıldırım Kocabaş, 2010: 119). Ekonomik durgunluk karşısında Türkiye'deki 1930-39 arası dönemi korumacı-devletçi sanayileşme olarak tanımlayan Boratav (2012: 229)'a göre ulusal bir ekonomi oluşturma süreciyle ilişkili adım atılırken kooperatiflere ilişkin bir dizi yasal, kurumsal düzenlemeler yapılmıştır.

Kooperatif örgütlenmelerine ilişkin yapılan en önemli düzenlemelerden biri Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri ile Tarım Kredi Kanunu'nun kabul edilmesidir. 1935 yılında çıkarılan 2834 sayılı bu yasa ile tarımsal fiyatlardaki düşüş önlenmeye çalışılmış, küçük köylü üzerindeki tefeci baskısını kaldırma amacıyla olan devlet, bir taraftan tüccara rantın gidişini engellemeye çalışırken diğer taraftan kendisine fon aktarımı yapmayı amaçlamıştır (Boratav, 2012: 70).

1935 yılında kabul edilen 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu, tarım satış kooperatiflerinin kaynak ihtiyacı için kredi birliği kurulması amacıyla çıkarılmıştır. Almanya'da Raiffeisen tarafından ortaya koyulan ve sonrasında başka ülkelerde de yayılma gösteren kooperatif bankaları Türkiye'de benzer şekilde gelişmemiştir. Kooperatif Bankası'nın bizdeki örneği Ziraat Bankası'dır. Ancak, devlet bankası olduğu için bu durum tarım kredi kooperatiflerini devlet bankasının köylerdeki bir şubesi haline getirmektedir. 2836 sayılı yasaya göre kredi kooperatiflerinin nereye kurulacağı kararını Ziraat Bankası'nın vermesi kredi kooperatiflerini devlete bağımlı kılmaktadır. Kredi kooperatiflerinin kuruluş aşamasında ve yönetiminde çiftçilerin rolünün olmaması, Bakanlığın karar verici konumda yer alarak atamalarda yetkili olması demokratik kooperatifçilik ilkesine ters düşen, yukarıdan idare edilen bir örgüt biçimini ortaya çıkarmaktadır (Mülayim, 1995).

Türkiye’de 1950-80 arası dönemde ise kooperatiflere kalkınma hedefi doğrultusunda yaklaşılmıştır (Ültanır, 2019: 85). Kalkınma Planlarında yer almaya başlayan kooperatiflere ilişkin olarak 1961 Anayasası’nda, devletin her türlü önlemlerle kooperatifçiliği destekleyeceğini belirten geniş ve esnek bir kural öngörüsü bulunmaktadır. 1960 ve 1970’ler dönemi işçi sınıfının örgütlenme gücündeki artış, ücretlerde yükselme ve 1962 Anayasası’nın örgütlenme haklarını güvenceye alması gibi koşulların oluştuğu bir ortamı nitelemektedir. Bu gidişata karşı sermayenin rahatsızlık duyması, sendikaların disiplin altına alınması gerektiğine ilişkin yapılan çağrılar, diğer taraftan İngiltere’de Thatcher, Amerika’da Reagan hükümetleriyle yerleştirilmeye çalışılan neoliberal politikaların merkezden çevreye doğru yayılması 1980’deki ekonomik ve politik düzenin değişimine zemin hazırlamıştır. 1980-88 arası dönemi sermayenin karşı saldırısı olarak tanımlayan Boratav (2012: 145) neoliberalizmin Türkiye’ye yerleşmesine yol açan 24 Ocak kararları ve 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle gelen rejim değişikliğinin bu dönemin ekonomi politikalarına damga vurduğunu ifade etmiştir.

Kimi sendikaları kapatan, örgütlü emeğin haklarını kıran 1982 Anayasası’nda kooperatiflere ilişkin düzenlemeler dönemin ruhuna uygun bir biçimde yapılmıştır. İlgili yasanın 171. maddesinde “Devlet, milli ekonominin yararlarını dikkate alarak, öncelikle üretimin artırılmasını ve tüketicinin korunmasını amaçlayan kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirleri alır”¹⁰ şeklinde bir düzenleme yapılmıştır. Ulusal ekonominin yararını öne çıkaran bu madde, Geray’a göre (2014: 50) “isteksiz” hükümetlerin kooperatifleri desteklememesi için bir bahane oluşturmakta; hükümetlerin kooperatifçiliğe dar bir yaklaşıma sahip olmaları durumunda toplumsal ve eğitsel amaçlar güden kooperatifleri desteklemekten kaçınabilecekleri tehlikesine dikkat çekmektedir. 1961 Anayasası’nda olmayıp 1982 Anayasası’nda olan bu madde ile kooperatiflerin devletin her türlü kontrol ve denetimine bağlı olduğuna işaret edilmektedir (Yıldırım Kocabaş, 2010: 170).

Türkiye tarihinde kooperatifler üzerindeki devlet vesayetinin önemli örneklerinden birini Köy Kalkınma Kooperatifleri (Köy-Koop) oluşturmaktadır. 1965 yılında Ticaret Yasası’nın ilgili hükümlerine göre kurulan Köy-Koop gerçek anlamda ilk çok amaçlı kooperatif olarak tanımlanmaktadır. Yurt dışına işçi gönderilmesinde köy kalkınma kooperatifi ortaklarına öncelik verilmesi kararından sonra sayıları ve ortakları hızla artan köy kooperatifleri tabandan gelen bir hareket ile bağımsız ve demokratik bir kooperatif yapısı geliştirmiştir. Kooperatiflerin gerçek sahiplerinin köylüler olduğu bu örgütlenme biçimi 12 Eylül askeri darbesi ile kapatılmıştır. Kooperatifin kapatılması arkasındaki gerekçeyi Mülayim (1995), “devletin ürkmesi” olarak göstermiştir. Yurt dışından aldıkları traktörleri piyasanın altında bir fiyatla

¹⁰ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf> (erişim tarihi: 14.04.2024).

ortakları olan köylülere sunması, İstanbul’da bir bankanın yüzde 98 hissesini alması, yönetim ve faaliyetlerinde devletten bağımsız hareket etmesi gibi etkenlerden dolayı önce bölünmeye uğrayan Köy-Koop’lar daha sonra da kapatılmıştır (Mülayim, 1995: 393).

Cumhuriyet’in kuruluş yıllarından başlayıp 1980’lere kadar uzanan dönemde kooperatifleşme alanında atılan adımların, yapılan kurumsal düzenlemelerin tarım sektöründe yoğunlaşması tesadüf değildir. Küçük köylülüğün etkin olduğu tarım işletmelerinin ulusal kalkınma için önemli görünmesi etkili olmakla birlikte (Mülayim, 1995: 22) asıl önemli olan, Türkiye’nin hammadde ihraç eden ülke konumunda olması sebebiyle tarım üreticileri ile devlet arasında bağımlılık ilişkisinin oluşmasıdır (Boratav, 2012: 70). 1930-40 yıllarında sanayi için gerekli kaynağın köylerden sağlanması, sanayi ürünleri için kırsalın sunduğu pazar olanakları, bir başka ifadeyle, toplumsal yeniden üretim süreci yükünün köylüde olması tarım alanında kooperatifçiliğin desteklenmesinde etkili olmuştur (Varlık, 1980: 131). Ulusal kalkınmacı çizgide gündeme gelen kooperatifleşme örnekleri alternatif bir yapı olmak yerine daha çok kapitalizme eklemlenme sürecinde avantaj yaratan bir yapı haline getirilmiş, sermaye ve devletten özerk gelişimi engellenmiştir (Yıldırım, 2017: 56). Kooperatifçiliğin ihtiyaç duyduğu demokratik ve özerk kurum kültürünün Türkiye’de yeterince etkin olamamasında vesayet kültürünün hâkim olması etkili olmuştur (Durmaz’dan akt. Çiçek ve Acar, 2019: 102).

3.3. 1980’den Günümüze Türkiye Bağlamının Seyri

3.3.1. 1980-2002 Arası Dönemde Neoliberal Yeniden Yapılanma

Neoliberal sistem üzerine kurulan ve uluslararası kuruluşların etkisi altında biçimlendirilen ülke politikaları bir tarafta özelleştirme dalgalarını hızlandırırken, diğer tarafta çevresel bozulma ve borç krizleri yaratmaktadır (Harvey, 2015: 187). Ekonomik ve politik hayatı değiştiren neoliberal sistem, öznelliklerimizin borç temelinde şekillendiği, borcun bizleri kontrol ettiği bir toplumsal yapı yaratarak bizlere belirli bir çalışma ritmi dayatır. Politik hayat ise “temsil edilen” figürüne indirgenen bir demokrasi yozlaşmasını ortaya çıkarmıştır (Hardt ve Negri, 2013). Finansal piyasaların buyruklarını uygulamak için devlet gücünün sistemli kullanımını öngören neoliberal sistem, iç kuvvetlerin oluşturduğu toplumsal, iktisadi ve siyasi dönüşümler aracılığıyla gerçekleştirilir (Saad-Filho ve Johnston, 2007: 17). Türkiye’de de bu dönüşüm 1980 askeri darbesi ile gerçekleşen rejim değişikliği ve akabinde 24 Ocak kararlarının yürürlüğe girmesi ile gerçekleştirilmiş, neoliberal modelin ülke politikalarında hakimiyet kurmasına yol açmıştır (Boratav, 2012). 12 Eylül darbesinin biçimlendirdiği bir ortamda kabul edilen 1982 Anayasası ise neoliberal düzenin gerektirdiği kurumsal yapının oluşumunda rol oynamıştır. 1981-1983 yılları arasında askeri rejimin baskıcı kontrolü altında yürütülen piyasa

temelli düzenlemeler arasında örgütlü emeğe karşı baskıcı önlemler aracılığıyla işgücü gelirlerinin geriletilerek sermayeye artı değer kazandırma çabası öne çıkmaktadır. Emek piyasasının ekonomi dışı yollarla denetim altına alındığı, kamu ve/veya özel sektördeki örgütlü-örgütsüz işçi ücretleri arasındaki ücret farklarının azaltıldığı bu dönemin devamı olarak uluslararası kuruluşların tavsiyeleri doğrultusunda 1984'te ticaretin kademeli biçimde serbestleştirilmesi, ihracat teşvikleri gibi araçlarla küresel piyasalara uyumun sürdürüldüğü görülmektedir (Boratav ve Yeldan, 2007a; Boratav vd., 2007b). Bu dönemi ayırıcı kılan bir diğer nokta 1983 yılında yapılan bir düzenleme ile yürütme erkinin baskın hale getirilmesidir. Her yıl yasama organı tarafından onaylanan ve denetlenen bütçeye yönelik bu denetimi aşabilmek amacı ile kamu özel fonları oluşturularak yasamanın kontrolü dışında ve yürütmenin kendi kontrolünde olan “gölge” bir bütçe sistemi yaratılmıştır (Karahanoğulları ve Türk, 2018: 416). Denetimden kaçışın siyasal yönetim üslubu haline getirilmesinde etkili olan bu hareket meclisten bağımsız bir kişisel yönetim anlayışının yerleşiklik kazanmasında etkili olmuştur (Karahanoğulları, 2019: 457). Aynı zamanda kanun hükmünde kararnameler, örtülü ödenekler ve devlet içinde yeni idari yapıların oluşturulması gibi düzenlemelerle neoliberal politikaların uygulamaya konulmasını hızlandırmak, yaşanabilecek yasal ve kurumsal engelleri ortadan kaldırmak amaçlanmıştır (Bekmen, 2018: 74-75).

Bu anlamda Turgut Özal idaresindeki 1980'li yıllar Türkiye'nin neoliberal sisteme eklemlenmesi için küresel politikaların yerel bağlama entegre edilmesinde önemli rol oynamıştır. Türkiye'nin neoliberalizme uyum sürecinde ithalatta serbestleşme, özel sektör yatırımlarının teşvik edilmesi, enerji, ulaşım, altyapı hizmetlerinin özelleştirilmesi, KİT'lerin yeniden yapılandırılması, kamu personel rejiminin yeniden yapılandırılarak sözleşmeli personel sisteminin getirilmesi gibi uygulamalar bu dönemin öne çıkan başlıkları olmuştur (Bekmen, 2018: 73). Diğer taraftan da sürece uyum göstermek adına reform olarak nitelendirilen eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik sistemlerindeki kurumsal değişiklikler aslında refah devletinin tasfiyesini hedeflemiştir. Bu alanlara yönelik kamu harcamalarının azaltılması, piyasa temelli hizmet sunumunun, özel sektörün kapsamının artırılması gibi değişimler (Boratav vd., 2007b) zaten yoksul olan sosyal koruma ve güvenlik sistemini daha da aşağıya çekmiştir. Sözleşmeli çalışma, koruyucu kamu müdahalesinden vazgeçiş, sosyal sigortadan yararlanma düzeylerinin düşürülmesi gibi uygulamalarla mevcut olandan geriye giden bir süreç içine girilmiştir (Arın, 2004: 91).

24 Ocak Kararları, 12 Eylül askeri darbesi ve akabinde Özal hükümetleri ile yerleşiklik kazanan neoliberal ekonomi politikaları ve siyaset ortamı 1989'un sonlarına doğru yükselişe geçen örgütlü işçi sınıfı eylemleri karşısında yeni bir yöne doğru evrilme göstermiştir. Emek

gücü gelirlerindeki ciddi azalmalar, baskı ortamı ve piyasalaşma süreçleri karşısında kamu işçilerinin başını çektiği protesto hareketleri hükümeti işçi ve memur ücretlerine zam yapmak zorunda bırakarak popülist bir siyaset izlemeye yöneltmiştir (Boratav, 2012: 173-174). Bir tarafta ücret artışları diğer tarafta hükümetin ihracat destekleri ve vergi politikalarının kamu maliyesinde artarak yük oluşturmaları ile tıkanan sistemi açmak amacı ile sermayenin çıkarları ile uyumlu olan yeni bir birikim strateji devreye sokulmuş ve yürütmenin gücünü kullanarak 32 sayılı sermaye hareketlerini serbestleştirme kararının yürürlüğe sokulması günümüze kadar tüm birikim stratejilerinde geçerli olacak en önemli neoliberal düzenleme olmuştur (Karahanoğulları ve Türk, 2018: 417). Bu serbestleşme kararının arkasında IMF ve DB gibi uluslararası kuruluşların çevre ekonomilere sunduğu istikrar ve yapısal uyum programları bulunmaktadır. Washington Uzlaşması olarak tanımlanan politika setinde ulusal devletlerin uymakla yükümlü oldukları iktisadi ve siyasi politikalar yapısal hedefler olarak sunulmuştur. Birinci Kuşak Reformlar olarak da adlandırılan bu yapısal hedefler, devletlerin piyasalarını küresel kapitalizme sınırsız açması, ticaretin tamamen serbestleştirilmesi, uluslararası finans ağlarına açılma, özelleştirme uygulamalarının hayata geçmesi önermesi kapsamında Türkiye'nin de uyum göstermek adına mali dışı açılma süreci başlamıştır (BSB, 2005: 9). Finans sermayesinin serbestleştirilmesi kararı ile 1990'lı yıllar Türkiye'nin doğrudan dışı açık bir ekonomi görünümünü sergilemesi ile devam etmiştir. Türkiye ekonomisinin birikim ve yatırım öncelikleri uluslararası finans piyasalarının denetiminde yüksek ulusal faiz ve düşük döviz kuru tarafından belirlenmiştir (Yeldan, 2001: 40). Sermaye serbestliğinin tanındığı 1990'lı yıllardaki ülke bağlamı diğer taraftan kısa süreli koalisyon hükümetleri ile ortaya çıkan siyasal karmaşanın, milli güvenlik sorunlarının hız kazandığı bir dönemle karakterizedir (Bekmen, 2018: 79). Bu karmaşa ortamında Türkiye ekonomisindeki yatırım ve birikim önceliklerinin üretim dışı sermaye birikimine yönelmesi, gelir dağılımının giderek bozulması ve mali piyasalardaki bunalım 1994 finansal krizine yol açmıştır. Ulusal ekonominin 1994 krizine ve sonrası dönemlere verdiği tepkinin sıkı para politikalarına ve ücretlerin bastırılarak yurtiçi talebin daraltılmasına dayandığı görülmektedir. Emek maliyetinin düşürülmesi, formel istihdamın azaltılmasına dayalı klasik birikim süreçleri tekrar devreye girmiş ve bu yolla sermaye kesimindeki finansal darboğaz aşılımaya çalışılmıştır (Yeldan, 2001). Devletin zor gücünü ve uluslararası kurumların desteğini alarak ilerleyen sermaye kesimi (Karahanoğulları, 2019) 1994 yılında patlak veren kriz sonrasında ücretlere yapılan artışlara yönelik endişelerini dile getirmeye başlamış ve artışların rekabet gücünü azaltacağı savı ile emek piyasalarında esnekleşme çağrılarını gündeme getirmişlerdir. Sermayenin bu önerisine hükümetin de desteği 7. beş yıllık kalkınma planında (1996-2000) görülmektedir. Esnekliği artırıcı ve yeni istihdam

türlerini destekleyen yasaların hazırlanma gerekliliğinin vurgulandığı kalkınma planına ek olarak IMF tarafından hazırlanan raporda da kamu sektöründeki istihdam düzeyinin ve ücretlerinin aşağı çekilmesi, sosyal güvenlik reformu yapılması konularına değinilmiştir (Onaran, 2004: 217). 5 Nisan kararları olarak ifade edilen IMF destekli önlem paketi ile vergi artışları, reel ücretlerin düşürülmesi, KİT'lerin satılması, emeklilik yaşının yükseltilmesi amaçlanmıştır (Yılmaz, 2003: 186). Ancak, tüm bu politikalara rağmen kriz ortamının derinleşmesi ve toplumsal gelir dağılımının daha da bozulması yeni kriz dalgalarına (1998-1999 ve 2001) yol açmıştır (Yeldan, 2001: 62).

IMF ile 1998'de imzalan Yakın İzleme Anlaşması tam denetim ve gözetim sürecinin uzun döneme yayılmasının başlangıcını oluşturmuştur. Bu anlaşmaya ek olarak hazırlanan Ekonomik Politikalar Bildirgesi'nde ise bankacılık, sosyal güvenlik, tahkim, özelleştirme ve tarımsal destekleme alanlarında yapılacak düzenlemeler taahhüt edilmiştir. Taahhüt edilen düzenlemelerin karşılanması ile 1999 yılında IMF ile Türkiye arasında 2000-2002 yıllarını kapsaması öngörülen 3 yıllık bir stand-by anlaşması Türkiye'nin istikrar ve yapısal reformlarını gerçekleştirmesi hedefi ile imzalanmıştır (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2007). IMF ile yapılan bu anlaşma çerçevesinde özelleştirilen KİT'lerde çalışanlar işten çıkarılmış, sendikasılaştırma eğilimi artış göstermiş, tarımda sübvansiyonların kaldırılması ile tarım sektöründe küçülme beklentileri ortaya çıkmıştır. 14 ay süren anlaşma programının yarattığı bu tablonun sonucunda 2000 ve 2001 yıllarında tekrar bir kriz ortamına girilmiştir (Yılmaz, 2003: 192).

2000 yılının Kasım ayında patlak veren kriz ortamında açıklanan ek Niyet Mektubu'nda mevcut bütçe, para ve gelirler politikalarının kararlılıkla sürdürüleceği vurgulanmıştır. Ayrıca niyet mektubunda belirtilen “yapısal reformlar” bağlamında ayrıntılı bir özelleştirme takvimine yer verilmiştir (BSB, 2007: 74). Bu özelleştirme dönemini önceki dönemlerden ayıran nokta, özelleştirmelere üretkenlik ve etkin kaynak dağılımı açısından değil, devlet bütçesine gelir yaratma amacıyla yaklaşılmasıdır. Bu bakış açısı değişimi kamu hizmetlerinin ve finansmanının bırakılmasını, sosyal devlet ilkelerinden uzaklaşan bir bütçe yapısını işaret etmektedir (Yeldan, 2001: 164,165). Atılan adımlara rağmen 2001'de daha büyük bir krizle karşı karşıya kalan Türkiye, çözüm önerisi olarak Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nı (GEGP) devreye sokmuştur. Enflasyonu düşürmek ve ekonomide büyüme ortamı sağlamak için ortaya koyulan GEGP'de Türkiye'nin 1990-1999 arasında yaşadığı krizlerin sebebi olarak dışsal etkenlerden çok ülke içi nedenlere atıfta bulunulmuştur¹¹. Kamu açıklarına işaret eden Program, açıkların sebebini kamu sektöründe aşırı istihdam ve verimsiz ücret artışlarında,

¹¹TCMB, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/26640b7b-9641-4c35-99ec-cd10a9d4e51b/program.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-26640#page=1.00&gsr=0> (erişim tarihi: 01.08.2025)

gerçek ihtiyacı karşılamayan tarımsal destekleme politikalarında ve verimsiz çalışan KİT’lerin varlığında görmüştür. Bankacılık, kamu ve özel sektör şeklinde üç alana odaklanan GEGP ile kamu bankalarının finansal yeniden yapılanması, özel bankaların güçlendirilmesi, kamu harcamaları yönetimine ilişkin reformlar, kurumsal yönetişim, yabancı sermayenin teşviki, yatırımları canlandırma ve özel sektörü geliştirme amacıyla kamu idaresinde yeniden yapılanmayı içeren çeşitli öneriler getirilmiştir (Ergüneş, 2010: 141). Ekonomide rekabeti ve etkinliği artırma kapsamında şeker kanunu, tütün kanunu, doğalgaz kanunu ve Türk Telekom kanunu gibi düzenlemelerle ilgili kurumların özelleştirilmesi ve özel sektörün ilgili alanlara katılımının sağlanmasına yönelik adımlar atılmış; emek piyasalarını katılıktan arındırma, esnekleştirme çerçevesinde İş Güvencesi Yasası ile Ekonomik ve sosyal Konsey Yasası’na ilişkin çalışmaların yürütüldüğü belirtilmiştir¹². Önemli bir KİT örneği olarak Türkiye Elektrik Kurumu (TEK) elektrik enerjisinin üretim, iletim, dağıtım faaliyetlerinden sorumlu iken 1984 yılında çıkarılan 3096 sayılı kanunda “TEK dışındaki özel hukuk hükümlerine tabi sermaye şirketleri statüsüne sahip yerli ve yabancı şirketlerin elektrik üretimi, iletimi, dağıtımı ve ticareti ile görevlendirilmesini düzenleme” amacı vurgulanmıştır. Bu kanunun çıkarılması ile kamunun tekelinde olan elektrik piyasasına ilişkin üretim, iletim ve dağıtım faaliyetlerinin birbirinden ayrılması ve faaliyette bulunacak özel şirketlerin görev bölgelerinin yönetmelikle belirlenmesine yönelik düzenleme yapılması neoliberal ekonomi politikalarının enerji sektöründe etkili olmaya başladığını göstermektedir (Kızıl Voyvoda ve Voyvoda, 2019). Kilit önemde bulunan KİT’lerin özelleştirilmesi, düzenleme yetkisini ve harcama yetkilerini kamunun elinden alarak, içinde özel sektör çıkarlarının da temsil edildiği kurullara devretmeyi hedefleyen IMF ve DB politikalarının uygulamaya koyulduğunu göstermekte, devlet-ekonomi ilişkilerinde yeniden yapılanmayı ve devletin toplumsal sınıflar ile olan ilişkilerinde ise köklü bir dönüşümü hedeflemektedir (BSB, 2001: 15, 62). MF ve Dünya Bankası’nın yapısal uyum ve istikrar programlarına rağmen ülkelerin daha derin krizler yaşaması ve bu kurumların benimsediği Washington Mutabakatı’na yöneltilen eleştiriler sonucunda, “Washington Mutabakatı sonrası” olarak adlandırılan dönemde devletin piyasaya müdahale etmeyen edilgen rolü yerini, piyasaların daha etkin işleyebilmesi için düzenleyici bir devlet anlayışına bırakmıştır. İkinci kuşak reformlar olarak da adlandırılan bu öneriler ulusal devletlerin kendi tarihsel ve toplumsal ilişkilerince biçimlendirdiği kurumsal ve hukuksal yapılarını küresel kurumlara göre yeniden oluşturmalarına ve düzenlemelerine yol açmıştır (BSB, 2005). Neoliberalizmin ikinci dönemi olarak da ifade edilen bu süreçte ekonomide rekabeti ve etkinliği

¹²TCMB, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/26640b7b-9641-4c35-99ec-cd10a9d4e51b/program.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-26640#page=1.00&gsr=0> (erişim tarihi: 01.08.2025)

artırma adına enerji sektörü de yeniden yapılanma sürecinden geçirilmiştir. Devlet tekelinde yapı olarak TEK 1994 yılında Türkiye Elektrik Üretim-İletim Anonim Şirketi (TEAŞ) ve Türkiye Elektrik Dağıtım Anonim Şirketi (TEDAŞ) olarak iki ayrı iktisadi devlet teşekkülü olarak yeniden yapılandırılmıştır. Washington sonrası dönemin etkin düzenleyici devlet anlayışı çerçevesinde 2001 yılında 4628¹³ sayılı Kanun yürürlüğe girmiş ve kanun kapsamında Elektrik Piyasası Düzenleme Kurumu (EPDK) kurulmuştur. 4628 sayılı kanun, kamuya ait mevcut varlıkların üretim, dağıtım, iletim olarak ayrı şirketler olarak örgütlenmesini öngörmüştür. Üretim ve dağıtımın özelleştirilmesi, iletimin ise kamu mülkiyetinde kalması planlanmıştır.

Bağımsız denetleme kurumu olarak EPDK, devlet-piyasa ilişkilerinin dönüşümünün enerji sektöründe önemli bir aracı olmuştur (Kızıl Voyvoda ve Voyvoda, 2019). Kamusal alana ilişkin karar alma yetkisinin küresel kurallara tabi “bağımsız” düzenleyici üst kurullara devredilmesi siyasetin ekonomiden ayrışması, toplumun geniş kesimlerinin kendi yaşamları ile ilişkili ekonomik ve siyasal süreçlerden uzaklaştırılması sonucunu yaratmıştır (BSB, 2005). Bu bağlamda GEGP, Washington Uzlaşısı Sonrası’nda savunulan piyasanın etkili işleyişini sağlayacak devlet yapısını sağlamaya yönelik bir program olarak düşünülebilir. Aşağıda yer alan programın son maddesi bu kanıyı doğrular niteliktedir:

“21. Yüzyılda güçlü ve saygın bir devlet olabilmek için üretken ve güçlü bir özel sektörün, sağlıklı bir piyasa ekonomisi için de sosyal destek ve yasal denetleme görevini yapan bir devletin önemi çok iyi anlaşılmıştır. Güçlü ekonomiyi güven içinde çalışan bir özel sektör, etkin bir devlet ve geniş bir toplumsal dayanışma yaratacaktır”.

3.3.2. AKP’nin İktidara Gelişi ve Neoliberal Yönelimler

2000’li yılların başında etkisini giderek artıran ekonomik dalgalanmalar, Şubat 2001 krizinin patlak vermesiyle derinleşmiş ve bu kriz, Türkiye’nin siyasal dengelerinde önemli bir kırılma yaratmıştır. Krizin ardından AKP’nin iktidara gelişi ve sonrasında izlediği politikalar, 1980’lerle birlikte neoliberal model doğrultusunda şekillenen ekonomik ve siyasal düzenlemelerden, kronikleşmiş krizlerden ve siyasal karmaşadan bağımsız bir olgu değildir. Bu nedenle, bir önceki bölümde tartışılan neoliberal dönüşüm süreci, AKP’nin iktidara gelişine zemin hazırlayan yapısal koşulları anlamak açısından önem taşımaktadır. Türkiye’nin bu bağlamda ayırsız bir örnek olarak değil, küresel neoliberal dönüşümün yerel bir yansıması olarak ele alınması gerekir. Bu doğrultuda, 2001 krizinin ardından iktidara gelen AKP dönemi,

¹³ Eski adı Elektrik Piyasası Kanunu’dur. 2013 yılında Enerji Piyasası Düzenleme Kurumunun Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanunu olarak isim değiştirmiştir. <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/1-1051/kurumumuztarihce>

neoliberal hegemonyanın yeniden tahkim edildiği bir dönem olarak değerlendirilebilir (Akça vd., 2018). AKP'nin 2002'de iktidara gelişinden 2007'ye kadar olan ilk dönemi IMF ve Avrupa Birliği referansının daha fazla kullanıldığı, neoliberal kurumsallaşma sürecinin artarak devam ettiği bir dönem olmuştur (Uzgel, 2009: 51). 3 Kasım 2002'de iktidara geldikten sonra açıkladığı 58.Hükümet Acil Eylem Planı'nda daha önce başlatılan reform programlarının güçlü bir koordinasyonla yürütüleceği vurgulanmış¹⁴; Nisan 2003'te IMF'ye gönderilen Niyet Mektubu'nda¹⁵ da sürmekte olan ekonomik reform programlarının kuvvetlendirilerek uygulanacağı belirtilmiştir. IMF'ye verilen taahhütler yeni hükümet döneminde de sürdürülmüş, 2005 yılında süresi biten anlaşmalar üç yıllığına tekrar uzatılıp 2008'e kadar kesintisiz uygulanmıştır (Ekzen, 2009: 473). Hem Acil Eylem Planı'nda hem de IMF'ye verilen Niyet Mektubu'nda enflasyonla mücadele, sürdürülebilir hızlı büyüme için özel sektör ağırlıklı bir ekonomi ve iyi çalışan piyasa sisteminin varlığına işaret edilmiştir. Kamu maliyesi ve kamu sektörüne yönelik düzenlemeler kapsamında KİT'lerin özelleştirilmesi ve gönüllü emeklilik yoluyla artık istihdamın ortadan kaldırılması, kamu sektöründeki faiz dışı fazlayı sağlamak için çeşitli tedbirlerin alınacağı (vergilerde artış, kamu yaptırımlarını rasyonelleştirme, sıkı ücret politikası, sağlık ve sosyal güvenlik verimlilik artışı ile harcama artış hızını sınırlandırmaya yönelik düzenlemeler) Acil Eylem Planı'ndaki hedeflere atıfla vurgulanmıştır.

IMF, DB ve DTÖ gibi kuruluşların tavsiyeleri Türkiye'de tarım sektörünü de önemli şekilde dönüştürmüştür. 1980'lerde tarım kesimine yönelik düzenlemeler, doğrudan gelir desteği gibi uygulamalarla başlayan süreç, 2000'li yıllara gelindiğinde de katlanarak devam ettirilmiştir. Türkiye'nin tarımsal yapısını ayakta tutan, devletin geleneksel olarak fiyat destekleri, teşvikli tarım kredileri, kırsal kesim gelirlerinin vergilendirilmemesi ve stratejik ürünlere alım garantisi verilmesi gibi yöntemler ilgili uluslararası kuruluşların önerisi ile kaldırılmıştır (Özden, 2018: 226). ABD'li Cargill şirketine tarımsal faaliyetlere giriş izni verilmesi, enerji ve madencilik alanının özel sektöre açılmasının sağlanması tarım alanlarının yok edilme riskini beraberinde getirmiştir. Genetiği Değiştirilmiş Organizmalı (GDO) ürünlerin ithali ve üretilmesi serbest bırakılmıştır (Altıok, 2007: 63). Tohumun ve gıdanın meta haline getirilerek piyasalaştırılması 2006 yılında çıkarılan 5553 sayılı Tohumculuk Yasası ile mümkün olmuştur. Bu kanun kapsamında "Tohum Sanayicileri ve Üreticileri Alt Birliği (TSÜAB) tohum piyasasının düzenleyicisi sıfatı ile tohum çeşitlerini kayıt altına alması, sertifikalanması ve kayıt dışı tohumların pazarlanmasını engellemek gibi faaliyetler çerçevesinde

¹⁴<https://vergiedair.com/wp-content/uploads/2021/03/t.c.-58.-hukumet-acil-eylem-planı-aep.pdf> (erişim tarihi: 10.07.2025)

¹⁵https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/d8e206b3-f6d8-4caa-b896-e28fb38d8f64/4gg_nm_tr.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-d8e206b3-f6d8-4caa-b896-e28fb38d8f64-m3fB7yT (erişim tarihi: 10.07.2025)

yetkilendirilmiş kamu kuruluşu niteliğinde bir meslek kuruluşu olarak kurulmuştur ancak ortaklarının çoğunluğu özel şirketlerden oluşmaktadır. Yüksek maliyetler gerektiren tohumların sertifikalaştırılmasını tamamlayamayan küçük üreticilerin tohum piyasası dışında kalması sonucunu doğuran bu düzenleme ile yabancı tohum şirketlerinin ve büyük yerli tohum üreticilerinin piyasadaki konumu daha da güçlendirilmiştir (Keyder ve Yenal, 2013: 67). IMF'nin tarım alanındaki politika önerilerinden biri de gıda stoklarının kaldırılmasıdır. Bu doğrultuda Türkiye, stok politikalarını terk etmiştir. 2007 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi'nin buğday stoğu yapmadan sezona girdiğini belirten Aysu (2015: 49) beklenmedik bir kuraklık karşısında Türkiye'nin dış ülkelerden yüksek fiyatla buğday ithal ettiğini belirtmiştir. Üçüncü gıda sisteminin hâkim olduğu günümüzde gelişmiş ülkeler ihracatçı konuma gelirken, gelişmekte olan ülkeler ithalatçı konuma gelmiş, gıda fiyatlarının belirlenmesi küresel tarım ve gıda şirketlerine bırakılmıştır (Aysu, 2015: 35). Böylelikle, tarım sektöründe şirketleşmenin küçük üreticiyi ortadan kaldırdığı ve tarımdan kopan işgücünün diğer sektörlerde ve kentsel alanlarda yedek işgücü ordusunu oluşturacak bir süreci yarattığı ileri sürülebilir (Altok, 2007: 63).

AKP'nin birinci döneminde uygulamaya koyduğu bu politikalar, 1990'larda koalisyon hükümetleri zamanında başlayan ikinci kuşak reformların ivme kazanmış devamı niteliğindedir. Kamu sektörünün ağırlıklı olduğu piyasa dışı süreçler tarafından düzenlenen eğitim, sağlık, alt yapı hizmetleri, enerji, sosyal güvenlik gibi kamusal hizmet alanlarının piyasalaştırılması süreci ise yine ilk dönemde atılan uygulamalarla hızlanmaya başlamıştır (Altok, 2007: 62). Bu bağlamda 2003 yılında kabul edilen Yeni İş Kanunu taahhüt edilen hedeflerin uygulamaya geçirilmesi çerçevesinde anlaşılmalıdır. Acil Eylem Planı'nda yer alan işsizliğin önlenmesi başlığında esnek çalışma biçimlerini düzenleyen mevzuat değişikliğinin yapılacağını, mevcut İş Kanunu'nda eksik olduğu belirtilen standart dışı çalışma biçimlerinin AB normları göz önünde tutularak yasal düzenlemeye kavuşacağı belirtilmiştir. İş Kanunu'nun bu amaç doğrultusunda düzenlenmesi esnek istihdam ilişkilerine, yarı zamanlı ve geçici istihdam programlarına yasal zemin hazırlaması açısından önemli bir dönüşümü yansıtmaktadır. Tam zamanlı ve formel istihdamı azaltmaya çalışan yeni düzenlemelerde iş süreçlerini esnekleştirme adımları sermayenin rekabet gücünü arttırmak için emek sürecini daha fazla denetim altına almaya imkân sağlar niteliktedir (Altok, 2007: 62).

Temel bir "hak" olan okul eğitimi ise yine benzer biçimde metalaştırılarak piyasa vasıtasıyla ulaşılabilir alan haline gelmekte, eğitimin özelleştirilmesi ile okullar sermaye birikim alanlarına dönüşmektedir (İnal, 2015: 62). Eğitimde piyasalaşma işaretleri 58. Hükümet Programı'nda okunmaktadır. İlgili programın eğitim politikaları başlığı altında özel sektörün

eğitim alanında yatırım yapmasının destekleneceği ifade edilmiştir. Özel sektör payının %3 düzeyinde olduğu, bu oranın %10'a çıkarılması yönünde düzenlemelerin yapılacağı yine ilgili programda ortaya konulmuştur. Eğitim hizmetinin demokratik sosyal niteliği olan parasız, nitelikli ve herkese açık yapısından arındırılıp metalaştırılmasının yanı sıra mevcut iktidarın eğitimin yürütülmesi ve içeriği ile yaptığı düzenlemeler de eğitim hizmetlerini dönüştürmüştür. Ders kitapları, akıllı tahta, tablet bilgisayar gibi eğitim materyallerinin ihale süreçleri iktidara yakın şirketlere verilerek eğitim üzerinden rant aktarımı gerçekleştirilmiştir (İnal, 2015: 62).

Emek piyasası, tarıma yönelik düzenlemelerin yanı sıra eğitim, sağlık, bakım hizmetleri gibi farklı kamu hizmetleri piyasa ekonomisi lehine düzenlenmiştir. Sadece bireylere ya da ailelere yardım etmenin ötesinde yapısal değişim çabasıyla insanların yaşamlarını iyileştirmeye ilişkin fikri ifade eden radikal sosyal hizmetin Türkiye'de gelişmemesini devletin konumu ve sosyal hizmetleri ele alış şekli ile açıklayan Atasü-Topcuoğlu (2023: 121), 1980 darbesi sonrası sosyal hizmetlerin sivil toplum kökeninin unutturulmasını, sosyal hizmetler ile sivil toplum ve sosyal hareketler arasındaki kurumsal düzeydeki mesafelerle açıklamıştır. 2000'ler sonrasında kamuya bağlı sosyal hizmet kuruluşlarının kapatılarak özel şirketlerin kurulması, engellilik alanında da benzer biçimde özel girişimlerin teşvik edilmesi bakım hizmetlerinin neoliberal bağlama göre şekillendirildiğini göstermektedir (Atasü-Topcuoğlu, 2023: 129).

3.3.3. Kriz, Kırılma Noktası ve Türkiye'nin Dönüşümü: 2008 ve Sonrası Süreçler

AKP'nin iktidara gelişinden 2007'ye kadar olan süreci yabancı sermaye girişleri, tüketim düzeyinde borçlanarak da olsa yükseliş ve büyüme artışları sayesinde Lale Devri şeklinde yaşadığını ifade eden Yeldan ve arkadaşlarına göre (2023:13) bu durum AKP'nin kitle tabanının genişlemesine katkı sağlamış ve 2007'de yapılan seçimle tekrar iktidar olmuştur. Ancak küresel piyasalardaki 2008 krizinin yarattığı finansal çöküş ve ekonomik durgunluk Türkiye'yi de benzer şekilde etkilemiştir. 2009'a gelindiğinde artan borçlar, cari açıklar, fiyat ve kur baskıları ile ekonomik alanın daraldığı Türkiye'de ortaya çıkan ekonomik krize (Değirmenci vd., 2017: 329) karşı iç ve dış talebi canlandırmaya, sermaye girişlerini artırmaya, vergi ve yatırım destekleri sunmaya yönelik önlemler alınmıştır (BSB, 2011). Yeniden düzenleme için kanun hükmünde kararnameler ve torba yasalar AKP'nin ikinci döneminin yürütülmesinde kilit nokta olmuştur. 2010 Anayasa referandumu ile hukuk sistemini iktidara bağlamanın önü açılarak otoriter yönlü dönüşüm adımları atılmıştır (Bedirhanoğlu, 2019: 382). 2011 seçimlerinden önce eski bakanlıkların birleştirilmesi veya görev alanlarının değiştirilmesi aracılığı ile yeni bakanlıklar kurulmuş, hükümetin yapısı dönüştürülmüştür (Bekmen, 2018: 96-97). 2011 yılında çıkarılan 643 ve 649 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Kamu İhale

Kurumu, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu gibi bağımsız düzenleyici kurumlar bakanlıkların müdahalesine açık hale getirilmiş, kurumların özerkliği yürütmenin takdir yetkisi ile sınırlandırılmıştır (Özel, 2015). Düzenleyici kurumlar ve yargı özerkliği üzerindeki siyasi etkilerin artması, ekonomi yönetiminde karar alma süreçlerinin giderek merkezileşmesine yol açmış; bu durum iktidarı, çeşitli toplumsal grupların çıkarlarının kesiştiği bir yapıyı temsil eder hale getirmiştir (Güven, 2023: 179). Siyasi güç ve sermaye kayırmacılığı özellikle kamu işletmelerinin özelleştirilmesi sürecinde görülmektedir. Hükümet, engellemelerle karşılaşmamak adına torba yasaya eklenen bir düzenleme ile ihale süreci tamamlanmış özelleştirmeleri durduran yargı kararlarının Bakanlar Kurulu'na verilen yetki ile hükümsüz kılınmasını sağlamıştır (Bekmen, 2018: 97). Parlamento başta olmak üzere kurumların işlevlerinin zayıflaması ve iktidarın merkezileşerek yürütme aygıtında toplanması açısından 2017 yılında yapılan referandumda anayasanın on sekiz maddesinde değişim yapılması kararının kabul edilmesi ile Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi yürürlüğe girmiş ve 2018 yılında erken seçime gidilmiştir (Güzelsarı, 2019). Devlet otoritesinin kişisel liderlik etrafında yoğunlaştığı ve karar alma süreçlerinin merkezileştiği yeni yönetim sistemi, kurumların başına başkan adına hareket eden vekil konumundaki aktörlerin atanmasıyla birlikte, kamu yönetiminde belirli çıkar grupları ve siyasal ittifakların etkisinin artmasına zemin hazırlamıştır. Yürütmenin artan gücü ile yasamanın güç kaybına uğradığı, Cumhurbaşkanlığı kararnameleri ile meclisin yasa yapma gücünün elinden alındığı bu hükümet sistemi rant dağıtımı ile bağımlılık ilişkisini kuran, belirli sermaye kesimlerini teşvik eden, emeği baskıcı biçimde disipline eden bir ekonomik alan kurulmasının önünü açmaktadır (Yılmaz, 2022). Devletin merkezi gücünü alan ve otoriter eğilim gösteren AKP dönemi, Esen ve arkadaşları (2023:46) tarafından rekabetçi otoriterlik kavramı etrafında tanımlanmaktadır. Rejimin otoriterleşirken karar alma mekanizmaları açısından patrimonyal öğeleri ön plana çıkardığını, patronaj ağları ile de farklı sosyal sınıfların desteğinin alındığını ileri sürmektedir (Gümüşçü, 2021: 55). Farklı çıkar gruplarıyla iktidarın ilişkileneşmesinde, iktidar gücüne tabiiyetlerinin artmasında kamu ihaleleri önemli ayağı oluşturmaktadır. Yeniden düzenlemelerle sürekli değişime uğrayan Kamu İhale Yasası siyasetçilere sermaye birikim süreçlerine keyfi müdahale imkânı tanımakta, yeni veya kurumsallaşmamış firmalar da olsa iktidara yakın olmaları sayesinde ihalelerde avantajlı konuma gelmelerine zemin hazırlanmaktadır (Buğra ve Savaşkan, 2015: 129). Kamu ihaleleri piyasa koşulları ya da hukukun üstünlüğüne göre değil, siyasi öncelikler gözetilerek yapılmaktadır. Farklı sınıfsal grupları muhafaza eden, dağıtımcı politika amacıyla hareket eden, kendi tabanını kaynak aktarımları yoluyla destekleyen mevcut iktidar yönetimi özellikle inşaat projelerinde kamu kaynaklarıyla yeni iş sahaları yaratılmasına;

vergi indirimleri, devlet bankalarından ucuz kredi sağlanması, özelleştirme ve ihale dağıtım süreçlerindeki yöntemsel değişimlere sahne olmaktadır (Esen vd., 2023: 48-51). Bu bağlamda, iktisadi ve parlamenter yapılardaki değişimler yolu ile devletin yürütme erkinin güçlendirildiği bu yeniden yapılanma süreci sisteme muhalefet eden toplumsal kesimlerin tepkilerini etkisizleştirmeyi hedefleyen bir iktidar refleksi olarak da kavranabilir (Bedirhanoglu, 2009: 52, 64).

IMF, DB eliyle yapısal reformların gerçekleştirilmesi, neoliberal programlara dayalı yeniden dağıtım politikaları, otoriterleşme ve muhafazakarlaşma ile Türkiye'nin yaşamakta olduğu bu makro dönüşümlerin mikro alanlara (eğitim, emek, tarım, enerji, kültür, sosyal politika vb.) yansımaları da benzer şekilde piyasacı, otoriter ve muhafazakâr eğilimlerle paralellik göstermektedir. Her alanda yaşanan değişimleri tartışmak bu çalışmanın hem amacını hem de kapsamını açacağı için bu tezde araştırmaya konu edinilen kooperatiflerin kuruldukları alanlara ilişkin yaşananların izleğini sürmek daha anlamlı olacaktır.

Türkiye'nin ekonomik birikim modelinde öne çıkan bir gelişme enerji sektörü alanında yaşanmıştır. 1984'te başlayan enerji sektöründeki piyasalaşma dalgası 2001 yılında hız kazanarak devam etmiştir. 2004 tarihinde Yüksek Planlama Kurulu kararı ile Türkiye Elektrik Dağıtım A.Ş. (TEDAŞ) bünyesindeki elektrik dağıtım şebekeleri yirmi bir bölgeye ayrılarak özelleştirilme kapsamına alınmasına karar verilmiş, 31.08.2013 tarihi itibarıyla şirketlerle TEDAŞ arasındaki hisse devri sözleşmeleri tamamlanmıştır (Kızıl Voyvoda ve Voyvoda, 2019; TEDAŞ). 2023 yılı verilerine göre Türkiye'de toplam 326.302 GWh elektrik üretiminin %13,5'i kamu kuruluşu olan EÜAŞ tarafından, geri kalan %86,5'i ise özel şirketler tarafından gerçekleştirilmiştir (Türkyılmaz ve Bayrak, 2024:83). Aşağıda yer alan tablo ise enerji dağıtım hizmetlerinin özelleştirilmesi ile ortaya çıkan enerjideki tekelleri eğilimi göstermesi açısından önemlidir.

Tablo 3.1. Elektrik Dağıtım Şirketleri

Dağıtım Şirketi	İşletici Holding / Grup
Dicle Elektrik Dağıtım A.Ş.	Eksim Holding
Gediz Elektrik Dağıtım A.Ş.	Bereket Enerji
İstanbul Anadolu Yakası Elektrik Dağıtım A.Ş.	Enerjisa
Uludağ Elektrik Dağıtım A.Ş.	Limak, Cengiz, Kolin İnşaat
Meram Elektrik Dağıtım A.Ş.	Alarko Holding, Cengiz Holding
Sakarya Elektrik Dağıtım A.Ş.	Akenerji, Cez Energy
Yeşilirmak Elektrik Dağıtım A.Ş.	Çalık Holding
Aydem Elektrik Dağıtım A.Ş.	Bereket Enerji

Akdeniz Elektrik Dağıtım A.Ş.	Cengiz Holding, Kolin İnşaat, Limak Holding
Osmangazi Elektrik Dağıtım A.Ş.	Zorlu Enerji
Aras Elektrik Dağıtım A.Ş.	Çalık, Kiler Holding
Vangölü Elektrik Dağıtım A.Ş.	Türkerler Holding
Çoruh Elektrik Dağıtım A.Ş.	Aksa Enerji
Fırat Elektrik Dağıtım A.Ş.	Aksa Enerji
Akedaş Elektrik Dağıtım A.Ş.	Kipaş Holding
Çamlıbel Elektrik Dağıtım A.Ş.	Kolin İnşaat, Limak Holding, Cengiz Holding

Kaynak: Enerji Atlası (<https://www.enerjiatlası.com/elektrik-dagitim-sirketleri/>)

Neoliberal ve otoriter dönüşümden payını alan emek rejiminin yeniden biçimlendirilmesinde 2003 yılında yürürlüğe giren Yeni İş Kanunu önemli bir dönemeci oluşturmuştur. Yapısal uyum süreci kapsamında iş kanununun katılıktan arındırılması, günün şartlarına uyabilecek şekilde esnetilmesi vurgusu üzerinden yürürlüğe giren İş Kanunu'nda esnek emek piyasası yaratmaya yönelik yapılan düzenlemeler sonraki yıllarda da artarak devam etmiştir. Sermayenin istekleri doğrultusunda gerçekleştirilen dönüşümler kapsamında 2014 yılında 6552 sayılı torba yasa güvencesiz işçi çalıştırılmasını ve güvencesizliği kurallaştırmıştır (BSB, 2015). 2014 yılında Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB) tarafından hazırlanarak yürürlüğe giren Ulusal İstihdam Stratejisi (UIS) sermaye kesiminin dile getirdiği talepleri uygulamaya dökerek, belirli süreli çalışmanın yaygınlaştırılması, özel istihdam büroları aracılığı ile kiralık işçiliğin yasalaşması, kıdem tazminatının yeniden düzenlenmesi gibi politikaları içermektedir (Lordoğlu ve Koçak, 2015: 113-114). Milli güvenlik gerekçesiyle ertelenen grevler ve emeğin örgütsüzleştirilmesi ise otoriterleşme sürecinin belirleyici unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır (Yeşilbağ, 2024: 128). Emek politikalarındaki otoriterleşme eğilimine ilişkin Erdoğan'ın 2017 yılında yabancı sermaye yatırımcılarına yaptığı konuşma yasada emekçilere tanımlanmış grev hakkının otoriter yönetim gücü aracılığı ile nasıl uygulanamaz kılındığını göstermesi açısından önemli bir örnektir:

“Olağanüstü hali biz iş dünyamız daha iyi çalışsın diye yapıyoruz. Soruyorum, iş dünyanızda herhangi bir sıkıntınız, aksamanız var mı? Biz göreve geldiğimizde OHAL vardı. Ama bütün fabrikalar grev tehdidi altındaydı. Hatırlayın o günleri. Şimdi böyle bir şey var mı? Tam aksine. Şimdi grev tehdidi olan yere biz OHAL'den istifadeyle anında müdahale ediyoruz. Diyoruz ki hayır, burada greve müsaade etmiyoruz, çünkü iş dünyamızı sarsamazsınız”¹⁶.

Emek piyasasının esnekleştirilmesi ve özelleştirme uygulamaları sonucu örgütlü emeğin siyasi denklemin dışına itilmesi, finansal içirme ve telafi mekanizmaları aracılığı ile emekçi

¹⁶ <https://www.evrensel.net/haber/326078/erdogandan-itiraf-ohalle-grevlere-musaade-etmiyoruz> (erişim tarihi: 10.06.2025)

kesimden gelebilecek tepkilerin önünün alınmaya çalışılması da yeni rejimin önemli bir özelliğidir. Finansal sisteme erişimi olmayan grupların borçlandırılarak sisteme dahil edilmesi örgütlü emeğin itirazlarını törpülemeye etkili bir mekanizma olmuştur (Akçay, 2018). Bu noktada, neoliberal politikalar doğrultusunda sosyal politika alanının yoksulluğu yönetmeyi hedefleyen stratejileri (Akça, 2018: 48-49), yürürlüğe koyulan yeni sosyal yardım programları ile sosyal bütünleşme ve içermeye dayalı kalkınma söylemi etrafında mevcut hegemonyaya rıza yaratılmaya çalışılmaktadır. AKP'nin sosyal politikaları neoliberalizm ile neopopülizmi birleştiren, çoklu ve birbiriyle rekabet halindeki idari pratikler yoluyla işleyen yeni bir yönetim biçimini yansıtmaktadır (Özden, 2018: 220, 233). Sosyal güvenlik sisteminde yaşanan dönüşüm, yasal olarak tanımlanmış hak temelli bir sistemden, neoliberal Yoksullar Yasası'nı kurumsallaştıran muhafazakâr ve paternalist bir sisteme dönüşmesiyle sonuçlanmıştır (Bahçe ve Köse, 2017: 578). Sivil toplum ve sosyal yardım politikalarını da içine alan toplumsal kesimlerle olan ilişkiler ise siyasallaşmış klientalist bir biçime bürünmüştür (Gümüşçü, 2021: 55).

Anayasada tanımlı bir kamusal hak olan eğitim hizmetlerinin piyasalaştırılması çerçevesinde eğitimde özel sektörün payını artırma hedefiyle yola başlayan AKP hükümeti, iktidara geldiği 2002 yılında yayınladığı Hükümet Planı'nda özel sektörün olması gereken payın yüzde on seviyelerine yükseltilmesi gerektiğini belirtmiştir. 2010 yılında yapılan 18. Milli Eğitim Şura'sında, "Eğitimde niteliğin artırılması amacıyla özel okullar teşvik edilerek sayıları artırılmalı, teşvik kapsamında çocuklarını özel okullara gönderen ailelere resmî okullardaki bir öğrenci maliyetinin yarısı kadar destek verilmeli ve bu yolla devletin eğitim harcamaları azaltılmalıdır" kararı alınarak özel sektörün teşvik edilmesine yönelik adım atılmıştır. Eğitimin neoliberal politikalar doğrultusunda piyasalaştırılmasının önünü açan bu hedefle bugün geline nokta Millî Eğitim Bakanlığı istatistiklerine göre özel okulların oranı her yıl artış göstermiş ve 2023-2024 yılı için bu oran %19 olarak ölçülmüştür.

Eğitimin piyasalaşma sürecinde geçirdiği değişiklikler, eğitim sistemlerinin kapitalist üretim süreçlerine ve esnek istihdam yapısına uyarlanması sürecinin temelini oluşturmaktadır. Piyasalaşma süreci eğitim hizmetinin, kamu okullarında "eğitimde katkı payı" uygulamasıyla, özel sektörün doğrudan eğitim sistemine girmesi için desteklenmesiyle, kantin, temizlik işleri, ders kitapları gibi temel destek alanların ticarileştirilmesi ve taşeronlaştırılmasıyla yürütülmüştür (Aydoğan, 2008: 170). Eğitimde ticarileşmenin önünü açan FATİH projesi kapsamında akıllı tahta, tablet gibi eğitim materyallerinin okullara dağıtımı öngörülmüş ve dağıtım amacıyla yapılan ihale süreci ise kamudan eğitime ciddi rant aktarımı sağlamanın önünü açmıştır (İnal, 2015: 62). Dijital eğitim materyalleri dağıtımı ile eğitimde teknoloji

atılımı olarak da ifade edilebilen FATİH projesi kapsamında yapılacak mal ve hizmet alımları ile yapım işleri 2012 yılında çıkarılan 6287 sayılı yasa ile kamu ihale kanunu kapsamı dışına çıkarılmış; 2016 yılında çıkarılan 6764 sayılı yasa ile de FATİH projesi kapsamındaki ihaleler süresiz olarak Kamu İhale Kanunu kapsamı dışına çıkarılmıştır. Büyük miktarlardaki ihalelerin kanun kapsamı dışına çıkarılarak bakanlığın istediği tedarikçiden alım yapmasının önünü açan bu düzenleme rant kollama, siyasi patronaj tartışmalarını gündeme getirmiştir (Çeviker Gürakar, 2019: 97-98). Mayıs 2023 tarihinde MEB tarafından yayınlanan yönetmelik resmi okulöncesi eğitim kurumlarının ailelerden katkı payı almasını önlemiştir. Ancak, Ekim 2023 tarihinde Millî Eğitim Bakanlığı Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretim Kurumları Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik kararı ile bu uygulama kaldırılmış ve “çocukların temel ihtiyaçlarını, özbakım süreçlerini ve eğitim programlarının uygulanmasını desteklemek” için ailelerden katkı payı almasına yeniden izin verilmiştir (Kesbiç vd., 2024). Bir tarafta neoliberal piyasa gerekleri doğrultusunda piyasalaşan eğitim sistemi diğer tarafta muhafazakâr anlayış doğrultusunda biçimlendirilmeye çalışılmaktadır. Eğitim alanındaki ilk köklü reform 2004 yılında ilköğretim müfredatının ve ortaöğretim müfredatının değiştirilmesiyle gerçekleştirilmiştir. Müfredat değişiminden önce yayımlanan ders kitaplarında “yerli malı kullanma” fikri hâkim iken, müfredat değişimi sonrasında yayımlanan ders kitaplarında “tüketimciliğe dayalı kardeşlik” fikri baskın hale getirilmiştir (İnal, 2012). Dönemin Başbakanı Erdoğan’ın bir konuşmasında “dindar nesil yetiştirme” projesinden bahsetmesi ile eğitim alanındaki piyasalaştırma sürecinin ideolojik olarak da muhafazakâr bir çizgide ilerleyeceğine yönelik işaretler verilmiştir. 2012 yılında 6287 sayılı yasa ile 4+4+4 zorunlu eğitim modeline geçilmiş, ortaokulların 5. Sınıftan başlaması ve imam hatip orta okullarının açılması ile eğitim alanındaki dönüşümler devam etmiştir (BSB, 2015: 221). 2012 yılında 6. ve 8. sınıflara seçmeli dersler olarak Kur’an-ı Kerim, Hz. Muhammed’in Hayatı ve Temel Dini Bilgiler dersleri eklenmiştir. 2014 yılında toplanan 19. Milli Eğitim Şurası’nda ise “Kutlu Doğum Haftası ve Aşure Gününün Belirli Gün ve Haftalar kapsamına alınması” kararı alınmıştır. Yeni dini seçmeli derslerin seküler okulların müfredatına eklenmesi ve 4+4+4 sistemiyle birlikte İmam Hatip okullarının orta kısımlarının yeniden açılması, eğitim sisteminin giderek daha fazla dini nitelik kazanmasına yol açmıştır¹⁷. Millî Eğitim Bakanlığının 2024-2028 Strateji Planı’nda; “Nitelikli eğitim kadromuzla uluslararası standartlardaki programlar çerçevesinde, tüm farklılıkları dikkate alarak bireylerin zihinsel, bedensel, sosyal ve Türkçe dil gelişimini destekleyen, ülkemizin ihtiyaç duyduğu iş gücünü karşılayan, becerileri ölçen yeni bir eğitim sistemi ile millî, manevi ve kültürel değerlerine bağlı, sağlıklı nesiller yetiştirmek” amacına yer

¹⁷ <https://tr.boell.org/tr/2019/10/01/egitim-yoluyla-yeni-bir-turkiye-yaratmak> (erişim tarihi: 15.06.2025)

verildiği görülmüştür. Önceki Strateji Planı'nda yer alan insan hakları, demokrasi, bilimsel düşünce, meslek etiği gibi ilkeler yeni planda yer almazken fırsat eşitliği, din, ahlak ve değerler bağlılığı, hukuk ve adalet ile vatanseverlik değerlerinin eklendiği; millî, manevi ve kültürel değerlerle ilgili vurgunun her kademedede ve okul türünde tekrar edildiği de gözlemlenmiştir (Kesbiç, vd., 2024).

Eğitim alanındaki dönüşümlere bakıldığında, iki farklı seyir izlendiği görülmektedir. AKP'nin ilk döneminden 2011 yılına geçen süreçte neoliberal politikaların uygulandığı ve önceki eğitim politikalarının dayandığı ilkelerle süreklilik gösterdiği ifade edilirken, 2012'den günümüze gelen süreçte eğitim sisteminde çok daha köklü değişimlerin yaşandığı, İslamcı ve muhafazakâr politikaların hayata geçirildiği ifade edilmektedir (Durakbaşı ve Karapehlivan, 2018: 79).

Türkiye'nin ekonomik birikim modelinde öne çıkan bir gelişme de mekânın yeniden üretimi bağlamında gerçekleşmektedir. İnşaat sektörü temelli birikim stratejisinin izlenmesi ve kentsel alanların dönüşüm altında ranta açılması son dönemin öne çıkan bir diğer başlığıdır. Hükümet, hegemonyasını mekânı kullanarak inşa etmektedir. Metalaştırılmamış alanlar (devlete ait endüstriyel alanlar, ormanlar, nehirler, kentsel bölgeler) özelleştirilirken, kentlerdeki değerli mahallelerin kamulaştırma yoluyla içinde yaşayan sahiplerinin ellerinden alınması ve bu mekanların sermaye birikimi ve transferi için yeniden düzenlenmesi sağlanmaktadır (Çavuşoğlu ve Strutz, 2018: 199).

Piyasa mantığı çerçevesinde bir devlet rasyonalitesi kurma çabası olarak ifade edilen Türkiye'nin son yirmi yıllık sürecinde, ülke sistemi önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Bu süreçte, örgütlü grevlerin bastırılması, dolaylı vergiler yoluyla alt ve orta sınıflardan elde edilen kaynakların desteklenen sermaye gruplarına aktarılması ve alt sınıflar aleyhine gelir dağılımını bozan ekonomi politikalarıyla birlikte, yukarıdan aşağıya bağımlılık ilişkileriyle örülü ekonomik ve siyasal ağlar inşa edilmeye çalışılmaktadır (Yılmaz, 2022: 54). Üretim alanında verimi artırmaya yönelik politikalardan ziyade madencilik, enerji, inşaat gibi sektörlere ağırlık verilerek siyasi kadroların kayırmacı uygulamalarla iç içe geçen bir ekonomi yönetimi uyguladığı göze çarpmaktadır (Esen vd., 2023: 48-49). İnşaat sektöründe sermaye birikiminin devamlılığını sağlama adına Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ve Toplu Konut İdaresi ve Kamu Ortaklığı Kurulu (TOKİ) aracılığı ile rahat biçimde erişilebilen hazine arazilerine özel sektör müteahhitleriyle ortaklaşa konut inşasına girmesinin önü açılması, kentsel rantın paylaşımı ve sermaye birikimini kontrol etmek için merkezileşmiş ve güçlü kurumsal yapıların oynadığı hayati rolü göstermektedir (Bekmen, 2018: 99). Merkezileşme ile piyasalaşmanın birlikte

ilerlediği Türkiye’de kamu hizmetleri, piyasalaştırma ve teknokratik yönetim arasında kuvvetli bağları oluşturan bir strateji izlemektedir (Esen vd., 2023: 46).

3.3.4. Türkiye Bağlamı Üzerinden Kooperatifçiliğe Bakış

Kooperatifçilik alanının nasıl geliştiğini, şekillendiğini ortaya koyabilmek için kooperatiflerin kurulmasını, idare edilmesini belirleyen yasal, kurumsal düzenlemelerin açığa çıkarılması gereklidir. 1924-1980 arası Türkiye’nin ulusal kalkınmacı çizgisi ve devlet vesayetinin kooperatifçilik mevzuatı ve politikalarını etkilediği önceki bölümlerde ifade edilmiştir. Ancak, ülkelerin ekonomi-politik bağlamının uluslararası ve/veya ulusal aktör ve dinamiklere, krizlere, toplumsal taleplere göre zaman içinde değişebileceğinden hareketle kooperatiflerin kurulması ve işleyişine etki eden yasaların, yönetmeliklerin değişebileceği, yeni düzenlemelerin ortaya çıkarak alana yön verebileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bağlamda yasal düzenlemeler, kamu politikaları teknik, tarafsız bir anlayışın ötesinde belirli görme biçimlerinin somuttaki yansıması olarak düşünülmelidir. Bu anlamda bir sonraki bölümde 1980 sonrası Türkiye’yi derinden etkileyen neoliberal politikaların ortaya çıkışı ve bu sürecin devamlılığı olarak AKP’nin iktidara gelişinin kooperatifçilik alanını düzenleyen yasa ve kararların şekillenmesinde etkili olduğu argümanının tartışılması amaçlanmıştır.

3.3.4.1. Türkiye’de Kooperatiflere Yönelik Yasal ve Kurumsal Düzenlemeler

Uzun süre Ticaret Yasası’na göre yönetilen kooperatifler 1969 yılında kabul edilen 1163 sayılı Kooperatifler Yasası ile kendi özerk yasal düzenlemesine kavuşmuştur (Geray, 2014: 50, 53). 1969 yılında çıkarılan kooperatifler kanunu ile dağınık olan hükümler bir araya toplanırken, kooperatiflerin gelişmesi için yeni hükümler eklenmiştir. Ancak, bu kanunun tarım kredi ve tarım satış gibi kendi özel kanunları olan¹⁸ kooperatifler dışındakiler için uygulanmasına karar verilmiştir (Yıldırım Kocabaş, 2010: 249-250). 1163 sayılı yasa kooperatifleri Ticaret Bakanlığı, Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı olarak üç farklı bakanlığın görev alanına dahil etmektedir. Kooperatiflerin hangi bakanlıkların görev alanında olduğunu ve mevzuata göre ne tür kooperatiflerin bulunduğunu göstermek üzere aşağıdaki liste oluşturulmuştur:

¹⁸4572 sayılı Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Kanun ile 1581 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun. 1163 sayılı kanuna ek olarak adı geçen kooperatifler ilgili kanunlara da tabiidir.

Ticaret Bakanlığı • Bilimsel Araştırma ve Geliştirme Kooperatifi • Çocuk Bakım Hizmetleri Kooperatifi • Deniz Yük Taşıma Kooperatifi • Deniz Yolcu Taşıma Kooperatifi • Eğitim Kooperatifi • Esnaf ve Sanatkârlar Kredi Kefalet Kooperatifi • Fikri Mülkiyet Hakları ve Proje Danışmanlığı Kooperatifi • Gayrimenkul İşletme Kooperatifi • Hizmet Kooperatifi • İşletme Kooperatifi • Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi • Karayolu Yolcu Taşıma Kooperatifi • Karayolu Yük Taşıma Kooperatifi • Karşılıklı Sigorta Kooperatifi • Küçük Sanat Kooperatifi • Pazarcılar İşletme Kooperatifi • Sağlık Hizmetleri Kooperatifi • Site İşletme Kooperatifi • Tarım Satış Kooperatifi • Taşıma ve İşletme Kooperatifi • Tedarik ve Dağıtım Kooperatifi • Temin ve Tevzi Kooperatifi • Turizm Geliştirme Kooperatifi • Tüketim Kooperatifi • Üretim ve Pazarlama Kooperatifi • Yaş Sebze Meyve Kooperatifi • Yenilenebilir Enerji Üretim Kooperatifi
Tarım ve Orman Bakanlığı • Pancar Ekicileri Kooperatifi • Sulama Kooperatifi • Su Ürünleri Kooperatifi • Tarım Kredi Kooperatifi • Tarımsal Kalkınma Kooperatifi
Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı • Konut Yapı Kooperatifi • Küçük Sanayi Sitesi Yapı Kooperatifi • Toplu İşyeri Yapı Kooperatifi

Yukarıdaki listede yer alan kooperatifler ve üst örgütleri için örnek ana sözleşme hazırlama yetkisi 1163 sayılı yasanın ikinci maddesi gereğince ilgili bakanlığa devredilmiştir:

“Anasözleşmenin ticaret sicili müdürlüğünde yetkilendirilmiş personel huzurunda imzalanması gerekir. İlgili Bakanlık faaliyet konuları itibarıyla kooperatifleri sınıflandırmaya, çalışma bölgeleri oluşturmaya, kooperatif kuruluşu için asgari ortak sayısından az olmamak üzere ortak sayısı ve kooperatif kurulmasına yönelik diğer şartlar ile usul ve esasları belirlemeye yetkilidir. Bu maddenin uygulanmasına ilişkin usul ve esaslar ilgili Bakanlık tarafından çıkarılacak tebliğ ile belirlenir”.

Yasanın öngördüğü şekilde hazırlanan ana sözleşmelerin ve kooperatiflerin kurulmalarına dair şartların bakanlıklar tarafından belirlenmesi denetim açısından farklılaşmaya, uygulama alanının oluşamamasına yol açabilmektedir (Albayram Doğan ve Yercan, 2016; Everest, 2018). Kooperatifçilik mevzuatının yetersiz ve karmaşık olduğunu belirten Mülâyim (2012) de özellikle finansmana erişim, denetim, üst örgütlenme gibi mevzuat

kaynaklı sorunlar yaşandığını belirtmiştir. ICA tarafından belirlenen kooperatifçiliğin yedi temel ilkesi içinde yer alan demokratik üye kontrolü ile özerklik ve bağımsızlık ilkesi “kooperatiflerin, politikalarını belirlemesi ve kararlarını almasında aktif olarak üyeleri tarafından kontrol edilen özerk ve demokratik kurumlar” olarak tanımlamakta, “kooperatiflerin, hükümetler dahil, başka kurumlarla anlaşmalar yapmaları veya dış kaynaklardan sermaye toplamalarını, üyelerinin demokratik kontrolünü sağlayan ve kooperatif özerkliğini koruyan şartlar altında yapmalarını” öngörmektedir¹⁹. Ancak, 1163 Sayılı Yasanın 87. Maddesine göre kooperatiflerin Genel Kurul toplantılarından en az on beş gün önce ilgili bakanlıktan temsilci talebinde bulunması zorunlu kılınmıştır. Benzer şekilde kooperatifçilik alanını düzenleyen “Kooperatif ve Üst Kuruluşlarının Genel Kurul Toplantılarının Usul ve Esasları ile Bu Toplantılarda Bulundurulacak Bakanlık Temsilcisinin Nitelik ve Görevleri Hakkında Yönetmeliği”nin 5. Maddesi de kooperatiflerce Genel Kurul toplantıları için temsilci görevlendirilmesi talebini zorunlu tutmaktadır. Kooperatiflerde Genel Kurulu toplantıya çağırma yetkisi olan Yönetim Kurulu, Denetçiler Kurulu, Üst Birlik gibi organların yanı sıra ilgili Bakanlık da bu yetkiye dahil etmiştir. Yine 1163 sayılı yasaya göre kooperatifler ana sözleşme değişikliklerini yapabilmeleri için kooperatiflerin Genel Kurullarını toplamadan önce Bakanlıktan ön izin almaları gerekmektedir. Türkiye’de kooperatifçilik mevzuatının kooperatiflerin işleyişi ve denetlenmesine ilişkin getirdiği bu düzenlemeler demokratik üye kontrolü ve özerklik ilkesi ile çelişen niteliktedir. Kooperatiflerin kurulmasından rutin işleyişlerine (Genel Kurullarını toplamadan önce, toplantı sırasında) kadar her süreç ilgili bakanlığın da dahil edilmesi devletin kooperatiflerin yönetimi ve denetimini kendi kontrollerinden bırakmak istemediğinin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kooperatifler özel olarak 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu’na tabi olsalar da genel kanun olarak Türk Ticaret Kanunu (TTK) hükümlerine bağlıdır. TTK’nın 124. Maddesi “ticaret şirketleri; kollektif, komandit, anonim, limited ve kooperatif şirketlerden ibarettir” şeklinde bir tanımlama yapmaktadır. Bu maddeye göre kooperatifler de ticari işletmeler arasında yer almış ve tacirlerin uyması gereken hükümlere tabi olmuşlardır. 1 Temmuz 2012 tarihinde TTK’nın yenilenmesi Kooperatifler Kanunu’nda da benzer düzenlemelerin yapılmasını gerektirmiştir. 1163 sayılı kanunun 98. Maddesi “Bu kanunda aksine açıklama olmayan hususlarda Türk Ticaret Kanunundaki anonim şirketlere ait hükümler uygulanır” şeklinde bir düzenleme yaparak Ticaret Kanunu’na işaret etmiştir. Bir kişi bir oy prensibi ile herkesin eşit söz hakkına sahip olmasına alan açan, kolektif mülkiyet ve yönetim yapısı ile demokratik katılımçılık ve eşitliğin temel olduğu kooperatiflerin ticari şirketler içinde gösterilmesi ve şirketlerin tabi olduğu yükümlülükleri yerine getirmek zorunda

¹⁹ <https://ica.coop/en/cooperatives/cooperative-identity> (erişim tarihi:08.08.2025)

olmaları kooperatifleri sermaye şirketleri gibi gören anlayışın yansımasıdır ve kooperatiflerin sosyal yönünün ikincil planda kalmasına yol açabilmektedir.

Mevzuata yönelik eleştiri ve öneriler ışığında iyileştirme çalışmalarına başlayan bakanlığın hazırladığı 7339 Sayılı Kooperatifler Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun 2021 yılında kabul edilerek 1163 sayılı yasaya ilgili maddelerin eklenmesi gerçekleştirilmiştir²⁰. Ancak, 2021 yılında yapılan değişiklikler kooperatifçilik alanına yenilik getirmenin yanı sıra kooperatifler açısından bağımlılık ilişkisi yaratan maddelerin yürürlüğe girmesine yol açmıştır. Türkiye’deki kooperatifçilik mevzuatına ilişkin önceki paragraflarda belirttiğimiz 1163 sayılı kanunun 87. maddesi 2021 yılındaki değişiklik ile yürürlüğe girmiştir. İlgili yasa maddesi aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır:

“Kooperatiflerin, kooperatif birliklerinin, merkez birliklerinin ve Türkiye Milli Kooperatifler Birliğinin, genel kurul toplantılarından en az on beş gün önce ilgili Bakanlıktan temsilci talebinde bulunması zorunludur. Genel kurul toplantıları, Bakanlık temsilcisinin huzuru ile açılır ve devam eder. Temsilci, toplantının kanunlara, anasözleşmeye ve gündeme göre yürütülmesine nezaret eder. Genel kurul toplantı tutanağı ile toplantıya katılanların listesi temsilci tarafından imzalanır. Temsilci, genel kurulda, kanun ve anasözleşmeye aykırı olarak alınan kararlar hakkındaki görüşünü tutanakta belirtir. Usulüne uygun talepte bulunulduğu halde, temsilci toplantıya katılamaz ise ilan edilen saatten bir saat sonra toplantıya başlanır. Bakanlık temsilcisinin nitelikleri, görevleri, yetkileri, ücret tarifeleri ile temsilci görevlendirilmesine ilişkin usul ve esaslar ilgili bakanlıkların görüşü alınarak Ticaret Bakanlığınca çıkarılan yönetmelikle düzenlenir. Bakanlık temsilcisinin ücreti, ilgili kooperatif tarafından karşılanır”.

ILO gibi uluslararası örgütlerin kooperatifçiliğe ilişkin tavsiye kararları hükümetlerin kooperatifçiliğe yönelik atması gereken adımları kooperatiflerin özerkliği ve bağımsızlığını koruyacak şekilde olması kaydıyla ortaya koymaktadır. Kooperatiflerin özerkliği, kooperatifler için özerk bir finansman sistemi kurulmasını kolaylaştırma, kooperatiflere sağlanacak destekte hükümetlerin rolünün yasal düzenleme ile sınırlı kalması²¹ gibi önerilerin aksine 2021 yılında yasaya eklenen bu madde daha önce de ifade edildiği üzere kooperatiflerin özerkliğini sınırlandıran, kooperatiflerin işleyişini devletin kontrolünde sürdürmesine yol açarak kooperatifçiliğin temel ilkeleriyle bağdaşmayan bir nitelik göstermektedir. Parçalı mevzuatlardan oluşan kooperatiflerin yasal zemini kooperatiflerin demokratikleşmesini, bağımsızlaşmasını ve güçlenmesini zorlaştırmaktadır (Köne vd., 2024).

Kooperatifleri kendi içlerinde “paylaşan” Bakanlıkların getirdiği düzenlemelerin ve devlet yetkililerinin aktif katılımının devam ettiği Türkiye’de kooperatifçiliğe ilişkin kurumsal çerçeve diğer taraftan küresel bağlama entegre olma ve uluslararası örgütlerin tavsiye kararlarına uyum gösterme çabalarıyla şekillenmektedir. Uluslararası alanda kooperatiflerin

²⁰ <https://sosyalekonomi.org/kooperatifler-kanunu-degisikligi-ne-getiriyor/> (erişim tarihi: 05.08.2025)

²¹ <https://sosyalekonomi.org/kooperatifler-kanunu-degisikligi-ne-getiriyor/> (erişim tarihi: 05.08.2025)

önemine ilişkin vurguların artması, ILO, BM gibi kuruluşların ülkeleri, kooperatiflere yönelik eyleme çağırması doğrultusunda Türkiye’de de kooperatifçilik hareketine ilişkin bir dizi kurumsal, hukuki düzenleme yapılmıştır. Bu anlamda, 17 Ekim 2012 tarihinde yürürlüğe giren “Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı” öne çıkmaktadır. Hazırlanan bu planın BM 2012 hedefleriyle örtüştüğü ve bu plan doğrultusunda kooperatifçilikle ilgili devlet politikalarının oluşturulduğu belirtilmiştir. Bu plana göre aşağıda sıralanan 7 stratejik hedef belirlenmiş ve bu stratejik hedefler altında 36 öncelikli eyleme yer verilmiştir.

1. Kamu teşkilatlanması ve kooperatiflere hizmet sunum biçimi yeniden yapılandırılacaktır.
2. Eğitim, danışmanlık, bilgilendirme ve araştırma faaliyetleri geliştirilecektir.
3. Örgütlenme kapasitesi ve kooperatifler arası iş birliği imkânları arttırılacaktır.
4. Sermaye yapısı ile kredi ve finansmana erişim imkânları güçlendirilecektir.
5. İç ve dış denetim sistemleri tümüyle revize edilecektir.
6. Kurumsal ve profesyonel yönetim kapasitesi arttırılacaktır.
7. Mevzuat altyapısı uluslararası esaslara ve ihtiyaçlara göre geliştirilecektir.

2012’de hazırlanan strateji metnine göre kooperatiflerin ülke ekonomisine katkı sağlayan aktörler olmasını sağlamak amacıyla perakende, kredi-finance, sigortacılık, enerji üretimi, eğitim, sağlık gibi sektörlerde yer almalarını teşvik etmeye yönelik çalışmaların sürdürüldüğü vurgulanmıştır. Yenilenebilir enerji kooperatiflerinin toplumsal kalkınmada önemli görüldüğü belirtilerek yerel düzeyde yenilenebilir kaynaklardan enerji ihtiyaçlarının karşılanması için vatandaşların kooperatifleşmesinin destekleneceği belirtilmiştir.

2012 yılını Uluslararası Kooperatif Yılı olarak belirleyen BM Genel Kurulu 2024 yılında yaptığı toplantıda 2025 yılını da “Kooperatifler Daha İyi Bir Dünya İnşa Eder” teması altında kutlanmak üzere Uluslararası Kooperatifler Yılı olarak ilan etmiştir. Uluslararası bağlama uyumlu biçimde hareket etmeye çalışan Türkiye’de de BM’nin bu kararı doğrultusunda Ticaret Bakanlığı tarafından 2025-2029 Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı²² için çalışmalara başlandığı, mevzuat ve uygulamalara yönelik çalışmaların yapılacağı belirtilmiştir. Ticaret Bakanı Ömer Bolat’ın 5 Temmuz 2025 tarihinde kooperatif yılını kutlamak amacıyla yaptığı açıklamada kooperatifçilik stratejisini “kooperatiflerin; rekabet gücü yüksek, ticari hayatta daha etkin, çevreye duyarlı ortaklıklar olarak ekonomik ve sosyal alanlarda faaliyet göstermesi, ülkemizin kaynaklarının ve gelirinin daha adil paylaşımına katkıda bulunması hedeflenmektedir”²³

²² 2025-2029 Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı tez savunması yapıldıktan sonra açıklanmıştır.

²³ <https://ticaret.gov.tr/haberler/ticaret-bakanligi-olarak-turkiye-yuzyilinda-kooperatiflere-guc-veriyor-kooperatiflerle-gucleniyoruz> (erişim tarihi: 10.06.2025)

şeklinde ifade etmiştir. 2025 yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı’nda da kooperatifçiliğe bakış açısı “ortak iş yapma kültürüne, sermaye birikimine ve gelir dağılımına olumlu katkıları açısından önem taşıyan kooperatifçiliğin geliştirilmesi de önem arz etmektedir”, şeklinde belirtilmiştir. Aşağıdaki tablo devletin stratejik planlarında kooperatifçilik hedeflerini özetlemektedir.

Tablo 3.2 Yasal, Kurumsal Belgelerde Kooperatifçilik Stratejileri

2025 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı	12. Kalkınma Planı	Ticaret Bakanlığı 2024-2028 Strateji Planı
Tarımsal amaçlı kooperatif ve üretici birliklerinin fiziki altyapılarının iyileştirilmesi	Tarımsal amaçlı kooperatif ve üretici birliklerinin fiziki altyapılarının iyileştirilmesi	Başta tarım satış kooperatifleri, kadın kooperatifleri ile sosyal nitelikli kooperatifler olmak üzere öncelikli sektörlerde faaliyette bulunan kooperatiflere destek verilmesi
Kadın kooperatiflerinin güçlenmesine yönelik eğitimler ve danışmanlık hizmetleri	Başta tarım satış kooperatifleri, kadın kooperatifleri ile sosyal nitelikli kooperatifler olmak üzere öncelikli sektörlerde faaliyette bulunan kooperatiflere destek sağlanacaktır	Kooperatifçiliğin bir iş modeli olarak tanıtılması, verimli ve etkin kooperatifçilik uygulamalarını yaygınlaştırma
Ortak iş yapma kültürüne, sermaye birikimine ve gelir dağılımına olumlu katkıları açısından önem taşıyan kooperatifçiliğin geliştirilmesi de önem arz etmektedir	Kırsalda üretici örgütlerinin güçlendirilmesi ve kooperatifçiliğin etkinleştirilmesi amacıyla ilgili mevzuatta iyileştirmeler gerçekleştirilecektir.	Kooperatiflerin sürdürülebilirlik kapasiteleri artırılarak yenilenebilir enerji alanında kooperatiflerin kurulması sağlanması
	Esnaf, sanatkâr ve kooperatiflerin değişen ekonomik ve sosyal şartlara uyum sağlayacak şekilde rekabetçilikleri ve kapasiteleri geliştirilecek	

Kaynak: İlgili stratejik planlardan derlenmiştir.

Özellikle tarım sektörü gibi belirli alanlarda kooperatifleşmeyi öne çıkaran bu planlarda kadınların kooperatifleşmesine de ayrı önem gösterildiği görülmekte, devletin yayınladığı somut verilerle²⁴ de bu durum desteklenmektedir. Hükümetin kadın kooperatiflerine yönelik ilgisi 2012 yılında hazırlanan Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı’nda öne çıkarılmış ve ilgili metinde kadın kooperatiflerine yönelik “kadınlarımızın girişimcilik kabiliyetlerinin artırılması ve ekonomide bir aktör olarak yer almalarının sağlanması için kooperatifler çatısı altında örgütlenmeleri yönünde çalışmalarda bulunulması” ifadelerine yer verilmiştir. Kadın kooperatifçiliğine yönelik ilginin arkasında çeşitli aktörlerden alınan destek de ayrıca bulunmaktadır. BM, DB, ILO gibi çok sayıda uluslararası örgüt yoksulluk, işsizlik, eğitim yetersizliği gibi çeşitli sosyoekonomik

²⁴ Temmuz 2025 yılına ait kooperatifçilik bültenine göre Ticaret Bakanlığı bünyesinde yer alan kadın kooperatiflerinin Temmuz ayı içinde en çok kurulan kooperatif türü olduğu belirtilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı’na göre Kadınların Kooperatifler Yoluyla Güçlendirilmesi Projesi hayata geçirilmiş, Kadın Kooperatifleri Çalışma Grubu oluşturulmuş ve yıllık iş planları hazırlanmıştır.

sorunların çözümünde ve kalkınma politikalarında kadın kooperatiflerine önem vermektedir (Köne vd., 2024: 47-48). Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi'nin (KEİG) yayınladığı “Türkiye’de Kadın Kooperatifleşmesi: Eğilimler ve İdeal Tipler” isimli rapor kadın kooperatiflerine yönelik yaklaşımları verimlilik, istihdam, yoksulluğun azaltılması ve yerel kalkınma gibi başlıklar içinde ele almaktadır. Kadınların üretken faaliyetlerini ve ev içi becerilerini piyasa ortamına aktarmak için kullanılan bir form olarak yaklaşılacak kadın kooperatifleri aracılığı ile piyasadaki emek arzı boşluğunu doldurma beklentisi olduğu ifade edilmiştir (KEİG, 2015). Ticaret Bakanlığı’nın 2012 yılında yayınladığı Kooperatifçilik ve Kadın Kooperatifleri raporunda bu durum açıkça ifade edilerek taşeron sisteme kadınların entegre olmasında kadın kooperatifleri kurumsal kimlik seçeneği olarak görülmüştür:

“Taşeron sistemi altında gerçekleşen ev-eksenli çalışma sisteminde yaşana en temel sorunlar; ücretlerin düşüklüğü, çalışma koşullarının kötü olması, işin süreksiz olması ve son olarak iş bulmanın oldukça zor olmasıdır. Ev-eksenli çalışan kadınların büyük çoğunluğu, aldıkları işler bittikten sonra, başka bir iş almakta büyük sıkıntılar çekmektedir. Çünkü firmaların büyük çoğunluğu, kadınları doğrudan muhatap kabul etmemekte, çoğu zaman bu şekilde gelen kadınlara iş vermemektedir. Bu koşullarda çalışan kadınların kurumsal bir kimlik altında örgütlenmeleri ve bu şekilde firmalarla görüşmeleri daha mümkün görülmektedir. Niçin kadın kooperatifi kurulmalıdır? Sorusuna bir seçenek olabilir”²⁵.

Kooperatifleşme yolu ile kadınları girişimciliğe yönlendiren piyasa odaklı güçlendirme politikaları ise bu girişimciliği kadına yönelik muhafazakâr anlayış ve toplumsal cinsiyet rolleri üzerinden yapmaktadır (Kurtege Sefer, 2021). Doğum yanlısı ve aile merkezli politikalar Türkiye’nin son dönemine etki etmiştir. Kadınları, nesillerin çoğalmasını üstlenen ve kadını doğurgan rolü ile çerçevlendiren bakışa göre²⁶ bu rolü etkili kılmak için kadının ekonomik ve toplumsal hayatta güçlenmesi gerekmekte ve kadın kooperatifçiliğini de kadının güçlenmesi ve üretken kılınmasında model olarak görmektedir. Kadınların üretkenlik alanlarının tanımlanması ise toplumsal cinsiyet rolleri üzerinden ilerlemektedir. 2013 yılında uygulamaya konulan “Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi Anasözleşmesi”²⁷ kooperatifin amaç ve faaliyet konularını:

“Ortaklarının ve ortağı olmayan kadınlar için dikiş, nakış, keçe yapımı, seramik ve cam yapımı, el ürünleri tasarımı, moda tasarımı, takı tasarımı, ev yemekleri ve unlu gıda yapımı, pasta, çikolata yapımı ve süslemeciliği gibi üretime yönelik beceri kursları; Ortaklarının üretimleri ile seramik, cam, keçe, kumaş, gıda ve her türlü el

²⁵<https://ticaret.gov.tr/data/5d4c0eed13b876180c773fbb/Kooperatif%C3%A7ilik%20ve%20Kad%C4%B1n%20Kooperatifleri%20Kitap%C3%A7%C4%B1k%2018.12.2012.pdf#page=13.48> (erişim tarihi: 10.06.2025)

²⁶ Emiroğlu, M. (2019). “Kooperatifçilik & Kadın Kooperatifleri”. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı. <https://ticaret.gov.tr/data/5d41e48b13b87639ac9e02df/7458fc6b5805cfbbaf4a3f0d76ad0bf5.pdf> (erişim tarihi: 10.06.2025)

²⁷<https://kocaeli.ticaret.gov.tr/data/5fa5470413b8767ae0085fb5/Kad%C4%B1n%20Giri%C5%9Fimi%20%C3%9Cretim%20ve%20%C4%B0%C5%9Fletme%20Kooperatifi%20%C3%9Cnek%20Ana%20S%C3%B6z%C5%9Fmesi.pdf> (erişim tarihi: 10.06.2025)

yapımı hediyeelik eşya ürünlerini satın alır, pazarlar ya da pazarlanmasını sağlar; Ortaklarının 0-6 yaş grubu çocuklarının bakımı ve eğitimi için mahalle yuvaları, çocuk oyun odaları açar, işletir. Çocukların sağlığı, gelişimi ve bakımı için sağlık üniteleri, oyun ve spor alanları, kültür sanat üniteleri kurar ve işletir”

gibi farklı maddeler şeklinde belirlemesi devletin, kadın kooperatiflerini, geleneksel cinsiyet rollerine dayalı üretim ve hizmet alanları olarak tanımladığına işaret etmektedir (Kurtege Sefer, 2020: 120).

Devletin kooperatifçiliğe yaklaşımı kooperatiflerin rekabet, sermaye birikimine katkısı, ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı sağlayan bir araç olarak görmek üzerinedir. Hem 2012-2016 yılında sunulan Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı hem de Tablo 3.3.’te devletin stratejik metinlerinden derlenen kooperatifçilik hedefleri belirli alanları öne çıkarırken bazı alanların adı ya hiç geçmemekte ya da çok nadir kendine yer bulmaktadır. Bu alanların başında sosyal kooperatifçilik, eğitim kooperatifleri, işçi kooperatifleri gibi örnekler gelmektedir. Kooperatifçiliğe teşvik ve destek kapsamında Ticaret Bakanlığı tarafından 2018 yılında “Sosyal Kooperatifçilik Tanıtım, Eğitim, Geliştirme ve Uygulama Projesi” başlatıldığı belirtilmiş; sosyal kooperatifler açısından ön planda olan İtalya’ya incelemeye giden Bakanlık heyeti Türkiye’de sosyal kooperatiflere yönelik mevzuat hazırlıklarına başlanacağını ve sosyal kooperatiflerin halka tanıtımı ve yaygınlaştırılması için Sosyal Kooperatifler Eğitim ve Tanıtım Treni’nin 19 ile ziyarette bulunacağını belirtmiştir. Tüm bu söylem ve çabalara karşılık Türkiye’de hâlâ sosyal kooperatiflere ilişkin bir yasal mevzuat oluşturulmamıştır. Türkiye’deki kurumsal yapı tüm kooperatifleri Türk Ticaret Kanunu içinde ele alarak kooperatifleri ticari şirket mantığına indirgemektedir. Özellikle eğitim, kültür ve sanat alanında faaliyette bulunan ve aslında birer sosyal kooperatif örneği olan kooperatifler ticari işletme statüsünde oldukları için kuruluş aşamalarında ve faaliyette bulundukları süre içerisinde yoğun vergi yükü ile karşılaşmaktadırlar. Bu anlamda, kooperatiflere ilişkin Türkiye’deki en önemli sorunları yasal mevzuat ve finansman olarak belirten Polat (2021) mevcut durumu

“Ne kooperatiflerin kendi aralarında ne de kooperatiflerle ilgili üç bakanlığın aralarında kooperatifçiliğin sorunları ve çözüm önerileri konusunda görüş birliği vardır. Bunun yanı sıra kooperatifleri finanse eden bir kooperatifler bankası dün de yoktu, bugün de yok. Türkiye Avrupa’da kooperatiflerin sahip olduğu bir kooperatifler bankası bulunmayan tek ülkedir” şeklinde ifade etmiştir.

Türkiye bağlamının genel seyri içinde değerlendirildiğinde kooperatiflere yönelik kurumsal düzenlemeler ve uluslararası örgütlerin bu alana yönelik ilgisi sürdürülebilir kalkınma, büyüme, yoksulluğun azaltılması, istihdamın teşvik edilmesi gibi anlatılar çerçevesinde ilerlemektedir. Kooperatiflerden beklenen, aslında, mevcut ekonomik sistemin devamlılığını sağlamaya hizmet etmesidir.

3.4. Araştırma Metodolojisi ve Verilerin Analizi

3.4.1. Araştırmanın Amacı ve Problemi

Bu çalışmada, farklı alanlarda faaliyet gösteren kooperatiflerin kurulma nedenleri, içinde yer aldıkları toplumsal, ekonomik ve politik bağlam gözetilerek çözümlenmekte; bu çözümleme aracılığıyla kooperatiflerin alternatif bir örgütlenme biçimi olarak nasıl ortaya çıktıkları ve mevcut sistemle kurdukları ilişkinin niteliği anlaşılmaya çalışılmaktadır. Maddi üretim ilişkilerinin yıkıcı etkileri ve toplumsal yapının kendi koşullarının getirdiği sınırlamalar ve/veya açılımlar karşısında kooperatif deneyimleri üzerinde de durulmuştur. Bir tarafta özelleştirme ve piyasalaşma süreçleri diğer tarafta sağ muhafazakarlık, otoriterleşme ile harmanlanan mevcut iktidar düzeninin ortaya çıkardığı sonuç, çoğunlukçu milli irade anlayışı ve kontrol etme kapasitesi, eğitimin piyasalaştırılması, neoliberal kapitalizmin ihtiyacına uygun işgücü üretimi ve muhafazakâr hayat tarzını oluşturmaya yönelik milli eğitim reformları, devlet tiyatrolarına getirilen eleştiriler, kültür-sanat alanına yapılan müdahaleler, Taksim'deki tarihi Emek Sineması'nın alışveriş merkezine dönüştürülmesi, Kanal İstanbul projesi ile kentin rant ve sermaye birikim alanlarına dönüştürülmesi gündelik hayatı iktidarın kendi bakış açısına göre biçimlendirme çabalarında görülmektedir (Akça, 2018: 66; Akça vd., 2018: 337). Türkiye'nin mevcut ekonomi-politik ikliminde ortaya çıkan bu tablo kendine karşıt hareketlerin yaratılmasına yol açmıştır. Toplumsal hareketlerdeki görünür artış, HES karşıtı köylü direnişleri gibi eylemlilikler mevcut durumun yansıması olmuştur. Etkin demokratik kurumların koruyuculuğundan mahrum bırakılan ve her türden toplumsal yerinden etmeyle tehdit edilen bir kullan-at işgücünün sosyal dayanışmalar inşa edebileceği ve kolektif bir irade gösterebileceği başka kurumsal biçimlere yönelmesi bu durumda kaçınılmazdır. Kurumsal biçimlerin fiilen parçalandığı bir ortamda bu boşluğu kolektif çalışma ve sosyal bağ kurma merkezleri olarak dolduran alternatif toplum biçimleri ortaya çıkacaktır (Harvey, 2015: 180). Özellikle müşterekler gibi kaynakların korunmasına ilişkin mücadele eden gruplar ön plana çıkmaktadır. Kâr güdüsünden uzaklaşıp çevrenin, toplumun ve ekonominin yeniden dengeye getirilmesi amacı ile çeşitli örgütlenme biçimleri (kooperatifler, topluluk örgütleri vb.) hızla artmaktadır. 1980 öncesine hâkim olan işçi tabanlı hareketlerden farklılaşan yeni kooperatif örgütlenmeleri kapitalist sistem karşıtı bir düşünceyle tabandan ve gönüllülük esasına göre örgütlenmektedir. Bu seyir içinde kooperatifçilik alanını şekillendiren düzenlemelere bakıldığında zaman yirminci yüzyıldan yirmi birinci yüzyıla geçişte devlet vesayetinden sermaye vesayetine girmiş bir kooperatifçilik değişimi ile fon, hibe, finansal destek gibi sermayenin farklı bileşenlerine eklenen kooperatif biçimlerinde artış yaşanmaktadır. Bir tarafta merkezi bütçe desteğine bağımlı ve hantallaşan kooperatifler ile sermaye destekli kooperatifler yer alırken

diğer tarafta kendi kamusalıklarını inşa etmeye ve temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik kurulmuş kooperatif örneklerinin olduğu bir alandan söz edilmektedir (Yıldırım ve Öngel, 2021: 9).

3.4.2. Saha Öncesi Deneyimler, Saha Bilgisi ve Araştırma Örnekleme

Sahayla ilk temas Covid-19 pandemisi öncesinde başlamış ancak pandemi süreci sahayla temas etmeyi mümkün kılmamıştır. Pandemi sürecinde evlere kapanmak bir taraftan araştırmayı aksatırken diğer taraftan online platformların devreye girmesi tekrar kooperatifler dünyasına geri dönmenin yolunu açmıştır. Pandemi sürecinde online düzenlenen webinar'lar, canlı yayınlar gibi etkinlikler aracılığı ile bilinmeyen, gözden kaçırılan yapıların ve pratiklerin varlığını öğrenmek; kooperatiflerin deneyimlerini dinlemek saha öncesi beslenmeyi mümkün kılmıştır. Pandemi sürecini bu çalışma için önemli kılan diğer nokta ise araştırma amacının yön değiştirmesidir. Evde kalınan süreçte kooperatifler dünyasında ne olup bittiğini kaçırmamak amacıyla sosyal medya hesapları üzerinden takip edilen kooperatif faaliyetleri araştırmanın yeniden şekillenmesine etki etmiştir. Pandemi sürecinde sahnelerini kapatmak zorunda kalan tiyatrocular, kooperatif üzerinden yayınladıkları "Covid-19 önlemleri kapsamında yapılacak tüm düzenlemelerde özel tiyatroların ve bu kurumlarda görev alan binlerce emekçinin de gözetilmesini talep ediyor; ilgili tüm kamu kurum ve kuruluşlarını sorumlu davranmaya, kalıcı ve adil çözümler üretmeye çağırıyoruz" şeklindeki çağrıda zor durumda kaldıklarını belirtmişlerdir²⁸. Kamuyu önlem almaya davet eden bu çağrılar belirli aralıklarla yinelenildiği, Bakanlığa sunulan önerilerin kabul görmediği ve çöküşe giden bir tiyatro alanından bahsedilmesine de yine sosyal medya paylaşımları üzerinden tanık olunmuştur. Pandemi sürecinde sadece tiyatro alanında değil başka alanlarda da yalnız bırakılan, görülmeyen ve güvencesizlikle baş etmeye çalışan toplum kesimlerinin çözüm arayışları ile içe dönülen ve Türkiye'de ne yaşandığının sorgulandığı süreç, tezin yönünün Türkiye'de kooperatiflerin kurulma nedenlerini anlamaya çevrilmesinde belirleyici olmuştur.

Covid-19 pandemisi sebebiyle ara vermek zorunda kalınan saha araştırması bir başka felaket yüzünden daha ertelenmek zorunda kalmıştır. 28 Aralık 2022 tarihinde alınan Etik Kurul Belgesi alan araştırmasına resmi anlamda da başlayabilmenin ilk adımıdır ancak sahaya çıkış tarihini planlayıp hazırlıklara başlandığı sırada ülkece en büyük felaketlerden biri olan 6 Şubat depremi yaşanmıştır. Her şeyin durduğu, insanların çaresizce beklediği o süreç bir yandan da

²⁸ <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-57332669> ; <https://tiyatrokooperatifi.org/covid-19-pandemisi-sebebiyle-9-aylik-surecin-ozel-tiyatrolari-getirdigi-nokta-ne-yazik-ki-son-derece-vahim/>; <https://tiyatrokooperatifi.org/covid-19-kontrollu-normallesme-sureci-hakkinda/>; <https://tiyatrokooperatifi.org/tam-kapanma-duyuru/> (erişim tarihi: 10.07.2025)

en büyük dayanışma hareketlerine şahit olmuştur. Kamusal destek anlamında yalnız olunan bu süreçte insanların kendiliğinden bir araya gelip birbirine el vermesi “dayanışma olmasaydı kim bilir daha neler olurdu”, diye sorgulamaların da artmasına sebep olmuştur. Saha sürecinin bile Türkiye’deki koşullardan doğrudan etkilendiği araştırma faaliyeti “normalleşme”ye dönülmesinin ardından belirlenen şekilde tekrar başlamıştır.

Saha araştırmasının ilk adımı için farklı alanlarda faaliyet gösteren kooperatiflerin oluşturduğu araştırma örnekleminin belirlenmesinde amaçlı örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Bu kapsamda, devlet eliyle başlatılan ve merkezi bütçeye bağımlı hale getirilen ya da sermaye desteğiyle kurulmuş, şirket haline bürünmüş kooperatif örnekleri çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır. Seçilen araştırma örneklemini devlet ve/veya sermaye merkezli yapılardan ayıran nokta tam da alternatif değerlerin kendisinde çıkmaktadır. Türkiye’de kooperatifçilik alanına ilişkin kurumsal düzenlemeler kısmında tartışıldığı üzere devletin kendi ekseninde kooperatifçiliğe bakış açısı rekabet, verimlilik, sermaye birikimi ve büyümeyi ve ekonomik kalkınmayı sağlayan yapılar olarak görme eğilimindedir. Yapılan görüşmelerde katılımcıların sürekli vurguladığı ve şikâyet ettikleri konu kooperatiflerin yasal statüsüne yönelik olmuştur. Ticaret Kanunu’nda tacir statüsünde görülen ve ticari işletme mantığı ile görev ve yükümlülükleri belirlenen kooperatiflerin bu statüsü anonim şirketlerden farklı görülmediğinin açık bir örneğidir. Bir katılımcı devletin kooperatifleri “Torkulaştırmaya” çalıştığını belirtmiştir; devamında dile getirdiği

“AKP Torkulaştırıp, büyütüp, ihracata yönlendirmek istiyor. Şimdi büyüme meselesini her kooperatife örnek olarak sunuyorlar. 2 sene önce yaptıkları çalıştayda fuar da vardı orada. Fuarı dünyadaki 8 büyük kooperatifi getirdiler. Türkiye’deki kooperatiflerle tanıştıyorlar, ihracat meselesinde. Biraz o taraftan bakıyorlar” ifadesi bu durumla örtüşen niteliktedir. Araştırma içinde yer alan kooperatiflerin devlet-sermaye güdümlü örneklerden ayrıldığı nokta kooperatif ortaklarının her birinin alınacak kararlarda etkili olması ve kooperatif işleyişinde merkezi-yerel veya şirket fonlarına bağımlı olmamalarıdır. Bağımlı olmama, özerk kalma meselesinin altını çizen görüşmeciler “arka bahçe olmama”, “sırtını bir yere dayamama” ifadeleriyle kendilerini anlatma gereği duymuşlardır. Özellikle merkezi ya da yerel idare eliyle kurulan kooperatifleri “çakma ve proje” olarak nitelendiren bir görüşmeci, belediye eliyle kurulan bir kadın kooperatifinde binden fazla kadının çalıştığını, bölgenin “ileri gelen kadınlarının” ortak olduğunu ve aslında kadınların işçi maiyetinde çalıştırıldığının örneğini vermiştir. Merkezi ve yerel idarenin kooperatif eliyle kaynaklara ulaşmaya, kendine arka bahçe yaratmaya çalıştığını ifade eden görüşmecilerin ifadesi Türkiye’de devletin kooperatifçilik alanına bakışının çarpıcı örnekleridir.

“Fon meselelerini iyi çözdüler. Kadın kooperatifleriyle ilgili Avrupa Birliği programlarından çok yüksek düzeyde hibe aldılar. Yerden biter gibi kadın kooperatifi kurdurdular Anadolu’da. Genel eğilim şu, CHP’li

belediyeler de belediye destekli kooperatif kurduruyor. Onlar da kadın kooperatifi kurduruyorlar. Ama belediye çekildiği andan itibaren küt diye düşüyorlar. Alışkanlık haline geliyor. Kendileri kurmamış, kaynak temini yapmamış, üretim planlaması yapmamış, ürettiklerini belediye alsın diye bekliyorlar. Genelde de kooperatiflerin başlarında, belediye başkanı erkekse eşi oluyor kooperatif başkanı” (Ali)

“Sürekli böyle bir şey meselesi var CHP’li belediyeler kendi kurdukları belediyelere aktarıyor, AKP bakanlıklar aracılığıyla kendi kooperatiflerine aktarıyor” (Zeynep)

“Konya’nın Hadim ilçesindeki belediye, belediye olarak bir enerji kooperatifi kurdu. Bunlar çok büyük heveslerle katıldılar. AKP milletvekilleri dediler ki tam o dönem 2016’da yönetmeliğe de böyle bir şey geldi, enerji kooperatifi kurun dediler. Adamlar kurdular. Ondan sonra 3 sene boyunca yalvardılar bize. Biz ne yapacağımızı bilmiyoruz, anlatın bize vesaire. Her konferansımıza geldi, her şeye geldi. Danışmanlık yaptık kendilerine. Ama baktılar, biz bu işi yapamayacağız kardeşim dediler. Kenara çekildiler, kapattılar kooperatifi” (Umut)

Katılımcı ifadelerinin de ortaya koyduğu üzere Türkiye’de kooperatifçilik alanı çok parçalı bir görünüm sergilemektedir. Hem merkezi-yerel idare hem de sermaye fonlarına bağımlı şekilde faaliyet göstermeye çalışan, çoğunlukla devam edemeyen ve bir anlamda ölü doğan kooperatifçiliğe karşılık tabandan inşa edilmiş ve kendi öz güçleri ile bir araya gelmiş kooperatif örnekleri de bu çok parçalı alanda varlık göstermeye çalışmaktadır. Çalışmaya dahil edilen kooperatif örnekleri ise piyasa ekonomisinin getirdiği belirsizlik ve güvensizlik ikliminin yarattığı kaygıya karşılık kendi toplumsal beklenti ve ihtiyaçları temelinde eşit katılım ve özerk biçimde örgütlenmiş kooperatif örnekleridir. Bu doğrultuda araştırma örneklemini belirlendikten sonra verilerin nasıl elde edileceği konusunda nitel araştırmanın sağladığı esneklikten yararlanılarak ve araştırma amacına da uygun olacak şekilde derinlemesine görüşme, belge ve sosyal medya paylaşımları gibi farklı veri toplama tekniklerinden yararlanılmıştır. Yarı yapılandırılmış mülakat soruları araştırma problemini yansıtacak şekilde oluşturulmuştur. Görüşme yapılması belirlenen kooperatiflere e-posta yoluyla, e-posta adresi olmayan kooperatiflere de sosyal medya hesapları aracılığıyla ulaşılarak tezin amacını ve kapsamını anlatan kısa bir metin gönderilmiş ve kendileriyle görüşme yapma talebi iletilmiştir.

Kooperatiflerden olumlu yanıt alınması üzerine 11-19 Nisan 2023 tarihleri arasında İstanbul’daki görüşmelere Yerdeniz, Tomurcuk ve Yayıncılar Kooperatifi başkanı ve/veya ortakları ile başlanılmıştır. Yapılan görüşmeler Yayıncılar Kooperatifi haricinde kooperatiflerin kendi mekânlarında gerçekleştirilmiştir. Yayıncılar Kooperatifi ortağı ile yapılan görüşme ise kendisinin üniversitedeki öğretim üyesi odasında yapılmıştır. Yerdeniz Kooperatifi ortakları ile görüşmeler ise sadece kooperatifin kendi mekânında yapılmamıştır. Merkez olarak Yeldeğirmeni Mahallesi’nde faaliyet gösteren Yerdeniz Kooperatifi, İstanbul’un farklı bölgelerinde, şube niteliğinde faaliyet gösteren Göztepe ve Kuzguncuk Kooperatiflerini de içinde barındırmakta, bir anlamda üçlü bir mekânsal yapı görünümü sergilemektedir. Aynı ortakların rotasyon usulüyle kolektif biçimde işlettiği merkez ve şube kooperatiflerde yürütülen

alan araştırması sürecinde her bir kooperatifte birer gün geçirilerek kooperatifin gündelik işleyişine dair doğrudan gözlem ve izlenim elde edilmiştir. Bu gözlem ve izlenimler kooperatifin sadece tüketicilerin temiz gıda alışverişi yaptıkları bir mekân olmasının ötesinde mahalleliyle, mekâna gelen tüketicilerle aralarındaki ilişkilerin niteliğini anlamak açısından önemli olmuştur. Kooperatifin yaşayan ve dayanışma ilişkilerini sürekli olarak yeniden üreten bir yapı olarak işlediği görülmüştür. Araştırmacı olarak mekâna girildiğinde, duvarlardaki afişlerin, sembollerin oluşturduğu atmosfer kooperatifin kimliğini hissettirmiştir. Kooperatif ortaklarının kolektifliği ve dayanışmacı ilişkileri öne çıkaran söylemleri kooperatif duvarlarında, camlarında da somutlaşmıştır. Cama yapıştırılmış “sugarmekanlar.com” etiketine sahip olmaları LGBTİ+ ve kadın ayrımcılığına karşı duruş sergilediklerini ve “güvenli mekân” olduklarını simgelemektedir.

Kooperatiflerle yapılan görüşmelerden ve birlikte geçirilen süreden sonra ilk bulguları elde etmek, alanda ne olup bittiğini kavramak için saha araştırmasına ara verilerek Antalya’ya dönmüştür. Elde edilen veriler önce transkripsiyona tabi tutularak dökümleri yapılmış ve veriyle ilk temas başlatılmıştır. Bu süreç, araştırmacının bundan sonra nereye gideceği, kimlere soracağı ve sonraki aşamada ne tür veri toplayacağı konusunda yönlendirmeyi mümkün kılmaktadır (Thornberg ve Charmaz, 2014: 156). Alan araştırmasının ikinci bölümü Temmuz 2023 tarihinde İstanbul ve Çanakkale’de yürütülmüştür. Bu süreçte Albatros Bilişim Kooperatifi, BBOM Kooperatifi İstanbul Şubesi, Troya Yenilenebilir Enerji Kooperatifi ortaklarıyla görüşmeler yapılmıştır. Ağustos 2023 tarihinde Tiyatro Kooperatifi ile Google Meet üzerinden görüşme yapılmıştır. Son görüşme ise Nisan 2024’te İlkadım Kooperatifi ile yapılarak saha süreci sonlandırılmıştır. Katılımcıların gizliliğini korumak adına araştırma verileri yorumlanırken takma isimler kullanılmıştır. Aşağıdaki tabloda görüşme yapılan kooperatif ve kişilere ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo 3.3 Görüşmeci Bilgileri

Zaman Periyodu	Kooperatif İsmi	Görüşülen Kişi	Kooperatifte Aktif Çalışma Süresi
11-19 Nisan 2023	Yerdeniz Sosyal İşletme ve Hizmet Kooperatifi	Ali bey	5 yıl
		Zeynep hanım	5 yıl
		Ayşe hanım	5 yıl
	S. S. Tomurcuk Eğitim Kültür Dayanışma ve İşletme Kooperatifi	Gamze hanım	17 yıl
		Aslı hanım	17 yıl
11-25 Temmuz 2023	S. S. Yayınları İşletme Kooperatifi (YAYKOOP)	Ahmet bey	4 yıl
	Albatros Bilişim Kooperatifi	Gülçin hanım	2 yıl
		Hasan bey	2 yıl
	Troya Yenilenebilir Enerji Kooperatifi	Umut bey	6 Yıl
		Merve hanım	6 yıl
		Eda hanım	1 yıl
	BBOM İstanbul Kooperatifi (Başka Bir Okul Mümkün)	Işıl hanım	2 yıl
		Sevgi hanım	2 yıl
		Berna hanım	2 yıl
		Canan hanım	22 yıl
3 Ağustos 2023	S. S. Tomurcuk Eğitim Kültür Dayanışma ve İşletme Kooperatifi (2.kez ziyaret)	Gamze hanım	17 yıl
		Aslı hanım	17 yıl
4 Nisan 2024	S. S. Tiyatro Sanatını Geliştirme Yaygınlaştırma Tanıtma Sosyal Kalkınma ve İşletme Kooperatifi	Derya hanım	5 yıl
4 Nisan 2024	S.S. İlk Adım Kadın Çevre Kültür İşletme Kooperatifi	Gülcan hanım	5 yıl
		Lale hanım	24 yıl
		Seda hanım	24 yıl

Yapılan görüşmelere ek olarak tez süreci boyunca kooperatifçiliğe ilişkin dijital içerikler, katılım sağlanan etkinlikler, çalıştaylar da verinin çözümlenmesi ve analizi açısından araştırma sürecinin bir parçası olmuştur. Araştırmacı olarak sahayla kurulan ilişki yalnızca araştırma katılımcılarıyla yapılan görüşmelerden oluşmamıştır. Pandeminin saha sürecini sekteye uğrattığı sürede sahayla bağı koparmamak adına Temmuz 2020’de düzenlenen Kooperatifçilik Webinarı, Eylül 2020 yılında yapılan Sosyal Kooperatifçilik Geliştirme Programı Eğitimleri’ne katılım sağlanmıştır. Çevrimiçi etkinliklerde araştırmacıların alana yönelik çalışma sunumlarından ve kooperatiflerin deneyim aktarımlarından oluşan notlar saha araştırması kapsamında görüşülmesi planlanan kooperatiflere ilişkin izlenim elde edilmesi ve planlanan görüşmelerin çerçevesini oluşturmak için yararlanılmıştır.

Varlık göstermeye ve ayakta kalmaya çalışan ve bunun için mücadele eden kooperatiflerin en önemli görünürlük alanlarından biri de sosyal medyadır. Kooperatiflerin projelerini, pratiklerini, eylemlerini devamlı olarak duyurduğu, kimi zaman içinde bulundukları durumun getirdiği mağduriyetleri paylaşarak kamuoyu yarattıkları sosyal medya paylaşımlarından, tez sürecinde araştırmacının sahaya bağını güncel tutmasında önemli bir aracı olması sebebiyle yararlanılmıştır. Sosyal medya içeriği olarak Tiyatro Kooperatifi'nin Instagram paylaşımları Kasım 2019-Ağustos 2025 tarihleri arasında düzenli olarak takip edilmiştir. Görüşmecilerden elde edilen bulgular doğrultusunda ortaya çıkan görünür olma, seslerini duyurma, söz sahibi olma motivasyonlarının sosyal medya aracılığıyla yeniden üretildiği görülmüştür. Kooperatifin dijital alandaki faaliyetleri, yalnızca kooperatife üye tiyatroların oyunlarının tanıtımı ya da duyurulmasıyla sınırlı kalmamakta; aynı zamanda dijital alan üzerinden görünürlüklerini artırma ve varlıklarını sürdürme mücadelesini de kapsamaktadır. Sosyal medyayı etkin biçimde kullanan Tiyatro Kooperatifi'nin paylaşımlarında, tiyatroların ayakta kalabilmesi ve sürdürülebilirliğinin sağlanmasına yönelik olarak kamu, özel sektör ve sivil topluma yapılan çağrılar öne çıkan unsurlar arasında yer almaktadır.

Diğer ikincil veri kaynağını ise podcast serileri oluşturmuştur. Sürekli, akışkan fikir üretimine imkân tanıyan podcast'ler çevrimiçi konumlanmış bir saha alanı olmanın yanında çevrimdışı topluluklarla da hayati bağlara sahiptir (Lundström ve Poletti Lundström, 2021). Bağımsız sanat girişimlerinin, kooperatif örgütlerinden temsilcilerin kendi hikâye ve deneyimlerini aktardıkları, toplumsal alanla nasıl ilişkilendiklerini anlattıkları “Bağımsızlar” ile “Birlikte Üretiyoruz” podcast serileri de saha ile aktif ilişki sürecinde kalmayı sağlamış, yeni sorgulamaların önünü açarak refleksif bir düşünme alanı oluşturma işlevi görmüştür. Podcast serilerinde yer alan dikkat çekici ifadeler, yorumlar ve sorular, bu tez çalışması açısından yeni sorgulama alanlarının açılmasına katkı sağlamış; ayrıca podcast'lerden alınan notlar, verilerin analiz ve yorumlanma sürecine ilişkin kavrayışı derinleştirmiştir. Bağımsızlar Podcast'inde Perform İstanbul ile yapılan yayında dile getirilen “Türkiye’de canlı performans sanatına yönelik ciddi bir kaynak yoksunluğu var. Performans sanatçılarının hukuksal olarak, finansal olarak zeminleri yok. Performans sanatının hakları üzerine çalışmaya başladık” ifadeleri, “ihtiyaç”, “boşluğu doldurma”, “belirsizliği sırtlama” ve “alan yaratma” gibi kavramlar etrafında şekillenen bir düşünsel çerçeve sunarak saha verilerinin yorumlanmasında önemli bir referans noktası oluşturmuştur. Bir görüşmecenin haber vermesiyle bilgi sahibi olunan ve katılma imkânı bulunan 7-8 Ekim 2023 tarihinde Afyon’da düzenlenen “Ortak Gelecek Temelinde Kooperatifçiliğin Sorunları ve Çözüm Arayışları Çalıştayı” hepsine ulaşmanın zor olabileceği Türkiye’nin farklı illerinden gelen kooperatif ortaklarıyla tanışmak, kooperatif çalışmalarını ve deneyimlerini öğrenme imkânı

sağlamıştır. Bu noktada özellikle kooperatifler üzerine araştırma yapılmasını ilgiyle karşılayan ve informal sohbetlerde yakın ilişki kurulan kadın kooperatifi ortakları deyim yerindeyse eteklerindeki taşları dökmüşler ve kooperatifçiliğin arka planında neler olduğunu görme olanağını sağlamışlardır. Bir kadın kooperatif ortağı kooperatif kurduğuna pişman olduğunu dile getirmiş ve ardından şunları eklemiştir:

“Bana gelip soranlara diyorum ki gidin Ticaret Odası’na kaydolup site açın, oradan ürünleriniz satın. Her sene Ocak-Haziran arası genel kurul zorunluluğu var. Bakanlıktan komiser geliyor ve onun ücretini kooperatif vermek zorunda. Kurumlar vergisi en yüksek dilimden. Bana diyor ki etiket bilgisi ama gıda mühendisi vermiyor”.

Bir diğer dikkat çekici nokta da devletin kendisi ile kooperatifler arasındaki rekabet vurgusudur. Özellikle Tarım Kredi marketleri içinde devletin fason ürettirdiği ürünleri satarak yerel ölçekte faaliyette bulunan kooperatifleri zor durumda bıraktığı, dile getirilen sorunlardan biri olmuştur. Çalıştay süresi boyunca gerek oturumlarda gerekse lobi, yemek araları gibi informal alanlarda yapılan sohbetler ve yürütülen tartışmalar, kooperatifçilik deneyimleri sahaya ilişkin bilgi ve kavrayışı zenginleştirmiştir.

Doğrudan veri kaynağı olmasa da Ocak 2024’te İstanbul-Müze Gazhane’de yapılan “Dayanışma Ekonomileri Çalıştayı” deneyimlerinin aktarılmasının tez için önemli olduğu düşünülmektedir. Çalıştay’ın katkı sağlayıcıları arasında yer alınması, çalıştay kapsamında iki kooperatifle görüşme yapılması, çalıştayın düzenlenme tarihine kadar yapılan toplantılarda gerek alanda faal olarak çalışan gerek akademik olarak dayanışma ekonomileriyle ilgilenen kişilerin düşünceleri ve çalıştay katılımcılarının anlatımları ve deneyimleri ufuk açıcı olmuştur.

Araştırmanın analiz ve bulgularına geçmeden önce, çalışma kapsamında görüşme yapılan ve yukarıdaki tabloda yer alan kooperatiflerin her birine ilişkin daha ayrıntılı bir tanıtım yapılması gerekli görülmektedir. Görüşme yapılan kooperatifler farklı alanlarda faaliyet göstermekte olup, her birinin kuruluş süreci, gelişimi ve örgütlenme biçimi kendi bağlamına özgü bir nitelik taşımaktadır. Bu nedenle, izleyen bölümde kooperatiflere ilişkin kısa tanıtımlar sunulurken analiz sürecine zemin hazırlanmıştır.

S.S. Tomurcuk Eğitim Kültür Dayanışma ve İşletme Kooperatifi: Tomurcuk Kooperatifi: 2006 yılında zihinsel engelli çocukların annelerinden oluşan 23 kişi ile kurulmuştur. Türkiye’nin engelliler alanında çalışan ilk kâr amacı gütmeyen sosyal kooperatifi olan Tomurcuk Kooperatifi bünyesinde, kurucu velilerin de talebi üzerine 2007 yılında rehabilitasyon merkezi olarak eğitim merkezi açılmıştır. Eğitim merkezinin ardından 2017 yılında kooperatif bünyesinde Cafe 21 isimli bir kafe işletmesi de açılmıştır. Zihinsel engelli bireyleri aileleri ile kalkındırmayı hedefleyen kooperatif bu amacı doğrultusunda kafe içinde

engelli bireyler, anneleri ve ortakların sipariş ve rezervasyon üzerine birlikte hizmet verdiği bir işletme olarak faaliyetlerini sürdürmektedir.

S. S. Tiyatro Sanatını Geliştirme Yaygınlaştırma Tanıtma Sosyal Kalkınma ve İşletme Kooperatifi: 2019 yılında İstanbul'da kuruluşunu tamamlayan Tiyatro Kooperatifi, özel tiyatroların ekonomik, sosyal ve hukuki açıdan güçlenmesi ve sürdürülebilirliği için çalışan sosyal kooperatif olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Türkiye'de kooperatifçiliğe yönelik yasal mevzuat içinde sosyal kooperatif tanımlaması olmadığı için İşletme Kooperatifi tanımlaması altında ve Ticaret Odası'na bağlı biçimde kurulmuşlardır.

Yerdeniz Sosyal İşletme ve Hizmet Kooperatifi: 2016 yılında kurulan Kadıköy Tüketim Kooperatifi'ndeki iç tartışmalar sonucu Kadıköy'ün kurucularından oluşan bir grubun ayrılması ile 2019 yılında Yerdeniz Kooperatifi olarak kuruluşunu gerçekleştiren bir tüketim kooperatifi olarak faaliyetlerini sürdürmektedir.

S. S. Yayınevleri İşletme Kooperatifi (YAYKOOP): Küçük ve orta ölçekli yayıncıları içinde barındıran Yaykoop, Nisan 2019 yılında İstanbul merkezli kurulmuştur. Kooperatifin kendi web sayfasında “bilinçli birliktelik” şeklinde tanımladıkları kooperatifleşme çabasını, “ortaklarının mesleki ve ekonomik kazanımları lehinde söz sahibi olma” hedefiyle sürdürdüklerini belirtmiştir.

Albatros Bilişim Kooperatifi: 2022 yılında kurulan Albatros Bilişim Kooperatifi, web sayfalarında da ilan ettikleri üzere, “çalışan olarak mutsuz olduğumuz şirketlerden ve kurumsal hayattan kurtulmak” amacıyla bir araya gelmiş, çalışma hayatına alternatif getirmek ve bunu da ortaklaşma ve dayanışma temelli bir modelde yapmak için kooperatif çatısı altında bir araya gelen bilişim sektörü çalışanlarının oluşturduğu bir kooperatiftir.

Troya Yenilenebilir Enerji Kooperatifi: Troya Yenilenebilir Enerji Kooperatifi 2017 yılında Çanakkale'de kurulmuştur. İklim değişikliği üzerine çalışmalar yapmak için 2009 yılında kurulan Troya Çevre Derneği kooperatifin kuruluşuna öncülük etmiştir.

BBOM (Başka Bir Okul Mümkün) İstanbul Kooperatifi- Koşan Kaplumbağa Erken Çocukluk Merkezi: Koşan Kaplumbağalar Anaokulu, Başka Bir Okul Mümkün İstanbul-Anadolu Eğitim Kooperatifi olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. 2016 yılında faaliyete geçen BBOM İstanbul,

BBOM ilkelerini benimsemekte ve alternatif eğitim modeliyle hizmet vermektedir. İlk olarak 2010 yılında derneğin kurulması ve ardından derneğin kendi okullarını kurması için eğitim kooperatifi kurmasıyla ilerleyen süreçte bugün Türkiye’de okul açan BBOM Eğitim Kooperatifleri Ankara, İstanbul, Antalya, Eskişehir ve İzmir’de faaliyetlerini sürdürmektedir. Derneğin web sayfasında kuruluş vizyonlarını “Türkiye’deki ilköğrenim sürecine hâkim olan bir dizi köklü sorunların tespitinden hareketle yola çıkarak bu sorunları aşmayı hedefleyen bir ilköğretim okulu kurmak” şeklinde belirtmişlerdir.

S.S. İlk Adım Kadın Çevre Kültür İşletme Kooperatifi: İlk Adım Kadın Kooperatifi, dezavantajlı kadınlara ve çocuklara iş imkânı, evden çıkabilme imkânı sağlamak amacıyla Kadın Emekini Değerlendirme Vakfı (KEDV)’nin da desteğiyle 2004 yılında İstanbul Nurtepe’de kurulmuştur. Yasal olarak 32 ortağı bulunan kooperatifin 2004 yılında kurulmasından sonra kooperatif içinde Oyun Odası kurmaya karar vermiştir.

3.4.3. Araştırma Yöntemi ve Veri Analiz Süreci

Bu çalışmada gerçekliğin öznel ve çoklu olabileceğini kabul eden, araştırmacıyla araştırılan özne arasında mesafenin olmadığı, araştırmacının sahada olduğu, tümevarımsal mantığın kullanılarak olgunun, bağlamı içinde incelenmesine izin veren (Creswell, 2007: 17-18), toplumsal olguları, toplumsal ve kişiler arası anlamaya; farklı toplumsal bağlamlardaki örüntülere ilişkin soru sormaya imkân tanıyan nitel araştırma yönteminin (Denzin ve Lincoln, 1998; Kümbetoğlu, 2008) kullanıldığı bir araştırma süreci yürütülmüştür. Araştırmacının değer yüklülüğü ve kendi konumsallığından hareketle alanla ve veri ile ilişkilenebilir aktif biçimde dahil olduğu araştırma süreci, Wacquat’ın ifadesi ile (2014: 36) “en küçük ampirik işlem -bir ölçü biriminin seçilmesi, bir kodlama kararı, bir göstergenin inşası ya da soru formuna bir başlığın dahil edilmesi- bile, bilinçli ya da bilinç dışı kuramsal seçimler içermektedir”. Araştırmacı ve araştırma katılımcıları arasında birlikte inşa edilen, toplumsal, tarihsel ve durumsal üretim koşulları içinde konumlandırılan veriler, nitel araştırma yöntemi kullanılarak çözümlenmiştir. Nitel analiz sürecinin hazırlık aşaması olarak sahadan elde edilen veriyle etkileşime girmek ve verilerin ne hakkında olduğunu tanımlamak için öncelikle tüm görüşme kayıtlarının transkripsiyonu yapılmıştır. Tüm görüşmecii metinlerinin satır satır okunduğu, her bir satırdaki verinin ne söylediğinin anlamaya çalışıldığı analiz süreci görüşmecii ifadelerinin işaret ettiği başlangıç kodlarının oluşturulmasıyla devam etmiştir. Ortaya çıkan kod listelerinin detaylı bir analize tabi tutulması ile en sık tekrarlanan ve önemli olarak varsayılan kodların ne anlama geldiği, neyi ortaya çıkardığı tanımlanmaya çalışılmıştır. Bu analiz safhası ile olaylar

daha önce düşünülmeyen analitik anlamlar haline gelmiştir (Charmaz, 2015). Kodlamaların analitik anlamlar haline gelmesi ile ortak örüntü oluşturan benzer anlamlar kategoriler halinde yeniden oluşturulmuş, kategorilerin işaret ettiği bulgular tekrar ortak bir örüntü altında birleştirilerek alt temalara ve alt temaların birbiri ile ilişkilendirilmesi ile ana temalara ulaşılmıştır. Örtük düzeye karşılık gelen her bir tema, veri seti içinde belirli bir örüntülü tepkiyi ya da anlamı temsil etmektedir. Katılımcı deneyimlerinin özünü açığa çıkaran temaların analitik yorumu verinin içeriğini şekillendiren varsayımlar, ideolojiler ve altta yatan fikirler ile birlikte ele alınır ve okuyucunun açık biçimde kavrayabileceği bir hikâye akışı ile desteklenir (Braun ve Clarke, 2006). Görüşmeci verilerinin analiz sürecinde teorik arka plan bilgisinin yanı sıra Türkiye bağlamına özgü koşullar, görüşmeci ifadeleri, saha gözlemleri, dijital içeriklerin de dikkate alınması ile Tablo 3.3'teki şekilde tema ve alt temalar oluşturulmuştur. İlgili tabloda her bir ana tema verinin yakaladığı yönü göstermektedir. Görüşmecilerden elde edilen veriler doğrultusunda kooperatiflerin kurulma nedenleri “Kaygı ve Arayış”, “Kolektif Güç Kazanma” ve “Toplumsal Alanı Dönüştürme” temaları altında oluşturulmuştur. Kaygı ve Arayış teması, neoliberal sistemin belirsizlik, güvencesizlik, piyasalaşma ortamının ve ekonomik-toplumsal haklara erişememenin yarattığı kaygıların kolektif bir dayanışma arayışına dönüşümüne işaret etmektedir. Kolektif Güç Kazanma teması kooperatiflerin sadece ekonomik saiklerle kurulmadığını, aynı zamanda kamusal görünürlük, kendi hayatının öznesi olma ve kamusal alanda söz sahibi olmayı vurgulayan anlatıyı ortaya koymaktadır. Görüşmecilerin Türkiye’de belirli alanlara ve kesimlere ilişkin politika eksikliği ve/veya bu grupların hiç görülmemesinden kaynaklı varlık mücadeleleri ile anlık değiştirilen yasa ve yönetmeliklerin bir anda mevcut işleyişi işlemez hale getirmesinden kaynaklı mağduriyetlere işaret eden lobicilik faaliyeti, temsiliyet ve yasal zemin oluşturulmasını sağlama kavramları oluşturulmuştur. Toplumsal Alanı Dönüştürme teması, kooperatifleşmenin ortak üretim, paylaşım ve dayanışma pratikleri ile dönüşüm sağlama potansiyelini göstermektedir.

Tablo 3.4 Görüşmeci Verilerinden Elde Edilen Tema Tablosu

Ana Temalar	Alt Temalar	Kategoriler	Kodlama Örneği
Kaygı ve Arayış	Ekonomik ve Politik Kaygı	Çalışma Hayatında Güvencesizlik ve Değersizleşme	-Kayıt dışılık, yasal statü eksikliği -Gelir güvencesizliği -Kriz sarmalı -Sanat emeğinin değersizliği
		Piyasalaşma ve Tekelleşme	- Özelleştirme -Gıdanın piyasalaşması -Nükleer ve Termik Eliyle Yıkım -Temiz enerji
	Toplumsal Kaygı	Bakım Hizmetleri ve Eğitim Yetersizliği ve Erişim Eksikliği	-Okula erişememe -Okul ücretlerini karşılayamama
		Bakım Hizmeti ve Eğitimde Nitelik Sorunu	-Müfredat içeriği -Okul-çocuk ilişkisi -Patron okulları
Kolektif Güç Kazanma	Özneleşme ve Kamusal Alana Katılım	Lobicilik faaliyeti Söz sahibi olma	-Temsiliyet noktası yaratma -Yasal zemin oluşturulmasını sağlama
	Görünür Olma ve Farkındalık Yaratma		-Seslerini duyurma -Tabuları yıkmak
Toplumsal Alanı Dönüştürme			-Model oluşturma -El verme -Çoğalmak -Alan Açmak

3.5. Araştırma Bulguları

Görüşmelerde katılımcıların ortak vurgusu, hem kendi yaşamlarına hem de ilişki içinde oldukları insanların hayatlarına dair duydukları kaygı ve belirsizliklerin, onları kooperatif çatısı altında örgütlenmeye yöneltmesidir. Elde edilen veriler, kooperatiflerin kurulma nedenlerinde kaygı ve karşılanmayan ihtiyaçların belirleyici olduğunu; ancak bu nedenlerin üç temel boyutta toplandığını göstermektedir. Neoliberal politikaların, ekonomik eşitsizliklerin ve ülkenin özgün politik-ekonomik koşullarının yarattığı baskılar “Kaygı ve Arayış” teması altında toplanmış; bu tema, “Ekonomik ve Politik Kaygı” ile “Toplumsal Kaygı” alt temaları üzerinden ayrıntılandırılmıştır. Bununla birlikte, kooperatiflerin kuruluşunu yalnızca bir tepki biçimi

olarak değil, aynı zamanda kolektif bir tercihin ve bilinçli bir yönelimin sonucu olarak değerlendirmek gerekir. Bu doğrultuda oluşturulan “Kolektif Güç Kazanma” ve “Toplumsal Alanı Dönüştürme” temaları, hem kooperatiflerin ortaya çıkış dinamiklerini hem de bu örgütlenmelerin dönüştürücü potansiyelini anlamaya olanak sağlamaktadır.

3.5.1. Kaygı ve Arayış

Ekonomik güvencesizlik, kayıt dışılık, gelir adaletsizliği, kamusal hizmetlere ulaşamama, dışlanmışlık gibi kaygı ve kırılğanlıklar karşısında bireylerin kolektif çözüm arayışı kooperatif kurmalarında önemli bir etken oluşturmuştur.

3.5.1.1. Ekonomik ve Politik Kaygı

Veri analizine dâhil edilen kooperatif örneklerinin her biri, farklı hikâyeler, ihtiyaçlar ve kaygılar etrafında şekillenmiş özgün oluşumlardır. Bu çeşitlilik, tekil örnekleri kendi bağlamlarında anlamlandırmanın ötesinde, bütüncül bir kavrayışı gerekli kılmaktadır. Harcourt’un (2023) ortaya koyduğu coöperizm teorisi de tam olarak bu noktada önem kazanmaktadır. Kriz ortamlarının yarattığı sıkışmışlığa ve çıkışsızlığa karşı kolektif bir direnç biçimi olarak ortaya çıkan bu yaklaşım, tek tek örneklerle değil, farklı parçaların bir araya gelerek oluşturduğu bütünsel tabloya odaklanmayı salık verir. Bu perspektiften bakıldığında, farklı hikâyelerin, deneyimlerin ve örgütlenme biçimlerinin bir araya getirilmesi; kooperatiflerin bize ne söylediğini, hangi ihtiyaçlardan beslendiğini ve hangi toplumsal dinamiklere karşı konumlandığını anlamamıza imkân tanımaktadır.

1980 sonrası dönemde neoliberal politikaların etkisiyle şekillenen ekonomik sistem, eşitsizlikleri ve güvencesizliği süregelen bir deneyim hâline getirmiştir. Sermaye birikimini önceleyen bu düzen içinde emek piyasasına yönelik reformlar, çalışanı piyasanın dalgalanmalarına karşı korumak yerine, piyasa mantığını insan yaşamının merkezine yerleştirmiştir. Böylece emek, yalnızca ekonomik bir değişim unsuru olarak değil, toplumsal ilişkilerin belirleyici eksenine hâline gelmiştir. Emek gücünün metalaşmasıyla iş ve işsizlik arasındaki sınırlar bulanıklaşmış, güvencesizlik bireysel bir durum olmaktan çıkıp gündelik hayatın temel deneyimlerinden biri haline gelmiştir. Sandıkçı’nın (2014: 290) da belirttiği üzere, bu güvencesizlik hali, yalnızca ekonomik bir sorun değil, aynı zamanda duygusal, kültürel ve varoluşsal bir kaygı üretme biçimidir. Dolayısıyla, kooperatiflerin doğuşunu anlamak, bu kaygının içinde gelişen dayanışma, güven ve karşılıklı destek arayışlarını da çözümlemeyi gerektirir.

“Mobbing çok ağır gerçekten. Her an işten atılabilme riski altındayız. Ücretler, ekonomik kriz Türkiye’de yani çocukluğumdan beri bitmeyen bir ekonomik kriz içerisindeyiz. Yani hiçbir zaman refaha çıkamadık. Birileri

çok kazandı, birileri hep az kazandı. Hiçbir zaman dengeye çekilmedi bu ülkenin gelir düzeyi, hep sınıfsal farklılıklar çok derinleşti. Şimdi daha da beter bir durumdayız.” (Gülçin)

“Biz bu kooperatifi niye kurduk? Adil maaş için, herkesin hak ettiği maaşı alabilmesi ve hayatını sürdürülebilmesi için.” (Hasan)

Yaka, meslek ayrımı gözetmeden her alana yayılan güvencesizlik ve piyasalaşma, kültür-sanat alanında da varlığını göstermektedir. Bu noktada tiyatronun da dahil olduğu sanat üretimi esnek çalışma koşulları ile çevrilmiş durumdadır. Tiyatro Kooperatifi’nin Mayıs 2020 yılında sosyal medya üzerinden yayınladığı “Tiyatromuz Yaşasın” isimli bildiri de tiyatrocuların çalışma koşullarını net bir şekilde göstermektedir:

“Belirsiz süreler boyunca işsiz kalan, kanuni meslek düzenlemeleri ve hak tanımları çağın gerisinde bırakılmış tiyatro emekçileri olarak ilgili bakanlık ve kamuoyuna hatırlatıyoruz. Tiyatrolar kamusaldır. Kamusal tiyatroya ayrılması gereken ödenekler haktır. Devlet ve yerel yönetim ödenekli tiyatrolarla kamusal tiyatro arasında ayırım yapılamaz. Kaynaklar paylaşılmalıdır”.

Tiyatro alanı, kadrolu ve güvencesiz çalışma biçimlerinin iç içe geçtiği, emek rejimi bakımından oldukça parçalı bir yapıya sahiptir. Bu alanın bir ucunda kadrolu oyuncuların istihdam edildiği ödenekli tiyatrolar —örneğin Devlet Tiyatroları ve Şehir Tiyatroları— yer alırken, diğer ucunda finansal sürdürülebilirliği büyük ölçüde kendi gelirine bağlı olan özel tiyatrolar bulunmaktadır. Ödenekli tiyatrolarda çalışan oyuncular düzenli ücret, sosyal güvence ve kurumsal destekten yararlanırken; özel tiyatro emekçileri çoğunlukla sergiledikleri oyunlardan elde ettikleri sınırlı gelirle geçinmekte ve gelir sürekliliği sağlanamadığında istikrarsız bir çalışma hayatı sürdürmektedir. Bu durum, sektörde “parça başı” ya da “proje bazlı” çalışma biçiminin yaygınlaşmasına yol açmakta; sanat üretiminin sürekliliği ile sanatçının geçim koşulları arasında kırılan bir ilişki yaratmaktadır. Dolayısıyla tiyatro alanı, bir yandan kamusal destekle görece güvenli istihdam biçimlerini sürdürürken, diğer yandan piyasa koşullarının belirlediği güvencesiz üretim pratiklerini de bünyesinde barındıran ikili bir yapıya işaret etmektedir.

“Sürdürülebilirliği sağlanamıyor tiyatronun. Eğer çok büyük bir başka yerlerden, başka sektörlerden desteklemek ya da işte ne bileyim ben başka türlü kaynakları yaratabilme kapasitesi yoksa tiyatronun, bilet gelirine dayanıyorsa tamamıyla, bilet gelirine dayandığı zaman da aslında bunun, yani çok tehlikeli bir şey. Bir, yani sürekli bilet gelirini düşünmek zorunda. İki, bilet geliri olmadığı zaman nasıl ayakta duracak yani? Sürekli satış yapmaya çalışan bir tiyatro kitlesi oluyor o zaman. Zaten pandemide de burada kitlendik. Yani şu anda da mesela bir sürü kriz var, vergi krizi var, işte ekonomik kriz var falan. Ama bakacaksınız sezon açılacak, insanlar oyunlarını oynayacak. Neden? Çünkü bunun dışında başka bir varoluşları yok zaten yani anlatabiliyor muyum? Kaynak yok, kaynak ancak bilet satabilir ise olabiliyor”.” (Derya)

“2017 civarında Oyuncular Sendikası bir çağrı yaptı tiyatrolara. Dedi ki bir şekilde özellikle sahnelerin ve tiyatro topluluklarının bir düzene oturması gerekiyor. Yani çok kayıt dışı bir durumdayız, sahneler nizami değil. Bunun suçu bizde değil aslında sistemde.” (Derya)

Tiyatrocularla benzer kaygıları paylaşan yayıncılar da mevcut piyasa iklimi ve ekonomik kriz karşısında ayakta kalmakta zorlandıklarını ifade etmişlerdir.

“Küçük orta ölçekli yerel yayıncıyı teşvik edecek mekanizmalar olmadığı için bu insanlar piyasa karşısında tek başlarına kaldığı için bu insanlar bir araya gelip yayıncılar kooperatifini kuruyor. Dünyanın neresinde var yüzde 50 iskontoyla ürününü ver, 5-6 ay sonra tahsil et. Ocakta on bin lira tahsil etmen gerekiyor, hazirana kadar aylık yüzde 10 enflasyon olsa bu yayıncını sattığı kitap eksisi, zararına kitap satmış oluyor. Böyle bir işletme mantığı var mı mesela. Ama bu büyük bir şirketse bunu peşin de satabiliyor çünkü o gücü var. Yani küçük küçük birimler bir araya gelerek aslında daha kümülatif, güçlü bir modeli üretmeye çalışıyor.” (Ahmet)

Başka ülkelerde tiyatro kooperatiflerinin durumuna ilişkin ortaya koyulan tablo ise Türkiye’de devletin “katma değer” bulduğu “ilgi alanları”nı ve genel anlamda da kooperatifçiliğe bakış açısını gösterir niteliktedir.

“Yok aslında. Böyle bir şeye ihtiyaçları yok. Dediğim gibi aslında bizim ticari statümüz olması. Biz bir şirketten, bir bakkaldan farklı değiliz ama dünyada böyle bir şey yok. O yüzden de böyle bir kooperatif kurma ihtiyacı yok. Neler var konfederasyonlar var, örgütlenmeler var, dernekler var, oyun yazarlığı derneği var işte.” (Derya)

Görüşmelerde öne çıkan temel bulgulardan biri, güvencesizlik, işsizlik, mobbing, gelir adaletsizliği ve ekonomik krizlerle başa çıkmak zorunda kalan katılımcıların, bu sorunlara karşı bir çıkış yolu olarak kooperatifleşmeyi görmeleridir. Kooperatifler, bireysel mücadeleyle çözülemeyen yapısal sorunlara karşı ortak bir irade geliştirme ve dayanışma temelinde bir araya gelme olanağı sunmaktadır. Pandemi döneminde çalışma hayatında daha görünür hâle gelen güvencesizlik, kayıt dışılık ve destek yoksunluğu, özellikle tiyatro alanında faaliyet gösteren sanatçıları kolektif bir tepki üretmeye yöneltmiştir.

Bu bağlamda tiyatrocuların kooperatif çatısı altında bir araya gelmesi, Harcourt’un (2023) coöperizm teorisinin öne sürdüğü biçimde, dağınık bireysel tepkilerin yoğunlaştırılmış, bilinçli ve kapsayıcı bir iş birliği formuna dönüşmesini temsil etmektedir. Kooperatif, bu anlamda, sadece ekonomik bir dayanışma aracı değil; aynı zamanda tiyatrocuların kendi çalışma koşullarını dönüştürme, görünmez kılınan emeği görünür kılma ve sektör içinde kolektif bir özne olarak var olma çabasının kurumsal ifadesi hâline gelmiştir.

Coöperizm yaklaşımının merkezinde yer alan “kolektif eylem gücü” (coöpower) kavramı, tiyatro kooperatiflerinin pratiklerinde somut biçimde gözlemlenmektedir. Katılımcıların deneyimlerinde bu güç, yalnızca ekonomik kırılganlıklara karşı bir dayanışma kapasitesi değil, aynı zamanda devletin ve piyasanın dışında alternatif bir örgütlenme biçimi kurma iradesi olarak da ortaya çıkmaktadır. Böylece kooperatif, üyelerine hem maddi hem de sembolik düzeyde güçlenme olanağı sunmakta; karşılaştıkları krizlere ortaklaşa çözüm üretme kapasitesini mümkün kılmaktadır.

“O kadar piyasacı, neoliberal, her alanda neoliberal baskı var ki bunun karşısında durduğunuzda durduğunuz yer bunu reddeden kişilerin yanı.” (Ahmet)

Ekonomik güvencesizliğin getirdiği kaygıların yanı sıra temel ihtiyaçları karşılamak üzere üretilen bir üretim faaliyetini piyasa ilişkisine tabi kılmak onun değişim değeri üzerinden piyasada işlem gören meta formuna evrilmesine yol açar. İhtiyaçların giderilmesi ve toplumsal yeniden üretimin sağlanmasında önemli yer tutan gıda ve enerji alanı neoliberal politikalar doğrultusunda meta formu kazanarak piyasalaştırılmaktadır. Meta-dışı alan olarak gıda ve gıdanın üretimindeki toplumsal ilişki biçimleri de sermayenin değerlendirme sürecine tabii olarak yeniden biçimlendirilmiştir. Piyasalaşma ile tohumun özel mülkiyetin konusu haline gelmesi, çok uluslu tarım-gıda şirketlerinin hakimiyeti ve gıda şirketleriyle sözleşme ilişkisine girmek zorunda bırakılan küçük üreticilerin üretim süreci ve ürün üzerindeki tarihsel ve toplumsal kontrolünü kaybettiği bir gıda rejiminin (Büke, 2020) ortaya çıkardığı küçük üreticiliğin tasfiyesi, temiz gıdaya erişememe, gıda fiyatlarında yükselişin yarattığı erişememe kaygısı ve buna karşı geliştirilen arayışlar insanları farklı eyleme biçimlerine yönlendirmiştir. Gıda rejimine karşı gıda egemenliği savunusuyla yola çıkan hareketler temek bir hak olarak gıdanın üretimi, dağıtımı ve tüketiciye ulaşması ve bu süreçteki ilişki biçimlerini, başka bir deyişle gıdanın topraktan tabağa hareketini, sorgulamaktadır. Gıda egemenliği savunusu ile yola koyulan gıda kooperatifi ortağının “Ne üretilecek, ne kadar üretilecek, nerede üretilecek, kim için üretilecek soruları bizim için önemli” şeklindeki ifadesi gıdayı yalnızca tüketilen bir nesne olarak görmenin ötesinde hem üretim bağlamında ekonomik bir mesele hem de etrafında oluşan toplumsal ilişkiler bağlamında politik bir mesele olarak ele aldıklarını ve kooperatifleşmenin bu politik meseleyi demokratik katılım ve ortak çözüm arayışı çerçevesinde ele almalarına olanak sağladığını göstermektedir.

Yapılan görüşmelerde temiz ve adil gıda talebinin yanı sıra temiz enerji ve iklim krizi de birer endişe kaynağı olarak ortaya çıkmıştır.

“İklim değişikliğine neden olan sera gazlarını oluşturanların içinde %80 enerji üretimi var ve bunu da fosil yakıtlarla yapıyorsunuz. O zaman fosil yakıtlara alternatif bir şeyler üretmek zorundayız dedik ve alternatif olarak da tabii ki işte yenilenebilir enerji sistemlerini savunmaya başladık. Ama iş sadece savunmakla yetmiyordu. Bunu hayata geçirmemiz gerekiyordu. Bir şeyin öncülüğünde yapmamız gerekiyordu” (Umut)

Kullanım değerinden değişim değerine evrilen bir diğer alan ise enerji sektörüdür. Türkiye’de devlet eliyle kamusal hizmet olarak sağlanan elektrik üretim, iletim ve dağıtım hizmetlerinin 1980 sonrası yaşanan piyasalaşma dalgası ile özelleştirilmesi, birer rant ve sermaye birikimi alanına dönüşmesi ile başlayan sürecin günümüzdeki durumu enerjinin üretimi ve dağıtım anlamında tekelleşme eğilimi göstermektedir. Enerji ihalelerinin hukuki ya da verimi artırmaya yönelik politikalardan ziyade siyasi öncelikler gözetilerek yapılması

(Gümüşçü, 2021: 55), siyasi kadroların kayırmacı uygulamalarla iç içe geçen bir ekonomi yönetimi uyguladığına işaret etmektedir (Esen vd., 2023: 48-49). Enerji dağıtım alanında faaliyet gösteren şirketler incelendiği zaman (bkz. Tablo 3.2.) sektördeki tekelleşmenin boyutu ortaya çıkmaktadır. Dağıtım şirketlerinin faaliyetleri ve ilişki ağları ise klientalist ağlarla örölü siyaset-ekonomik alan arasındaki geçişkenliği, iktidar yanlısı şirketlere kaynak aktarımlarının enerji sektöründe öne çıktığını göstermektedir. Sektörün ardındaki mülkiyet ilişkileri yapısının tekelleşmesi kooperatif ortağının ifadesinde görölmektedir.

“Dağıtım şirketleri var. Dağıtımlar mesela hâlâ tekel bizim ölkemizde. Üretimi hafif hafif açıyorlar ama dağıtım tekel. Yani Çanakkale üyesine başkası dağıtamaz. UEDAŞ, onun üreticisi işte. Akdeniz’in de UEDAŞ’ın da sahipleri genelde aynı insanlar, aynı grupları görüyorsunuz. Üretim işinde de öyle. Kafanızı kaldırdığınızda Çanakkale’de bir sürü rüzgâr gülü görüyorsunuz. Onlar da aslında aynı şirketlerin üretim için kurdukları üretim şirketleri onlar da. Çok tekel yani görünürde değilmiş gibi gözükse de o şirketlerin hepsinin birbiriyle organik bağı var. Ortaklarına bakın aynı kişilerden oluşuyor” (Merve)

Enerjinin özelleştirilmesi ve tekelleşmesi ile belirli şirket gruplarına bağımlı olmak, onların belirlediği kurallar çerçevesinde enerjiye erişebilmenin yarattığı çekinceler buna alternatif bir yanıt üretme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Yerelden inşa edilerek katılımcı demokrasinin işletildiği kooperatifler enerjiyi tabana yaymaya imkân sağlayarak katılımcı demokrasinin toplumsal hayatın farklı alanlarındaki örneğini oluşturmaktadır.

“Bu yöntemle elektrik üretiyor olmak hani o enerjinin tekeli kırıldığı için de bu kadar hani el birliği olduğu için. Enerjide demokratikleşmeyi de bu anlamda söylüyoruz yani topluluk enerji üreticileri diyelim. Bu anlamda evet o tekelleşmeyi kırıldığı için ve daha tabana yayıldığı için daha demokratik olduğunu düşünüyoruz.” (Merve)

Enerji sektörü, sermaye birikiminin merkezinde yer alan stratejik bir alan olarak hem tekelci piyasa yapısının hem de devletin düzenleyici müdahalelerinin yoğun biçimde hissedildiği bir sahadır. Türkiye bağlamında bu durum, enerji kooperatiflerinin işleyişinde açık biçimde gözlemlenmektedir. Sermaye yoğun sektörlerin karakteristik özelliği olan yüksek giriş maliyetleri ve regölasyon baskısı, enerji alanında faaliyet göstermeye çalışan kooperatiflerin hareket alanını önemli ölçüde daraltmaktadır.

Özellikle son yıllarda yapılan yasal ve idari düzenlemeler, kooperatiflerin enerji üretiminde etkin aktör olabilme kapasitesini sınırlandırmış; kimi zaman üretim yapmalarını fiilen imkânsız hale getirmiştir. Bu politika değişiklikleri, devletin enerji alanındaki kontrolü elden bırakma konusundaki isteksizliğini ve merkeziyetçi yönetim anlayışının piyasa aktörleri karşısında dahi sürdüğünü göstermektedir.

“2016’da yönetmeliğin içine enerji kooperatifleri kavramını dahil etme şansına sahip olduk. O dönemdeki Kooperatifçilik Genel Müdürü’nün çok büyük desteği vardı, onu da inkâr edemem. O dönemde onun da eşi milletvekiliydi. Belki de odan da böyle bir kolaylık sağlandı bize vesaire. Ama daha sonra Kooperatifçilik Genel Müdürlüğüyle, Esnaf Sanatkârlar Genel Müdürlüğü birleştirildi, yasal değişiklikler yapıldı. Ondan sonra

birdenbire iş zıvanadan çıktı. 2019'da bir Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle bu tüketim birleştirme dediğimiz kavramı, enerji kooperatifleri için tanınmış olan tüketim birleştirme kavramını belli başlı kıstaslar ile sınırladı. Tüketim birleştirilen kişilerin hepsinin tek bir yerde oturuyor olmasını gerektiriyordu. Üretim yeri ile tüketim yeri aynı yerde olması şarttır da tanımladılar. Böyle bir uygulama gelince de enerji kooperatifleri ne yazık ki önleri tıkanı". (Umut)

"Yunanistan örneği vereceğim. Onların mevzuatında yenilenebilir enerji kooperatifi diye bir kavram yoktu. Fakat onlar 3-4 yıl önce sanıyorum mevzuatlarına soktular bu kavramı. Geçen yıl Selanik'te Balkan Enerji Toplulukları çalıştayı oldu. Oraya gittiğimde bir de karayoluyla gittik Yunanistan'a. Yunanistan'ın her yeri kooperatifleşip bütün tarlalar güneş tarlası olmuş, güneş santrali olmuş. 700 kooperatiften falan bahsettiler. Birden öyle patlama yaptı hiç olmayan Yunanistan. Bizim mevzuata önden girdi fakat biz onu başaramadık. Onlar hakikaten atağa geçtiler" şeklinde ifade eden enerji kooperatifi ortağının devamında dile getirdiği düşünceler Türkiye'deki devlet-sermaye ilişkilerinin enerji üzerinden nasıl bir seyir izlediğini gösterir niteliktedir.

"Bir kanun eğer çok değişiyorsa orada bir şey vardır. Bir şey vardır dediğim paralı bir şey vardır. Maalesef öyle yani bizim ülkede. Mesleki olarak da biliyorum, çok değişen birtakım kanunlar var. O alanda sürekli bir şeyler kollanıyor, birileri kollanıyor. Bir çıkar grubu kollanıyor diye düşünüyorum". (Merve)

3.5.1.2. Toplumsal Kaygı

Bu tema altında katılımcıların öne çıkardığı iki nokta bulunmaktadır. Biri, devletin sağladığı bakım hizmetleri ve eğitimin yetersizliği, diğeri ise mevcutta sağlanan bakım ve eğitim hizmetlerinin içeriği ve niteliğine ilişkin kaygılardır. Devlet ile yurttaş arasındaki ilişkileri, tanımlanmış haklar ekseninde birbirine bağlayan bir sosyal politika sisteminin (eğitim, sağlık, sosyal hizmet) piyasanın tercihleri doğrultusunda çözülmesi ile devletin zorunluluk alanından çıkarılan kamusal hizmetler gönüllülük ve bireyin maddi gücüne indirgenmiştir (Durmaz, 2016). Türkiye'de sosyal hak ve vatandaşlık temelinde gelişen bir sosyal hizmet sisteminin olmaması, sivil toplum ve hayırsever vurgunun belirleyiciliğini öne çıkarmış, özellikle yaşlı ve engelli kesimlere yönelik hizmetlerin piyasadan karşılanır hale gelmesine neden olmuştur (Şahin Taşgın, 2017: 122).

Görüşmelerde sıkça vurgulanan noktalardan biri, devletin özellikle engelliler, eğitim ve çocuk bakımı gibi alanlardaki kamusal sorumluluklarını giderek azaltması sonucu ortaya çıkan boşlukların, yurttaşlar tarafından kooperatifleşme yoluyla doldurulmaya çalışılmasıdır. Kamusal hizmetlerin yetersiz kaldığı veya tamamen çekildiği bu alanlarda, bireyler ve topluluklar hem kendi yaşamlarını sürdürebilmek hem de birbirlerine destek olabilmek için alternatif dayanışma biçimleri geliştirmektedir.

Katılımcıların ifadelerinde "kendi göbek bağına kesme" metaforu, bu durumun güçlü bir sembolü olarak öne çıkmıştır. Bu ifade, bireylerin devletin yokluğunda kendi yaşamlarını kolektif biçimde yeniden örgütleme, dayanışma ağları kurarak sosyal ihtiyaçlarını karşılamaya

dönük çabalarını yansıtmaktadır. Kooperatifleşme, bu bağlamda, yalnızca ekonomik bir dayanışma biçimi değil; aynı zamanda bakım, eğitim ve sosyal destek ilişkilerinin yeniden inşa edildiği, birlikte yaşam ve üretim pratiklerinin iç içe geçtiği bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak belirmektedir.

Görüşmecilerin anlatılarında sıkça karşılaşılan “devletin yokluğu” ifadesi, aslında neoliberal yeniden yapılanma sürecinin en görünür sonuçlarından birine işaret etmektedir. Kamusal sorumlulukların geri çekilmesiyle oluşan bu “boşluk alanları”, yurttaşların kendi dayanışma ağlarını kurarak hem toplumsal dayanıklılıklarını artırdıkları hem de devlete ait rollerin tabandan yeniden tanımlandığı alanlara dönüşmektedir. Bu çerçevede kooperatifler, bir yandan devletin bıraktığı alanları dolduran, diğer yandan da dayanışma ve karşılıklı destek ilkeleri etrafında yeni bir kamusalılık biçimi inşa eden yapılar olarak öne çıkmaktadır.

“Araştırma yapıyorlar kendi içlerinde. Neye ihtiyacı var mahallenin? Annelerin hepsinden oyun odası çıkıyor. Çocuğumuzu bırakabileceğimiz güvenli, mahalle içinde, uygun aile gelirine göre bırakabileceğimiz bir güvenli alan. Anneler burada mum yapıyor, işte dikiş yapıyorlar, dokuma yapıyorlar çocuklarını üst kata bırakıp uygun ücretlerle baktırabiliyorlar.” (Gülcan)

Kimi görüşmeciler ise devletin “yokluğu”nu 6 Şubat depremleri üzerinden tanımlamıştır.

“Zor bir ülkede yaşıyoruz. Hani bizi koruyup kollayan bir sosyal devletimiz yok. Dolayısıyla herkes yani dirsek temasında, omuz birliğinde falan olmak zorunda. Depremden sonra kafama bina yıkılsa devletin bana sahip çıkma ya da benimle ilgilenme gibi bir ihtimali olmadığını gördüm. Bir sürü can gitti, bir sürü can yitirildi. Bu kadar korkunç ve zor bir durumda bile parçası olmuyor devlet hayatımızın. O zaman ne yapacağız? Biz kendi kendimize tutunacağız”. (Gülçin)

Türkiye’de kamusal hizmetlerin uzun süredir “olması gerekenin” dahi gerisinde kaldığı, birçok toplumsal grubun temel hizmetlere erişimde dışlandığı bir dönemde, en fazla etkilenen kesimlerden biri özel gereksinimli bireyler ve onların aileleridir. Özellikle eğitim ve bakım alanlarındaki kurumsal eksiklikler, bu ailelerin gündelik yaşamlarında derin bir kaygı ve çaresizlik duygusu yaratmaktadır. Bu bağlamda, özel gereksinimli bireylerin anneleri tarafından kurulan Tomurcuk Kooperatifi, hem bu kaygıların somut bir sonucu hem de kamusal boşlukların topluluk temelli girişimlerle doldurulabileceğine dair güçlü bir örnek oluşturmaktadır.

Kooperatifin kuruluş hikâyesi, kurucu ortaklardan birinin şu sözlerinde açık biçimde yansımaktadır:

“Ben de o zaman zihin engelliler okulunda müdürlük yapıyordum. 5–6 çocuğu okul çağına geldiği için mezun ettim, çünkü sırada 132 çocuk daha vardı. Eylül ayında okul açıldığında, mezun ettiğim çocukların velileri çocukların ellerinden tutup okula geldiler. ‘Biz şimdi ne yapacağız? Bu çocukları nereye götüreceğiz? Eve mi kilitleyeceğiz?’ diye sordular.” (Gamze)

Kurucunun bu anlatısı, iki düzeyde bir kırılma noktasına işaret etmektedir. Birincisi, eğitim sisteminin yapısal yetersizlikleri nedeniyle engelli çocukların okuldan sonraki yaşamlarına ilişkin büyük bir boşluk bulunduğuna; ikincisi ise, hem bir eğitimci hem de zihinsel engelli bir çocuğun annesi olarak bu boşluğun yarattığı kişisel kaygının kolektif bir eyleme dönüştüğüne dikkat çekmektedir. Bu deneyim, bireysel bir sorun alanının toplumsal bir dayanışma pratiğine dönüşmesinin en somut örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Tomurcuk Kooperatifi'nin kuruluşu, bu anlamda yalnızca özel gereksinimli bireylerin bakım ve eğitim hakkına erişimini kolaylaştırmakla kalmamış, aynı zamanda annelerin birbirleriyle dayanışma kurarak kamusal sorumluluğun eksik kaldığı bir alanda yeni bir kolektif kamusallık biçimi yaratmalarına imkân tanımıştır.

“Başkalarına da dedim eğitim hakkını şey yapmayın, örgütlenin diye orada birine işaret ettim fakat benim kafama dank etti. Benim de çocuğum okulu bitirirse ben de aynı duruma düşeceğim. Ben bu çocuğu nereye götüreceğim. Lise düzeyindeki okulları bitirecekleri sene benim kız test çözüyorum diye başladı. Ne yapacaksın, üniversiteye gireceğim diyor. Sonra sordum ki lise son sınıfa gelen bütün zihinsel engelli arkadaşları evde test çözüyor. Hepsi diğerlerinden görüyorlar okula gidince, televizyonlardan falan. Lise bitiyor biz üniversiteye gideceğiz dediler. Ben daha emekli olmamıştım. Arkadaşlar konuştum dedim ki benim kızım test çözüyor. O dedi ki benimki de çözüyor, öbürü benimki de. Dedim o zaman örgütleneceğiz. Ben o 2 senede bu örgütlenme biçimini hazırladım”. (Gamze)

Her sene değişen eğitim politikaları ve müfredat içeriklerinin gidişatına yönelik endişesini, “çocuğumun din eğitimi almasını istemiyorum” şeklinde ifade eden bir kooperatif ortağı bu sebeple alternatif bir arayışa girdiğini ifade etmiştir. Diğer taraftan da eğitim hizmetlerinin sunumunda devlet-özel ikiliğinde bir yapı oluşmuştur. Devlet okullarının müfredat ve okul-çocuk ilişkisinde muhafazakâr bir tutum ve ideolojik bir yaklaşımla tepeden inşa ettiği eğitim sistemine ilişkin duyulan çekinceler karşısında velilerin özel okullara yönelmek zorunda kaldığını belirten, bir anlamda devletin veliyi mecburen piyasaya ittiğini ifade eden bir katılımcı bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

“Sistem seni mecbur ediyor ya meslek ya imam hatip okuluna. İmam Hatip’e gönderemeyeceğime göre mecbur özel okul”. (Işıl)

Ancak, mecburen yöneldikleri özel okulların piyasacı yapısı sebebi ile ikilemde kaldıklarını belirten kooperatif ortakları devlet-piyasa ikileminin ötesinde alternatif bir eğitim arayışına girdiklerini, bu arayışın onları alternatif eğitim hizmeti üreten kooperatif okuluna yönelttiğini belirtmiştir.

“Bir ikileme düşünüyor insanlar özel okula gönderelim ya da devlet okuluna gönderelim. İşte bir patron okuluna göndermek istemiyorlar, eğitimin kalitesiyle ilgili şüpheleri var. Diğer taraftan devlet okuluna göndermek istemiyorlar. Yine aynı şekilde eğitimle ilgili çekinceleri var. Devlet okullarındaki sistemle ilgili çekinceleri var ve alternatif bir şey düşünmek istiyorlar. Başka Bir Okul Mümkün ile aslında İstanbul’da da bunu yapabilir miyiz

diye bir araya gelen insanların en sonunda artık buradaki binayı da bulduktan sonra hayata geçirdikleri bir şey.” (Sevgi)

“O kadar piyasacı bir yani kamu hizmetlerinin o kadar piyasayla liberal politikalarla yönetildiği bir yerde insanlar da yeter ya bunun başka bir hali vardır diyor.” (Ahmet)

“Baktım dernek ve vakıflar yapıyor Türkiye’de bunu. Dünya kuruldu kurulalı hayır işi olarak. Bu dedim yeterli değil, başka bir şey olması lazım. Şimdi size ben buradan alıp buraya veririm siz hazırda alırsınız. Hep beklersiniz, gayret etmezsiniz. Engelli, dezavantajlılarda bu böyledir. Hep beklerler birileri bir şeyler yapsın. Ama potansiyellerini de hayata geçiremezler. Onların harekete geçmesi lazım diye düşündüm.” (Gamze)

Eğitim kooperatifinden katılımcılar, geliştirdikleri “kooperatif okul modeli”ni dört temel eksen üzerinde yapılandırdıklarını belirtmişlerdir: demokratik yönetim, ekolojik duruş, alternatif eğitim ve özgün finansman.

Demokratik yönetim ekseni, öğrenme sürecine dâhil olan herkesin fikir ürettiği, karar alma süreçlerine katıldığı ve sorumluluğu paylaştığı katılımcı bir yönetim biçimini ifade etmektedir.

Özgün finansman ekseni, okulun gelir–gider dengesinin ortak kararlara dayalı olarak, kâr amacı gütmeyen ve yalnızca okulun sürdürülebilirliğini sağlayacak biçimde belirlenmesini kapsamaktadır.

Ekolojik duruş ekseni ise, ekolojiyi yalnızca bir ders konusu olarak değil, eğitimin bütününe yayılan bir yaşam biçimi olarak ele almakta; toplumsal ekoloji perspektifini eğitim müfredatına ve çocukların gündelik rutinlerine entegre etmeyi hedeflemektedir.

Katılımcıların vurguladığı bu dört ilke, kooperatif okul modelinin hem pedagojik hem de örgütsel olarak alternatif bir eğitim ve yönetim anlayışı sunduğunu göstermektedir.

“Çocukların meclisi var mesela. Bu hepimiz için çok değerli bir şey. Bütün bileşenlerin söz hakkı var derken bunun içinde çocuklar da var. Hepsi mecliste her hafta toplanıp karar alıyorlar, fikirlerini söylüyorlar. Yani çocukların orada katılmaya teşvik edilmesi, sözlerini söylemeleri, hayata geçiriyor olmaları başka okullarda benim bildiğim kadarıyla olmayan bir şey”. (Berna)

Bu noktada, hem eğitim ve bakım hizmetlerine erişememenin yarattığı kaygı, hem mevcut hizmetlerin içeriğinin yetersizliği hem de bu hizmetlerin giderek ideolojik bir anlayış doğrultusunda dönüştürülmesinin yarattığı tedirginlik, “başka bir hâl” arayışını kaçınılmaz kılmıştır. Bu arayış, bireylerin yalnızca daha iyi bir hizmet talebiyle değil, aynı zamanda çocukların gelişimi ve bakımına ilişkin daha adil, kapsayıcı ve değer temelli bir yapı kurma isteğiyle hareket ettiklerini göstermektedir.

Katılımcıların anlatılarında sıkça dile getirilen bu arayış, kooperatifin kuruluşunu yalnızca bir ihtiyaçtan doğan pratik olarak değil, mevcut eğitim ve bakım anlayışlarına karşı etik, politik ve toplumsal bir alternatif üretme çabası olarak da anlamlandırmamıza imkân tanımaktadır. Dolayısıyla, kooperatifin kuruluşunu motive eden itici güç, hizmet eksikliğini

gidermenin ötesinde, daha katılımcı, duyarlı ve topluluk temelli bir eğitim-bakım modeli inşa etme arzusudur denebilir.

“Her zihinsel engelli bireyin haftada 2 saat bire bir eğitim alma hakkı var. Eğer grup eğitimi alacaksa haftada 3 saat oluyor. Şimdi bir zihinsel engelli haftada 3 saat dersle nereye kadar gider. Biz dedik ki bununla bir şey olmaz. Biz çocukları üretici kılalım. Haftada 2 saat verdiği bireysel eğitim Türkçesi, matematiği, okuması bilmem nesi. Bunları hayata hazırlayacak veyahut meslek okullarında öğrendiklerini devam ettirecekleri bir şey değil yani. Biz sabahleyin alıyoruz, akşam gönderiyoruz. Haftada bir tam gün o 2 saatin karşılığını veriyoruz. Ekstra bir de grup öğretmeni tuttuk, milli eğitimin denetiminde değil, usta öğretici. O grupta o gün kitap okuma mı var, spor mu var, dans mı var veya el işi mi yapacaklar falan. O gün gruba geliyor, çalışmaya başlıyor. Bireysel saati geldiğinde bireysel öğretmeni gruptan alıyor onu. Odasına götürüyor, milli eğitimin öngördüğü dersi veriyor, tekrar gruba gönderiyor”. (Gamze)

Katılımcılardan elde edilen bulgular, Türkiye’de sermaye birikimi mantığıyla derinleşen metalaşma ve piyasalaşma süreçlerinin, mevcut iktidar düzeninin gündelik yaşamı düzenleme biçimleriyle iç içe geçtiğini göstermektedir. Devletin ekonomik ve toplumsal alanlara yönelik politikaları, yalnızca piyasanın sınırlarını genişletmekle kalmamakta, aynı zamanda toplumun farklı kesimlerinin örgütlenme biçimlerini de şekillendirmektedir. Bu bağlamda, kooperatifleşme pratiklerinin önemli bir bölümü, bu politikaların yarattığı baskı, eşitsizlik ve dışlanmışlık koşullarına verilen tabandan bir yanıt niteliği taşımaktadır.

Görüşmecilerin anlatılarında öne çıkan temel dinamikler; ekonomik güvencesizlik, politik belirsizlik ve toplumsal kaygılar karşısında dayanışma, ortak üretim ve kolektif yaşam arayışı olmuştur. Kooperatiflerin işleyişine ilişkin aktarımlar, karar alma süreçlerinde eşit katılım, özerklik, gönüllülük, iş birliği, konsensus, toplumsal refah ve çevresel duyarlılık gibi ilke ve değerlerin belirleyici rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte, bazı kooperatif ortakları bu değerleri yalnızca yönlendirici ilkeler olarak değil, aynı zamanda kendi pratiklerini sınırlandıran etik bir çerçeve olarak görmektedir. Katılımcıların “sınırların gerisine düşmemek” şeklinde ifade ettikleri bu yaklaşım, kooperatiflerin faaliyetlerinde piyasa mantığına teslim olmama, dayanışma etiğini koruma ve ilkelerle uyumlu bir topluluk pratiği sürdürme kararlılığını yansıtmaktadır.

“Piyasanın sınırlarını elbette biliyoruz. Tartışıyoruz da. Gene de piyasanın zorlamasına rağmen yapmayacağımız şeyler olmalı. Bizi kapitalist işletmeden ayıran ne ise ona uygun davranmalıyız. Kendine dayanışma ekonomisiyim diyen bazı kooperatiflerle de ilişkimizi sadece ürün almaya çektik. Başka dayanışma ilişkilerine girmiyoruz. Sen her istediğini yapacaksın, sıkışınca yardım isteyeceksin. Biz zora düştüğümüzde gelecek misin, yok. Değerleri savunacak mısın, yok. O zaman herhangi temiz gıda aldığımız kooperatife dönüşürsün. Tabii ki çok köşelerimiz yok ama alternatifim diyorsan başlama noktan olmalı. Onun gerisine düşmeyeceksin”. (Ali)

Kararların alınma şekline ilişkin anlatılarda herkesin dahil olduğu ve verilecek kararın ortak uzlaşısı ile alındığı bir kooperatif faaliyetinin yürütüldüğü bulgusuna ulaşılmıştır.

“Konsensüs en olmazsa olmaz. Konsensüsün çalışması gereken yer bizim için yapısal konular, yani değerler ve ilkeler. Kooperatifin işleyişine ilgili kısımlarda eğer bir kişi bile benim için bu durum okey değil der ise ya beni ikna etmeye çalışıyor ekip ya da ben onları bu fikrim ile ilgili ikna etmeye çalışıyorum. Yani birbirimizi dinliyoruz tabii ki bu çekişme hali gibi bir şey değil. Zaman tanıyoruz birbirimize bununla ilgili. Eğer hepimiz için o konu okey ise bu konsensüsten çıkıyor”. (Gülçin)

“Biz burada demokrasi değil, sosyokrazi dediğimiz, uygulaması zor bir yapıyı kurmaya çalışıyoruz. Çoğunluğun fikri uygulanmıyor aslında. Herkesin fikri soruluyor. Herkes birbirini aslında ikna etmeye çalışıyor. Ortaya tek bir fikir çıkması amaç. Fikrin evrilerek herkese uygun hale getirilmesi diyebiliriz. Yani demokrasiden farkı bu aslında. Biz bunu kurmaya, sağlamaya çalışıyoruz”. (Sevgi)

Ortak yönetime ve ortak karar almaya dayanan kooperatifler ortak yaşamı mümkün kılmaktadır. Ortak yaşamın üretiminde ortakların ve gönüllülüklerin arasındaki toplumsal ilişkiler her seferinde yeniden üretilmekte ve kooperatifin kendisi müşterek haline gelmektedir. Bu müştereklik ortakların gönüllülük esasına dayalı katılımları ile gerçekleşmektedir.

“Ortaklaşa bir yaşam sürüyor burada aslında. Bazı zamanlarda tabi herkesin özel hayatına göre geri çekilme durumları olabiliyor ama işte duvara şeylere görev dağılımı ve günler yazılıyor. Ona uyulabildiği zamanlar oluyor, uygulamayacağı zamanlar oluyor. Bir mecburiyet olmadığı için bir yaptırımı da olmadığı için daha çok böyle gönüllü bir akış var açıkçası”. (Gülcan)

“Bizim sosyal kooperatif hikayemiz biraz değil epeyce eşit, demokratik, demokrasi ve adalet üzerine ilerliyor. Huzur hakkı almayan bir yönetim kurulu var. Ama bu yönetim kurulu dışında bütün tiyatroları paralel bir şekilde yani hak sahibi olarak görüyoruz”. (Derya)

Ancak kooperatif işleyiş ve pratikleri gönüllülük, eşit katılım, özerklik gibi ilkeler üzerine temellense de yapılan görüşmelerde ülke bağlamının bu ilke ve pratikleri belirlemede etkili olduğu öne çıkmıştır. 2021 yılında yapılan 1163 sayılı yasa değişikliğinin kooperatif genel kurullarında Bakanlık temsilcisini şart koşması, kooperatiflerin bağımsız ve özerk karar almalarını zedeleyen bir durum oluşturmakta, katılımcıların ifadelerine de yansıdığı üzere devletin varlığını her daim hissettirdiğini göstermektedir.

“Kendi içinde bağımsız, dışarda devlete bağlı gibi bir şey. Normalde şirket olsa daha mı bağımsız olur, belki daha bağımsız olur. Çünkü şirketin bir genel kurul derdi yok. Bizi müfettiş gelip denetliyor. Ama şirketi denetlediği zaman gidip muhasebeden denetliyor şirketi. Bizi hepimizi görüyor. Oy kullanıyoruz, bir şey söylüyoruz falan. Dinleniyoruz aslında”. (Hasan)

“Kooperatifçilik mevzuatı kooperatifçilik yapmaya müsait değil. Yasa diyor ki anonim şirketsin. Gidiyoruz çalışmaya, konu gündeme geliyor. Bakanlıktan temsilciler geliyor diyor ki maliye bakanlığı bu konuya yanaşmıyor, vergi indirimine. Maliye bakanlığıyla konuşuyorsun diyelim ki diyor ki Ticaret Bakanlığı bu işi gündeme getirmiyor. Birbirlerine atıyorlar. Ama asıl işin özü kooperatifçiliği yapılamaz hale getiriyorlar. Ortada bir politika var”. (Ali)

“Vakti varsa geliyor buraya. Şimdi bir engelli çocuğunuz var, eşiniz var, normal diğer çocuklarınız var, ev sorumluluğunuz var. Bizim her gün veya şu gün gelin deme lüksümüz yok, diyemiyoruz. Çünkü onun da bir sürü sorumluluğu var. İmdat dediğimizde nasıl olsa geliyorlar. O yüzden fazla sıkıntı olmuyor”. (Gamze)

3.5.2. Kolektif Güç Kazanma

“Kolektif güç kazanma” teması, hem görüşmecilerin anlatılarında ortaya çıkan ortak deneyimlerden hem de Harcourt’un “coöperizm” teorisinde vurgulanan ortaklaşa güç (coöpower) kavramından hareketle belirlenmiştir. Kooperatifler, yalnızca ekonomik ihtiyaçların karşılanması amacıyla değil, aynı zamanda katılımcı demokrasi, refahın adil dağıtımı, dayanışma ve sürdürülebilirlik gibi ilkeler temelinde kolektif bir güç yaratma hedefiyle ortaya çıkmaktadır. Bu yönüyle kooperatifleşme, ekonomik bir örgütlenme biçimi olmanın ötesinde, toplumsal dayanışmayı kurumsallaştıran bir eylem alanına dönüşmektedir.

Katılımcıların bir önceki bölümde ayrıntılı biçimde ele alınan ekonomik, politik ve toplumsal kaygılarının ötesinde, kooperatif çatısı altında bir araya gelmeleri özneleşme, kamusal alana katılım, tanınma ve görünürlük arayışlarının da bir ifadesi olarak okunabilir. Görüşmecilerin deneyimleri, kooperatiflerin yalnızca geçim ya da dayanışma amacıyla değil, aynı zamanda bireylerin seslerini kolektif biçimde duyurabilecekleri, karar alma süreçlerinde yer alabilecekleri ve kendilerini toplumsal olarak var edebilecekleri alanlar olarak işlev gördüğünü göstermektedir.

Bu bağlamda, “kolektif güç kazanma” teması, coöperizm’in öne sürdüğü biçimiyle, bireylerin tekil güçlerini birleştirerek toplumsal dönüşüm yaratma potansiyelini açığa çıkaran bir çerçeve sunmaktadır.

3.5.2.1. Özneleşme ve Kamusal Alana Katılım

“Coöperizm”in temelinde yalnızca siyasal alanda değil, gündelik yaşamın tüm yönlerine sirayet eden katılımcı demokrasi anlayışı yer almaktadır. Bu düşünceye göre demokrasi, yalnızca yönetsel bir biçim değil, aynı zamanda insanların birlikte düşünme, karar alma ve eyleme geçme biçimidir. Bu idealin en somut karşılığı olan kooperatifler, bireylerin pasif konumlarından sıyrılarak aktif öznelere dönüşebildikleri toplumsal girişimler olarak tanımlanmaktadır (Harcourt, 2023: 23).

Görüşmelerde sıkça dile getirilen “kararlara dâhil olmak”, “söz sahibi olmak”, “temsiliyet noktası oluşturmak” ve “yönetişimin bir parçası olmak” gibi ifadeler, katılımcıların kooperatifleşme nedenlerinde belirleyici bir yer tutmaktadır. Bu ifadeler, bireylerin sadece ekonomik güvencesizliklere karşı değil, aynı zamanda sesi duyulmayan birey olmaktan çıkma ve kolektif bir özne olarak kamusal alanda var olma ihtiyacına işaret etmektedir.

Saha verileri göstermektedir ki bu talepler, kooperatiflerin kendi katılımcı yönetim ve karar alma süreçleriyle doğrudan bağlantılıdır. Kooperatiflerin işleyişinde temel olan katılımcı demokrasi pratiği, bireyleri yalnızca karar alma süreçlerine dâhil etmekle kalmayıp, onları

özneleştirerek kamusal alanda etkin kılmaktadır. Böylece, bireylerin ortak karar alma deneyimleri kolektif bir özneleşme sürecine dönüşmekte; kooperatifler ise bu sürecin hem aracı hem de öznesi haline gelmektedir.

Bu çerçevede kooperatifleşme, coöperizm'in önerdiği biçimiyle, demokrasiyi soyut bir ideali aşan, somut bir kolektif eylem pratiği haline getirmekte; bireylerin kamusal alanda görünürlük ve etki kazanma potansiyelini güçlendiren bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak öne çıkmaktadır.

“Kooperatifler de kendi yurttaşlık haklarını dile getirecekleri mekanizmaları üreterek aslında bu yönetişimin bir parçası olmaya zorluyorlar. Yukarıdan aşağıya her şeye sen karar veremezsin, bak gerçeklik budur diyerek ayna işlevi görmeye çalışıyor. Onun için ben bu kooperatif meselesini, değerli buluyorum. Değerli bulma nedenim de insanların varlığını değiştirme talebini dile getirmesi, özne olarak o talebi dile getirmesi olarak görüyorum.” (Ahmet)

“En az yüz yirmi tanesini temsil eden bir yapı oluşturuyoruz açıkçası. Daha da büyümesi ve daha da birlik oluşması, tiyatro kooperatifi birliği oluşması ve bu yolla bir güç kazanmak ve hukuksal anlamda, ekonomik anlamda güçlenmeyi hedefleyen bir yapı tiyatro kooperatifi.” (Derya)

Çok parçalı görünüm sergileyen tiyatro sektörü içinde herhangi bir ödeneğe bağlı olmayan özel tiyatroları ticari birer işletme olarak gören yasayı değiştirme yönünde çaba gösterdiklerini ifade eden ilgili kooperatif ortağı, bu durumu aşmak için kooperatif çatısı altında bir araya geldiklerini, kooperatifleşmenin ilgili Bakanlık nezdinde muhatap alınmalarını sağladığını ve mevzuat çalışmalarına katılarak taleplerini dile getirdiklerini ifade etmiştir.

“Tiyatrolar olarak Ticaret Odası'na bağlıyız ve bu statüyü değiştirmek istiyoruz. Kültürel işletme ya da sahne işletmesi dahilinde mevzuatın değişmesi, vergilerin daha farklı işlenmesi, daha az alınması, sanatın önceliklendirilmesi konusunda çalışmalarımız var. Kültür ve Turizm Bakanlığı'na gidiyoruz 15 sayfalık mevzuatla ilgili, hukukla ilgili önerilerde bulunuyoruz” (Derya)

3.5.2.2. Görünür Olma ve Farkındalık Yaratma

Çalışma kapsamında yapılan görüşmelerde kooperatiflerin kurulmasına zemin hazırlayan önemli dinamiklerden bir diğeri, seslerini duyurabilme ve varlıklarını görünür kılma arzusudur. Görüşmecilerin ifadelerinde sıklıkla dile getirilen “değersizlik hissi”, tiyatro alanının devlet tarafından yeterince desteklenmeyen ve çoğu zaman görmezden gelinen bir alan olarak algılandığını ortaya koymaktadır. Katılımcıların ifadesiyle bu durum, yalnızca ekonomik yetersizliklerden değil, aynı zamanda kültür-sanat alanına yönelik kamusal ilgisizliğin yarattığı yapısal görünmezlikten de kaynaklanmaktadır.

Görüşmelerin yanı sıra, saha gözlemleri ve verilerin yorumlanması sürecinde incelenen sosyal medya paylaşımları da bu görünmezlik hissini pekiştirmektedir. Tiyatro Kooperatifi'nin sosyal medya hesaplarında ve çeşitli dijital platformlardaki paylaşımlarında “var olma

mücadelesi” temasının sürekli olarak vurgulandığı görülmüştür. YouTube’da yayınlanan “Kamusal Tiyatro Neden Gerekli?” başlıklı programda, kültür-sanatın Türkiye’de “kendi haline bırakılmış”, kamusal olarak tanınmayan ve hukuksal bir statüye sahip olmayan bir alan olduğu açık biçimde dile getirilmiştir²⁹. Programda yer alan katılımcılar, bu boşlukta bir “yol bulma” arayışı içinde olduklarını ve bu arayışın sonunda tiyatro kooperatifini kurma fikrine yöneldiklerini belirtmişlerdir.

Benzer biçimde Medyascope’ta gerçekleştirilen söyleşilerde de³⁰ tiyatrocular, yaşadıkları değersizlik ve görünmezlik hissini paylaşmışlardır. Katılımcılardan biri, pandemi süreciyle birlikte daha da derinleşen bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: “Türkiye’de tiyatro yapıyor olmak, değersizlik ve görünür olmama durumudur. Tiyatro, kültür bizim sosyal hayatımızda ‘olmazsa olmaz’ değil. Vazgeçilmez olsaydı, şimdiye kadar sürdürülebilir kılınırdı”. Bu ifadeler, tiyatrocuların yaşadıkları ekonomik ve mesleki kırılmanın ötesinde, tanınma, temsil ve kamusal alanda yer edinme ihtiyacının kooperatifleşme sürecinde belirleyici rol oynadığını göstermektedir. Bu bağlamda Tiyatro Kooperatifi, yalnızca bir dayanışma örgütlenmesi değil, aynı zamanda sanat alanındaki görünmezliğe karşı geliştirilen bir kamusal özneleşme pratiği olarak değerlendirilebilir.

Tiyatro Kooperatifi Haziran 2019 tarihinde yayınladığı çağrı metninde de kendilerini “muhatap olabilmeyi hedefleyen bir sosyal kooperatif” şeklinde tanımlamıştır. Görünmezlik hissiyle kendilerine yol bulmaya çalışan tiyatrocular için kooperatif yasal bir form olarak meşruiyetlerini yaratmakta ve kamusal alanda görünür olmalarına imkân sağlamaktadır. Devletin ve piyasanın görmediği ya da görmezden geldiği kaygıların, ihtiyaç ve beklentilerin kamusal alana taşınmasını sağlayan kooperatifler görüşmecinin de ifade ettiği üzere devleti, kendilerini görmeye zorlamaktadır.

“Birlikteliğin yarattığı geri dönüşüm. Birlik olunca birileri sizinle diyaloga geçmek zorunda hissediyor.” (Derya)

Bu noktada, engelli bireylerin toplumda görünmez kılınmaları ve ötekileştirilmeleri, tıpkı tiyatro alanında olduğu gibi, bireyleri ve özellikle ailelerini kaygı ve çözüm arayışına yönelten önemli bir dinamik olarak öne çıkmaktadır. Görüşmelerde, engelli bireylerin kamusal yaşamın dışında bırakılmasının yalnızca fiziksel erişim engellerinden değil, aynı zamanda toplumsal kabuller, önyargılar ve sessizleştirici normlardan kaynaklandığı vurgulanmıştır.

Bu görünmezlik haline karşı bir çıkış yolu arayan kooperatif ortakları, “bir şeyler yapma” motivasyonu ile yola çıktıklarını ifade etmişlerdir. Katılımcılar, engelli bireylerin

²⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=IbzF4c7vMck> ; https://www.youtube.com/watch?v=Tm_ItZ_que4 (erişim tarihi: 10.07.2025)

³⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=hG5G0NK440U> (erişim tarihi: 10.07.2025)

toplumsal yaşamda yer edinebilmeleri ve tanınmalarının, “tabuların yıkılmasıyla” mümkün olabileceğini vurgulamışlardır. Bu bağlamda kooperatif, yalnızca dayanışma ve hizmet üretimi için değil, aynı zamanda toplumsal önyargıları sorgulayan, kapsayıcı bir farkındalık alanı olarak da konumlanmaktadır.

Görüşmeciler, kooperatifin hem engelli bireylerin görünürlüğünü artırmak hem de toplumda eşitlikçi ve kapsayıcı bir yaşam anlayışını yaygınlaştırmak açısından dönüştürücü bir işlev gördüğünü belirtmiştir. Onlara göre, kooperatifin sağladığı bu alan, “görülmeyenlerin görünür kılındığı”, tabuların kolektif eylem yoluyla kırıldığı bir toplumsal deneyim sahası haline gelmiştir.

“Engellilerle ilgili politikalar sıkıntılı, toplumun bakış açısı sıkıntılı, yerel yönetimlerin veya kamu yöneticilerinin, karar vericilerin şeyi hepsi sıkıntılı. Engellinin insan olarak toplumda gezmesi lazım. Biz burada bunu yıktık, bu tabuyu yıktık.” (Gamze)

“Engelli olunca nasıl davranacaklarını, ne olduğunu bilmiyorlar. O konuda çok eksik var. Farkındalık çalışmaları yapıyoruz o yüzden. Bizim kooperatifin misyonlarından birisi de o. Resim sergileri açıyoruz, yıl sonu gösterileri yapıyoruz, ritim grubumuz var 2007’den beri çalışıyorlar. Türkiye genelinde bu zamana kadar 310 konser verdiler. Bu çocukların kabiliyetlerini, yapabileceklerini toplumda göstererek bu olguyu değiştirmeye çalışıyoruz.” (Aslı)

Görüşmelerde farklı alanlarda faaliyet gösteren katılımcıların kooperatifleşme motivasyonlarının yalnızca üretim ve hizmet sağlama amacıyla sınırlı kalmadığı, aynı zamanda kolektif bir görünürlük ve temsil alanı oluşturma isteğiyle de şekillendiği görülmektedir. Kültür-sanat alanında faaliyet gösteren tiyatrocular ve yayıncılar, kendi meslek alanlarında dayanışma ve ortak hareket etme pratiği geliştirirken; enerji, gıda ve eğitim gibi kamusal nitelikli alanlarda çalışan katılımcılar, bu alanlarda üretimi ve hizmeti ortak bir toplumsal sorumluluk anlayışıyla yürütmeye çalışmaktadır.

Katılımcıların ifadelerine göre, kooperatifler yalnızca dayanışma ve paylaşım odaklı yapılar değil; aynı zamanda lobicilik ve savunuculuk faaliyetleri aracılığıyla seslerini duyurabildikleri, hak taleplerini kamusal alana taşıyabildikleri örgütlenme biçimleridir. Bu çerçevede kooperatif, bireylerin kendi alanlarındaki görünmezliği aşmak, politika yapıcılarla temas kurmak ve sistemin dönüştürülmesine katkı sunmak için kullandıkları bir kamusal müdahale aracı olarak da değerlendirilmektedir.

Görüşmecilerden Derya’nın şu sözleri, bu anlayışı açık biçimde yansıtmaktadır: “Ortaklaşp güç kazanma imkânı sağlayan kooperatifin temel kuruluş amacı, lobi faaliyetinde bulunmak ve sistemi değiştirmektir.”

Bu ifade, kooperatifleşmenin yalnızca ekonomik bir dayanışma modeli değil, aynı zamanda toplumsal değişim yaratmaya yönelik kolektif bir eylem stratejisi olarak görüldüğünü göstermektedir. Katılımcılar için kooperatifin, hem kendi alanlarında söz söyleme gücü

kazandıran bir platform hem de daha adil, kapsayıcı ve katılımcı bir sistem inşasında etkili bir araç haline geldiği söylenebilir.

3.5.3. Toplumsal Alanı Dönüştürme

Dayanışma temelli yapılar içinde bir araya gelerek oluşturulan kolektif güç, yalnızca ortak bir üretim veya dayanışma pratiği yaratmakla kalmamakta, aynı zamanda toplumsal alanın dönüşümünü de mümkün kılmaktadır. Kooperatifler, üyeleri arasında karşılıklı öğrenmeyi teşvik eden sosyal öğrenme alanları ve ortak mekânsal deneyimlerin paylaşıldığı sosyo-mekânsal dayanışma ağları oluşturarak, farklı toplulukların etkileşime geçtiği ve yeni ilişkiselliklerin filizlendiği bir zemin sunmaktadır (Daskalaki, 2018: 157).

Görüşmelerde dile getirilen “alan açma”, “farkındalık yaratma” ve “model olma” gibi ifadeler, kooperatif ortaklarının kooperatifleşmeyi yalnızca kendi ihtiyaç ve beklentilerine yanıt veren bir yapı olarak görmediklerini göstermektedir. Katılımcılar için kooperatif, aynı zamanda katılımcı demokrasi, dayanışma ve karşılıklılık ilkelerini gündelik yaşamın bütününe yayma arzusunun bir yansımasıdır.

Bu yönüyle kooperatifleşme, bireysel çıkarların ötesine geçerek ortak değerler etrafında şekillenen kolektif bir toplumsal eylem biçimi haline gelmektedir. Ortaklar açısından kooperatif, yalnızca ekonomik bir birliktelik değil, yeni dayanışma biçimlerinin, ortak farkındalıkların ve dönüşüm imkânlarının yeşerdiği bir toplumsal laboratuvar işlevi taşımaktadır.

Kooperatifleşme pratikleri, coöperizm’in işaret ettiği üzere, alternatif değerlerin ve ilkelerin toplum içinde yayılmasını sağlayarak sistemin dönüşümüne katkıda bulunmaktadır.

“Birliğin yani bir olmanın, beraber hareket etmenin büyüyebilmesi için de yani biz onumuz birbirimize destek oluyoruz ama o on kişi başka bir topluluğa destek oluyor. Sonra o topluluklar bir araya gelip bambaşka bir şeye destek oluyor gibi.” (Gülçin)

Eğitim sistemine ve içeriğine ilişkin kaygıların tekil çabalarla giderilemeyeceğini, birlikte hareket edilmesi gerektiğini vurgulayan bir diğer görüşmeci, kooperatifin sadece hizmet modeli olmanın ötesinde kolektif eyleme kapı aralayan bir mücadele alanı yarattığını vurgulamıştır.

“Eğitim-müfredatla ilgili aslında politik bir mücadele olmalı. Dini müfredatla herkes karşı durmalı ama böyle olmuyor. Herkes kendi mikro alanında, kendini kurtardıysa gerisine bakmıyor. Ama bunun kabul edilmemesi, siyasal mücadele haline gelmesi lazım.” (Canan)

Katılımcılar tarafından dile getirilen “büyümeme ama başka kooperatiflerle çoğalma” vurgusu, kooperatiflerin başka oluşumlara alan açma isteklerini göstermektedir.

“Biz sayımız artmasın da bir sürü kooperatif olsun istiyoruz. Mesela 50 tane bilişim kooperatifi var. O zaman ne olacak? Farklı bir güç kolu yaratılabilir. Sonuçta işi yapanlar yani birçok alana iş yapmış insanlar hepsi

bir araya geldiğini düşün mesela. Düşün 50 tane kooperatif, hepsinde 10 kişi, 20 kişi olsa bin kişi yapıyor. O bin kişinin aldığı, bu zamana kadar yürüttüğü, hepsinde de 10'ar tane iş olsun elinde. On bin tane şey aynı anda duruyor. Öyle aktivist bir yere gitse olay diye şu an hayal kuruyorum. O zaman sen bir sürü şeye etki edersin.” (Hasan)

Tomurcuk Kooperatifi temsilcileri kendi modellerini başka bir kente götürme, kooperatif kurulumuna yardımcı olma çabası içinde olduklarını ve başka oluşumlara alan açmak istediklerini belirtmiştir.

“Bakın Hatay’a bizim modeli götüreceğiz. Orada ailelere yani bir örgütlenme yapacağız. Kooperatifi de kurduracağız, mentorluk yapacağız. Düzene koyacağız, kendimizi yavaş yavaş çekeceğiz. Yani şu modeli oraya götürelim diyoruz.” (Gamze)

Tomurcukla benzer süreci paylaşan İlk Adım Kooperatifi de kendi girişimlerinin başkalarına ilham olduğunu, böyle bir işe girişme motivasyonu verdikleri başka bir mahalledeki durumu “Güzeltepe de hazır, bekliyor kadınlar” şeklinde ifade etmiştir. Bilgi ve deneyim paylaşımı ile dayanışmayı büyütme, dayanışmayı başka alanlara yaymanın zamanla nasıl bir dönüşüm yarattığı bir başka görüşmeci de ifadesine yansımıştır:

“Devrek Güneşi Kooperatifi’ni internetten bulduk. Formu gönderdik, bize geri gönderdiler. Baktık unu Konya Un fabrikasından alıyorlar, endüstriyel un. Dedik biz bunu alamayız. Dediler ki biz sizin istediğiniz şeyi nasıl yapacağız? Bilmiyoruz hiç bu işleri. Biz size un bulursak bizim verdiğimiz undan tarhana ve erişte yapar mısınız dedik. Yaparız dediler. Unu aldık, naklettirdik Zonguldak’a. O bizim gönderdiğimiz undan tarhana ve erişte yaptılar. Dediler ki sizin unu kullanınca maliyet 1 lira arttı. Dedik biz alacağız. Sonra bunlar kendi içlerinde tartışma yürütüyorlar. Biz yemeyeceğimiz şeyi başkasına nasıl satarız. Sonra bu kadınlar Zonguldak Devrek’te 50 kadın, 5 bin nüfusu olan bir ilçede yerel yadigâr tohum ektiler, buğday yetiştirdiler. Güneş enerjisiyle çalışan taş değirmen kurdular. Bir zaman meselesi dönüşüm. Dönüşüm biraz parça parçadır” (Ali)

Görüşmelerde, kooperatiflerin yalnızca üretim ve dayanışma odaklı yapılar değil, aynı zamanda bulundukları toplulukla sürekli etkileşim içinde yaşayan mekânlar olduğu gözlemlenmiştir. Katılımcıların ifadelerine göre, birçok kooperatif “kendi kapılarını başkalarına açarak” mahalle, komşular ve çevresindeki diğer yapılarla aktif bir ilişki ağı kurmakta; böylece yalnızca fiziksel değil, sosyal bir müşterek alan yaratmaktadır.

Kooperatif mekânlarının bu niteliği, onları sıradan işleyiş yerlerinden ayırmakta; paylaşımın, karşılaşmanın ve dayanışmanın somutlaştığı, toplumsal dokuyla iç içe geçmiş yaşam alanlarına dönüştürmektedir. Bu durum, kooperatiflerin “kapanan değil, açılan” yapılar olarak hem maddi hem de sembolik anlamda müşterekleşme sürecinin bir parçası haline geldiğini göstermektedir.

Kooperatiflerin kendi mekânlarında gerçekleştirilen görüşmeler sırasında yapılan gözlemler ve tutulan saha notları da bu ortak deneyimi destekler niteliktedir. Aşağıdaki örnek saha notu, kooperatif mekânının nasıl bir birliktelik, aidiyet ve gündelik dayanışma alanı haline geldiğini açık biçimde ortaya koymaktadır:

“Kooperatif tam bir yaşam alanı. Kapısı her daim açık. Kapının önünden geçen komşuların içeri laf attığı, hâl hatır sorulan bir uğrak noktası. Görüşmenin sonuna doğru yanımıza gelen iki kooperatif ortağı, kooperatifle gönül bağı kurduklarını ifade etti. Yönetimde başkası da olsa her gün uğradıkları, evden gelirken ‘yenir’ diye yemeklerin hazırlandığı, herhangi bir iş olursa el attıkları bir alan.”

Bu gözlem, kooperatif mekânlarının salt işlevsel birer üretim ya da toplantı alanı değil, toplumsal ilişkilerin kurulduğu, emek, duygu ve zamanın ortaklaştığı müşterek yaşam alanları olduğunu göstermektedir. Bir başka görüşmeci de enerji kooperatiflerini yaygınlaştırmayı, kendi deneyimlerini ve bilgilerini başkalarıyla paylaşmayı kıymetli gördüğünü ve deneyim aktarımlarını mümkün kıldığı için kendi ev sahipliğinde her sene Uluslararası Enerji Kooperatifleri Konferansı düzenlendiğini belirten kooperatif ortağı bununla “güç potansiyeli” oluşturmayı hedeflediğini belirtmiştir.

“Sayımız artarsa güç potansiyelimiz de olur kavramı üzerine yoğunlaşmaya çalışıyoruz” (Umut)

Görüşmecilerin ifadeleri yeni dayanışma pratiklerine alan yaratmayı kendi kooperatiflerinin işleyişlerinde nasıl somutlaştırdıklarını göstermektedir. Böylelikle, başka dayanışma yapılarının oluşması için el vermek, var olan dayanışma yapıları ile bilgi ve deneyim paylaşımında bulunmak ve iş birliği yapmak, “dayanışmayı büyütme” çabaları Harcourt’un da belirttiği üzere fazlalığın üretimini yaratarak toplumsal alanı dönüştürmeyi sağlamaktadır.

SONUÇ

Neoliberal politikalar ve otoriterleşmenin yarattığı kriz ortamının toplum ve doğa üzerindeki yıkıcı etkisi karşı seslerin yükselmesine, toplumsal hareketlerin artmasına yol açmıştır. Bu anlamda hâkim kapitalist maddi üretim ilişkilerinin insan hayatlarında yarattığı yıkım piyasa ekonomisi içindeki yapıların artık sürdürülemez olduğunu göstermiş, dayanışmaya dair çağrılarının yükselmesini beraberinde getirmiştir. Bir taraftan protestolar sürerken diğer taraftan insanlar, bu kriz ortamı içinde ayakta kalmaya çalışmak, kendilerine korunaklı alanlar yaratmak amacıyla alternatif yaşam pratikleri geliştirmeye başlamışlardır. İçinde toplulukların, takas pazarlarının, alternatif para birimlerinin, kolektif mutfakların, zaman bankalarının ve kooperatiflerin de olduğu bir dizi pratiğin yaygınlaşmaya başladığı görülmüştür.

Dayanışma çabalarının hız kazandığı yerlerden biri olan Türkiye’de de son zamanlarda farklı alanlarda toplulukçu örgütlenme çabalarının arttığı ve alana yönelik çalışmaların yaygınlaştığı görülmektedir (bkz. Aykaç, 2018; Işıl ve Değirmenci, 2020; Şahin, 2021; Yıldırım ve Öngel, 2021; Cömert, 2023; Köne vd., 2024). “Ne oluyor da hızlı bir biçimde kooperatifleşme çabaları/ pratikleri yaşıyor?” merakı ile yola çıkılan bu çalışmada “kooperatiflerin kurulma nedenlerini” anlamaya yönelik bir araştırma yürütülmüştür. Tekil kooperatif örneklerinden yola çıkarak bütüne ulaşmaya imkân veren, insanların iş birliği ihtiyacına ilişkin ortak bir örüntü sunan coöperizm teorisi çerçevesinde kooperatiflerin kurulma sebeplerine yanıt aranmıştır. Çalışmanın örneklemini, dayanışma, özerklik, demokratik katılımcılık ve eşitlik ilkeleri etrafında tabandan örgütlenen kooperatifler oluşturmuştur. Devlet ya da sermaye merkezli örneklerin dışarıda bırakılması ise, araştırmanın “örgütlenmenin başka bir hali”ni tartışma iddiasıyla ve araştırmacının bu iddia içindeki konumlanışıyla doğrudan ilişkilidir. Örgütlenmeyi teknik bir meseleye indirgemeyen; hiyerarşi, rekabet, uzmanlaşma gibi örgütlerin doğasına ilişkin kabullenişleri ters yüz ederek örgütlenme olgusunu başka temeller üzerinden “görme biçimi” merkezi-yerel idare ya da sermaye eliyle kurulmuş kooperatif örneklerinin kapsam dışında bırakılmasını gerektirmiştir. Kapsam dışında bırakılan kooperatifler çoğunlukla tepeden bir iradenin aşağıyı yönlendirilmesi ile kurulan, kooperatif işleyişinde devlete/sermaye fonlarına bağımlı olduğu için özerk hareket edemeyen, şirket mantığı ile yönetilmeye çalışan bir görünüm sergilemektedir. Bu bağlamda, dayanışma ekonomisi ilke ve değerleri çerçevesinde hareket eden, farklı alanlarda faaliyet gösteren (gıda, tiyatro, yayıncılık, eğitim, bilişim, enerji, kadın emeği, sosyal kooperatifçilik) sekiz

kooperatiften on dokuz kişiyle görüşmelerin gerçekleştirildiği bir saha araştırılması yürütülmüştür.

Elde edilen bulgulara göre kooperatiflerin kurulma nedenleri Kaygı ve Arayış; Kolektif Güç Kazanma, Toplumsal Alanı Dönüştürme şeklinde üç ana başlık altında oluşturulmuştur. Kaygı ve Arayış temasının merkezinde hem neoliberal piyasa ekonomisinin yarattığı tahribat hem de yerel bağlamın ekonomik ve politik dinamikleri bulunmaktadır. Piyasacı ve otoriter muhafazakârlaşmanın toplum kesimleri üzerindeki yansıması ekonomik güvencesizlik, kayıt dışılık, kamusal hizmetlere erişim yetersizliği, dışlanmışlıkla kendini göstermiştir. Araştırma bulgularında dezavantajlı grupların ve ailelerinin kamu politikalarında kendine yer bulamadığı; kültür-sanat alanında faaliyet gösteren tiyatrocuların ve yayıncıların güvencesiz biçimde çalıştığı; meta formuna dönüştürülen eğitim hizmetinin piyasadan karşılanabilir haline geldiği; mevcuttaki kamusal eğitim niteliğinin zayıflatıldığı ve eğitim içeriğinin mevcut iktidarın muhafazakâr görüşleri doğrultusunda yapılandırıldığı; tarım, enerji gibi alanların sermaye birikimi hedefiyle metalaştığı; temiz gıda ve enerjiye erişimin zorlaştığı ve toplum kesimlerinin kamusal hizmete ulaşmak için piyasaya bağımlı kılındığı ortaya konulmuştur. Karşılanmayan ihtiyaçlar ve ekonomik, politik ve toplumsal yaşama ilişkin kaygıların yarattığı sıkışmışlık ve çıkmazlara karşı bireylerin çözüm arayışları ile gelinen nokta kooperatif çatısı altında örgütlenmek olmuştur.

Araştırma bulgularından elde edilen bir diğer bulgu, sadece kaygıların giderilmesinin ötesinde kooperatiflerin kolektif güç kazanma ihtiyacı ile kurulduğunu ortaya koymaktadır. Dayanışma, demokratik katılım ilkelerinin somutlaştığı kooperatifler bireylerin aktif önelere dönüşmesini sağlamaktadır. Tekil çabalarla üstesinden gelinemeyen ihtiyaç ve beklentilerin kooperatifleşmenin ortaya çıkardığı kolektif güç sayesinde aşılabildiğini gösteren kooperatif örnekleri varlık mücadelesi veren toplum kesimlerinin seslerini duyurma, devlet ve toplum nezdindeki görünürlüklerini ve meşruiyetlerini sağlama, coöperizm teorisinin de işaret ettiği üzere kolektifliğin yarattığı artık gücü kamusal alana taşıyarak yönetişimin birer parçası olmaya çalışmaktadırlar.

Araştırmada ortaya çıkan bir diğer bulgu, ekonomi-politik sistemin yarattığı kriz ortamı ve eşitlik arayışı içinde bir araya gelen katılımcıların, içinde bulundukları toplumla aktif bir ilişki kurarak hareket ettiklerini göstermektedir. Kooperatiflerde adım adım örülen birlikteliğin gücü, yalnızca kendi iç yapılarında değil, aynı zamanda yeni toplumsal bağların ve ilişkilerin kurulmasına da aktarılmaktadır. Bu şekilde, kooperatif içinde şekillenen dayanışma ağlarının yaşamın farklı alanlarına yayılması amaçlanmaktadır. Katılımcıların bu yöndeki çabaları,

coöperism teorisinin işaret ettiği “yoğunlaştırma” ve “çoğaltma” stratejilerinin somut bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Çalışmada yalnızca kooperatiflerin kurulma nedenleri değil, aynı zamanda bu yapıların nasıl işlediği ve pratiklerinin hangi ilkeler doğrultusunda sürdürüldüğü de anlaşılmaya çalışılmıştır. Elde edilen bulgular, katılımcıların kooperatif faaliyetlerini gönüllülük, katılımcı demokrasi ve özerklik ilkeleri çerçevesinde yürütmeye özen gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Ancak, bu ilkelerin pratikte hayata geçirilmesi çoğu zaman Türkiye’nin ekonomik ve politik bağlamından doğrudan etkilenmektedir.

Özellikle yasal mevzuattaki karmaşa ve kooperatiflerin ticari şirket statüsü ile tanımlanması, bu yapılara ek mali yükler getirmekte ve katılımcılar tarafından da bir adaletsizlik unsuru olarak dile getirilmektedir: “Koç, Sabancı nasılsa biz de öyle vergilendiriliyoruz.” İlgili kooperatifçilik yasasının, genel kurul toplantılarından denetim süreçlerine kadar birçok alanda merkezi idareyi zorunlu kılması da kooperatiflerin özerklik ilkesini zayıflatmaktadır.

Ayrıca, ICA’nın (Uluslararası Kooperatifler Birliği) “gönüllülük” ve “açık üyelik” ilkeleri çerçevesinde tanımladığı temel değerlerin uygulamaya geçirilmesi de ülkenin sosyoekonomik koşullarına ve politik atmosferine bağlı olarak farklı biçimlerde şekillenmektedir. Bu durum, kooperatiflerin yalnızca kendi iç dinamiklerinden değil, aynı zamanda içinde yer aldıkları kurumsal ve toplumsal bağlamdan da güçlü biçimde etkilendiklerini göstermektedir. Kadınların kooperatif işleyişine ilişkin karar alma süreçlerine ve toplantılara katılımı toplumsal cinsiyet rollerine göre biçimlenmektedir. Kadının ev içi sorumlulukları, bakım emeği yükü kooperatifin gündelik pratiklerine dahil olma imkânını sınırlamakta; kimi zaman kooperatif ortağı olma, kooperatif kapısından adım atma aşamasında dahi eşlerinden izin almak zorunda kalmalarına neden olmaktadır. Bu durum, kooperatiflerin mevcut eşitsiz toplumsal ilişki biçimleri tarafından sınırlandırıldığını ama aynı zamanda kooperatif işleyişinde var olmaya çalışan kadınların bu sınırları zorladığını göstermektedir. Kadınların görünmeyen emeklerini dayanışmacı ve eşitlikçi yapılar içinde kolektif güce dönüştürme çabaları kooperatiflerin aynı zamanda bu tahakküm ilişkilerine karşı çıkılan alanlar olduğuna işaret etmektedir.

Çalışmada ortaya çıkan bir diğer önemli bulgu, devletin kooperatiflerin işleyişine yalnızca kooperatifçilik mevzuatı üzerinden değil, aynı zamanda çıkarılan çeşitli kararnameler ve yönetmeliklerle de müdahale ettiğini göstermektedir. Bu düzenlemeler özellikle belirli sektörlerde faaliyet gösteren kooperatifleri doğrudan hedef almakta ve bu alanlardaki faaliyetlerin sürekliliğini sekteye uğratmaktadır. Katılımcılardan elde edilen veriler, devletin

tiyatro, yayıncılık veya bakım hizmetleri gibi alanlarda büyük ölçüde geri planda kaldığını; buna karşın enerji sektörü gibi stratejik ve yüksek sermaye birikimi potansiyeline sahip alanlarda ise güçlü bir biçimde müdahil olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu durum, enerji, tarım ve inşaat gibi sektörlerde piyasalaşma ve sermaye yoğunlaşmasının yüksek düzeyde olmasıyla yakından ilişkilidir. Tezin önceki bölümlerinde tartışıldığı üzere, Türkiye’de enerjinin üretim ve dağıtım süreci özelleştirmeler yoluyla giderek tekelleşmiş; devlet-iş dünyası ilişkilerinin klientalist karakteri sayesinde belirli sermaye gruplarına kaynak aktarımı kolaylaştırılmıştır. Enerji sektörü bu ilişkilerin en görünür biçimde izlenebildiği alanlardan biridir.

Bu bağlamda, 2016 yılında çıkarılan Lisanssız Enerji Yönetmeliği enerji kooperatiflerinin faaliyetlerini destekler nitelikte görünse de 2019 tarihli Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile bu kazanımlar büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Araştırma bulguları, temiz enerji üretimi için alternatif bir model geliştirmeye çalışan bir kooperatifin bu düzenleme sonucunda fiilen üretim yapamaz hale geldiğini göstermektedir.

Dolayısıyla, kooperatifçilik alanının hukuki ve kurumsal düzenlenişi, kooperatiflerin özerkliğini ve sürdürülebilirliğini doğrudan etkilemektedir. Hem mevzuatın yarattığı yapısal bağımlılıklar hem de Türkiye’nin genel ekonomik kırılganlıkları, kooperatiflerin işleyiş pratiklerini sınırlayan başlıca unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Araştırma bulguları, kooperatiflerin ortaya çıkışının yalnızca ekonomik kaygılarla açıklanamayacağını açık biçimde göstermektedir. Bu yapıların kuruluşunu mümkün kılan dinamikler, ekonomik güvencesizlik ve yapısal kırılganlıkların ötesinde, dayanışma, özneleşme ve toplumsal dönüşüm arayışlarıyla yakından ilişkilidir. Devletin müdahaleci ve piyasa merkezli politikalarıyla şekillenen mevcut düzende, kooperatifler yalnızca bir “geçim” stratejisi değil, aynı zamanda kolektif ses çıkarma, dayanışma üretme ve alternatif bir toplumsal örgütlenme biçimi geliştirme pratiği olarak ortaya çıkmaktadır.

Türkiye bağlamında kooperatif modeli, mevcut yasal düzen içinde alternatif örgütlenmeye imkân tanıyan tek yasal kurumsal form olarak dikkat çekmektedir. Bu özgün konum, kooperatiflerin sistemin içinde fakat ona karşı konumlanabilen bir karaktere sahip olmasını sağlamaktadır. Bir yandan piyasa ve devlet arasındaki dar alanda özerklik mücadelesi verirken, diğer yandan bireylerin ortak değerler etrafında bir araya gelerek dayanışma ve kolektif eylem zemini kurmasına aracılık etmektedir.

Çözüm arayışı içindeki insanların karşılaşma mekânı haline gelen kooperatifler, katılımcıların bir aradalığını güçlendirmekte, kolektif gücün, dayanışmanın ve özneleşmenin

üretimini mümkün kılmaktadır. Bu kolektif güç, yalnızca kooperatifin iç ilişkileriyle sınırlı kalmayıp başka toplumsal alanlara taşınarak dönüşümün taşıyıcısı haline gelmektedir.

Bu çerçevede, coöperizm paradigması, tekil örneklerden yola çıkarak bütünü kavrama ve farklı kooperatif deneyimlerinden hareketle ortak bir örüntü ortaya koyma olanağı sağlamıştır. Bu örüntü; bakım emeği, sanat emeği, kırılğan toplumsal gruplar ve iklim krizi gibi meseleler etrafında inşa edilen, dayanışmanın ve kolektif birlikteliğin yeniden üretildiği alanları işaret etmektedir. Kooperatifleşme çabasının, patronsuzluk, eşitlik, dayanışma ve kolektif karar alma ilkelerini savunan bir karşı model olarak, Türkiye’de alternatif bir kamusalığın kurucu zemini haline geldiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Abamonga, E. (2019). "Varying Perspectives of Grounded Theory Approach: A Critical Literature Review". *International Journal of Multidisciplinary Studies*, 1(1).
- Acar, E. (2019). *Çalışma Hayatında Özyönetim Deneyimleri: Kazova Örneği*. SAV, İstanbul.
- Adaman, F. ve Akbulut, B. (2016). "Alternatif Ekonomiler Üzerine Bir Ufuk Turu". *Birikim*, 321.
- Adaman, F., Akbulut, B. ve Kocagöz, U. (2017). "Giriş: Çatışkılar, Hatlar, İmkânlar", *Herkesin Herkes İçin: Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*. F. Adaman, B. Akbulut ve U. Kocagöz (drl.). Metis Yayınları, İstanbul.
- Ahrne, G. ve Brunsson, N. (2011). "Organization Outside Organizations: The Significance of Partial Organization". *Organization*, 18 (1), 83-104.
- Akbulut, B. ve Turhan, (2020). "Küçülme: Daha Az Değil, Daha Başka Bir Dünya", *Küçülme: Yeni Bir Dünya için Kavram Dağarcığı*. G. D'Alisa, F. Demaria. ve G. Kallis (drl.). Metis Yayınları, İstanbul.
- Akça, İ., Bekmen, A. ve Özden, B. A. (2018). "Giriş", *"Yeni Türkiye"ye Varan Yol*. İ. Akça, A. Bekmen ve B. A. Özden (drl.). İletişim, İstanbul.
- Akça, İ. (2018). "1980 Sonrası Türkiye'de Hegemonya Projeleri ve Otoriterizmin Değişen Biçimleri", *"Yeni Türkiye"ye Varan Yol*. İ. Akça, A. Bekmen ve B. A. Özden (drl.). İletişim, İstanbul.
- Akçay E. ve Kocagöz U. (2019). "Mülkleştirme ve Müşterikleştirme Bağlamında Örgütlenme Deneyimi". U.Bayraktar ve M. S. Durmaz (Ed.), *Mekânda Adalet ve Müşterekler*. Mekânda Adalet Derneği, İstanbul.
- Akçay, Ü. (2018). "Neoliberal Populism in Turkey and its Crisis". *IPE Berlin Working Paper*, No. 100/2018, Berlin: Institute for International Political Economy.
- Albayram Doğan, Z. ve Yercan, M. (2016). "Türkiye ve AB Ülkelerindeki Kooperatifçilik Mevzuatının Karşılaştırmalı Analizi". *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 22 (2), 49-58.
- Allard, J. ve Matthaei, J. (2008). "Introduction", *Solidarity Economy: Building Alternatives for People and Planet*. J. Allard, C. Davidson ve J. Matthaei (drl.). Change Maker Publications, Chicago.
- Alvesson, M. ve Spicer A. (2019). "Neo-Institutional Theory and Organization Studies: A Mid-Life Crisis?". *Organization Studies*, 40 (2), 199-218.
- Altıok, M. (2007). "Neo-liberal Yapısal Uyum Sürecinde Son Evre: AKP Hükümeti". *Toplum ve Demokrasi*, 1 (1), 57-72.

- Andersen, L.L., Hulgård, L. ve Laville, J.L. (2022). “The Social and Solidarity Economy: Roots and Horizons”, *New Economies for Sustainability. Ethical Economy*. L. L. Langergaard (drl.), vol 59. Springer.
- Angus, I. (2017). “Müştereklerin Trajedisi Miti”, *Herkesin Herkes İçin: Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*. F. Adaman, B. Akbulut ve U. Kocagöz (drl.). Metis Yayınları, İstanbul.
- Aram, J. D. ve Salipante Jr, P. F. (2003). “Bridging Scholarship in Management: Epistemological Reflections”. *British Journal of Management*, 14 (3), 189-205.
- Arın, T. (2004). “Refah Devleti: Sosyal Güvenliğin Yoksulluğu”, *Neoliberalizmin Tahribatı 2*. N. Balkan ve S. Savran (drl.). Metis, İstanbul.
- Arın, T. (2013). “Sosyal Hakların Emek Gücünün Meta Niteliği Üzerindeki Etkileri”, *Kriz, Devlet, İktisat ve Sosyal Güvenlik Politikaları*. C. Arın (drl.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Arrieta Idiakez, F. J. (2019). “Digital Cooperatives As Channels For Digital Work in The Context of The Collaborative Economy”. *Boletín de La Asociación Internacional de Derecho Cooperativo*, 54, 75-96.
- Arslantürk N. (2020). “Gıda Toplulukları Ekseninde Müştereklerimiz, Müşterekçiler, Dayanışma ve Yeni Bir Ekonomi”, *Yaşamı Örgütleyen Deneyimler*. Ö. S. Işıl ve S. Değirmenci (drl.). Nota Bene Yayınları, İstanbul.
- Atayurt, U. (2019). “Katalonya’da Dayanışma Ekonomileri: Karış Karış İlerlemek”, *beyond. İstanbul: Mekânda Adalet ve Müşterekler*. 6: 9-16.
- Atasü-Topcuoğlu, R. (2022). “Gender Inequality, The Welfare State, Disability, and Distorted Commodification of Care in Turkey”. *New Perspectives on Turkey*, 66: 61–87.
- Atzeni, M. (2012). “An Introduction to Theoretical Issues”, *Alternative Work Organizations*. M. Atzeni (drl.). Palgrave Macmillan, UK.
- Aydoğan, E. (2008). “Eğitim Sisteminde Yeniden Yapılanma ve Özelleştirme Adımları”. *Memleket Siyaset Yönetim*, 3 (6), 166-187.
- Aykaç, A. (2018). *Dayanışma Ekonomileri*. Metis, İstanbul.
- Aysu, A. (2015). *Gıda Krizi: Tarım, Ekoloji ve Egemenlik*. Metis, İstanbul.
- Bager, T. (1994). “Isomorphic Processes and The Transformation of Cooperatives”. *Annals of Public and Cooperative Economics*, 65 (1), 35-59.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler-İktisat Grubu. (2001). “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı Üzerine Değerlendirmeler”. *TMMOB Yayınları*, Haziran, Ankara.

Bağımsız Sosyal Bilimciler. (2005). “2005 Başında Türkiye’nin Ekonomik ve Siyasal Yaşamı Üzerine Değerlendirmeler”.

https://www.tmmob.org.tr/sites/default/files/dfcd5e558dfa04a_ek.pdf

Bağımsız Sosyal Bilimciler. (2007). “2005 Başında Türkiye’nin Ekonomik ve Siyasal Yaşamı Üzerine Değerlendirmeler”.

https://www.tmmob.org.tr/sites/default/files/e01938fc48a2cfb_ek.pdf

Bağımsız Sosyal Bilimciler. (2011). *Türkiye’de ve Dünyada Ekonomik Bunalım, 2008-2009*. Yordam Kitap, İstanbul.

Bahçe, S. ve Köse, A. H. (2017). “Social Classes and the Neo-Liberal Poverty Regime in Turkey, 2002–2011”. *Journal of Contemporary Asia*, 47 (4), 575-595.

Banerjee, S. B., Jermier, J. M., Peredo, A. M., Perey, R. ve Reichel, A. (2021). “Theoretical Perspectives on Organizations and Organizing in a Post-Growth Area”. *Organization*, 28 (3), 337-357.

Baisotti, P. (2021). “The Social and Solidarity Economy in Latin America : Strategies and Recommendations For a Continent in Crisis”, *The Social and Solidarity Economy in Latin America: The Development of the Common Good*. P. Baisotti ve H. L. Muñoz (drl.). Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne.

Barkin, D. (2023). “Sustainability and Sustainable Communities”, *Handbook of Alternative Global Development*. F. Obeng-Odoom (drl.). Edward Elgar Publishing, Cheltenham.

Bedirhanoğlu, P. (2009). “Türkiye’de Neoliberal Otoriter Devletin AKP’li Yüzü”, *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*. İ. Uzel ve B. Duru (drl.). Phoenix Yayınları, Ankara.

Bedirhanoğlu, P. (2019). “Finansallaşma, Yeni Sınıfsal Çelişkiler ve Devletin Dönüşümü”. *Çalışma ve Toplum*, 1(60), 371-388.

Bekmen, A. (2018). “Neoliberal Dönemde Türkiye’de Devlet ve Sermaye”, *Yeni Türkiye’ye Varan Yol: Neoliberal Hegemonyanın İnşası*. İ. Akça, A. Bekmen ve B. A. Özden (drl.). İletişim Yayınları, İstanbul.

Béland, D., Morgan, K.J., Obinger, H. ve Pierson, C. (2021). “Introduction”, *The Oxford Handbook of Welfare State*. D. Béland, K. J. Morgan, H. Obinger ve C. Pierson (drl.). Oxford University Press, Oxford.

Blaug, R. (2009). “Why is there hierarchy? Democracy and the Question of Organisational Form”. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 12 (1), 85-99.

Blombey, N. (2017). “Çitleme, Ortak Kullanım Hakkı ve Yoksulun Mülkiyeti”, *Herkesin Herkes İçin: Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*. F. Adaman, B. Akbulut ve U. Kocagöz (drl.). Metis Yayınları, İstanbul.

- Bienefeld, M. (2009). “Finans Dikdatörlüğünün Muhafazası için Çifte Hareketin Bastırılışı”, *21. Yy’da Karl Polanyi’yi Okumak: Bir Siyasi Proje Olarak Piyasa Ekonomisi*. A. Buğra ve K. Ağartan (drl.). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bilgin, N. ve Tanıyıcı Ş. (2008). “Türkiye’de Kooperatif ve Devlet İlişkilerinin Tarihi Gelişimi”. *KMU İİBF Dergisi*, 15: 136-159.
- Block, F. (2008). “Polanyi’s Double Movement and the Reconstruction of Critical Theory”. *Revue Interventions économiques* [Online], 38.
- Bloom, P. (2025). *Capitalism Reloaded: The Rise of the Authoritarian– Financial Complex*. Bristol University Press, Bristol.
- Boltanski, L. ve Chiapello, E. (2005). *The New Sprit of Capitalism*. Verso, London.
- Boone, C., ve Özcan, S. (2014). “Why Do Cooperatives Emerge in a World Dominated by Corporations? The Diffusion of Cooperatives in the U.S. Bio-Ethanol Industry, 1978–2013”. *Academy of Management Journal*, 57 (4), 990-1012.
- Boratav, K. ve Yeldan, E. (2007a). “Turkey: Globalization, Distributionand Social Policy, 1980–1998”. L. Taylor (Ed.), *External Liberalization in Asia, Post-Socialist Europe, and Brazil*. Oxford Academic, New York.
- Boratav, K., Yeldan, E. ve Köse, A. H. (2007b). “Turkey: Globalization, Distribution and Social Policy, 1980-1998”. L. Taylor (Ed.), *External Liberalization, Economic Performance and Social Policy*. Oxford Academic, New York.
- Boratav, K. (2012). *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2009)*. İmge Yayınevi, Ankara.
- Borzaga, C., Bodini, R., Carini, C., Depedri, S., Galera, G. ve Salvatori, G. (2014), “Europe in Transition: The Role of Social Cooperatives and Social Enterprises”. *Euricse Working Papers*, 69|14.
- Böhm, S. (2006). *Repositioning Organization Theory: Impossibilities and Strategies*. Palgrave Macmillan, New York.
- Böhm, S., Jones, C. ve Land, C. (2021). “Theory and Politics in Organization”. *Ephemera*, 21(4).
- Buğra, A. (2008). *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Buğra, A. (2009). “Giriş”, *21. Yy’da Karl Polanyi’yi Okumak: Bir Siyasi Proje Olarak Piyasa Ekonomisi*. A. Buğra ve K. Ağartan (drl.). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Buğra, A. (2010). “Önsöz”, *Büyük Dönüşüm*. (Çev. A. Buğra). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Buğra, A. ve Savaşkan, O. (2015). *Türkiye’de Yeni Kapitalizm: Siyaset, Din ve İş Dünyası*. (Çev.B. Doğan). İletişim Yayınları, İstanbul.

- Buğra, A. (2024). *Kapitalizm Tarihi İçinde Sosyal Politika*. (Çev.T.Sivrikaya). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Burawoy, M. (2003). "For a Sociological Marxism: The Complementary Convergence of Antonio Gramsci and Karl Polanyi". *Politics & Society*, 31 (2), 193-261.
- Burawoy, M. (2010). "From Polanyi to Pollyanna: The False Optimism of Global Labor Studies". *Global Labour Journal*, 1(2): 301-313.
- Burrell, G. ve Morgan, G. (1979). *Sociological Paradigms and Organizational Analysis*. Routledge, London.
- Burrell, G. (2022). *Organization theory: A Research Overview*. Routledge, London.
- Büke, A. (2020). "Bir Gıda Rejimi Olarak Kapitalizm ve Tarım/Köylü Sorunu". *Toplum ve Bilim*, 153, 8-27.
- Bretos, I. ve Marcuello, C. (2017). "Revisiting Globalization Challenges and Opportunities in The Development of Cooperatives". *Annals of Public and Cooperative Economics*, 88(1), 47-73.
- Brown, W. (2021). *Neoliberalizmin Harabelerinde: Batı'da Antidemokratik Siyasetin Yükselişi*. (Çev. B. Doğan), Metis Yayınları, İstanbul.
- Carvana Castelao, M. E. ve Srnec, C. C. (2013). "Public Policies Adressed to The Social and Solidarity Economy in South America: Toward a New Model?". *Voluntas*, 24, 713-732.
- Cevizci, A. (1999). *Felsefe Sözlüğü*. Paradigma Yayınları, İstanbul.
- Charmaz, K. (2008). "Grounded Theory As An Emergent Method". S. N. Hesse-Biber ve P. Leavy (Ed.), *Handbook of Emergent Methods*. Guildford Press, New York, 155-172.
- Charmaz, K. (2015). "Teaching Theory Construction With Initial Grounded Theory Tools: A Reflection on Lessons and Learning". *Qualitative Health Research*, 25 (12), 1610-1622
- Charmaz, K. (2017). "Constructivist Grounded Theory". *The Journal of Positive Psychology*, 12 (3), 299-300.
- Charmaz, K. ve Belgrave, L. L. (2019). "Thinking About Data with Grounded Theory". *Qualitative Inquiry*, 25 (8), 743-753.
- Chen, K. K. ve Chen, V. T. (2021). "What If" and "If Only" Futures Beyond Conventional Capitalism and Bureaucracy: Imagining Collectivist and Democratic Possibilities for Organizing", *Organizational Imaginaries*. K. K. Chen ve V. T. Chen (drl.). Emerald Publishing, Leeds.
- Cheney, G. (2007). "Preface". R. G. Williams (Ed.), *The Cooperative Movement Globalization from Below*. Ashgate Publishing, Hampshire.

- Cheney, G., Iñaki, S. C., Peredo, A. M. ve Nazareno, N. (2014). “Worker Cooperatives as an Organizational Alternative: Challenges, Achievements and Promise in Business Governance and Ownership”. *Organization*, 21 (5):591-603
- Cheney, G. ve Munshi, D. (2017). “Alternative Forms of Organization and Organizing”. C. R. Scott ve L. Lewis (Ed.), *The International Encyclopedia of Organizational Communication*. John Wiley & Sons, Oxford, 1-9.
- Chloupková J. (2002). “European Cooperative Movement Background and Common Denominators”. Unit of Economics Working Papers from Royal Veterinary and Agricultural University.
- Clegg, S. ve Hardy, C. (2006). “Representation and Reflexivity”. S. R. Clegg, C. Hardy, T. B. Lawrence ve W. R. Nord (Ed.), *The SAGE Handbook of Organization Studies*. Sage Publication, London.
- Colvin, C. L. ve McLaughlin, E. (2014). “Raiffeisenism Abroad: Why Did German Cooperative Banking Fail in Ireland But Prosper in the Netherlands?”. *The Economic History Review*, 67 (2), 492-516.
- Cornforth, C. ve Thomas, A. (1990). “Cooperative Developments: Barriers, Support Structures and Cultural Factors”. *Economic and Industrial Democracy*, 11: 451-461.
- Coraggio, J. L. (2015). “Institutionalising The Social and Solidarity Economy in Latin America”. P. Utting (Ed.), *Social and Solidarity Economy: Beyond The Fringe*. Zed Books, London.
- Cömert, M. (2023). *MECİ Toplumsal Bir Hareket ve Anti-Kapitalist İhtimaller*. NotaBene, İstanbul.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches*. Sage Publications, London.
- Cyron, T. ve Zoellick, J. C. (2018). “Business Development in Post-Growth Economies: Challenging Assumptions in the Existing Business Growth Literature”. *Management Revue*, 29 (3): 206–29.
- Curl, J. (2010). “The Cooperative Movement in Century 21”. *Affinities: A Journal of Radical Theory, Culture, and Action*. 4 (1): 12-29.
- Czarniawska, B. (2008). “Organizing: How to Study It and How to Write About It”. *Qualitative Research in Organizations and Management: An International Journal*, 3 (1), 4-20.
- Czarniawska, B. (2013). “Organizations as Obstacles to Organizing”. D. Robichaud ve F. Cooren (Ed.), *Organization and Organizing*. Routledge, New York.

- Çaşkurlu, S. (2012). “Türk Tarımının Üçüncü Gıda Rejimine Eklemlenme Süreci”. *Mülkiye Dergisi*, 36 (3): 61-100.
- Çavuşoğlu, E. ve Strutz, J. (2018). ”Şimdi gideceğiz, evleri yıkacağız!”: Türkiye’nin Neoliberal Hegemonik Politikasında Mekânsal (Yeniden) Üretimin Rolü, “*Yeni Türkiye*”’ye Varan Yol. *Neoliberal Hegemonyanın İnşası*. İ. Akça, A. Bekmen, B. A. Özden (drl.). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Çeviker Gürakar, E. (2019). *Kayıрма Ekonomisi*. İletişim, İstanbul.
- Çiçek, Ö. ve Acar, O. K. (2019). “Türkiye’de Üretici Kooperatiflerinin Yakın Geleceğini Tartışırken Şeker Fabrikası Özelleştirmeleri: Pancar Ekicileri Kooperatifleri Birliği (Pankobirlik) Örneği”. *Fiscaoeconomia*, 3 (2), 99-127.
- Çoban, A. (2018). “Doğanın Metalaştırılması”. *Toplum ve Bilim*, 143: 209-24.
- Dacheux, ve Goujon, D. (2011). “The Solidarity Economy: An Alternative Development Strategy?: The Solidarity Economy”. *International Social Science Journal*, 62, 203-205.
- Dale, G. (2012). “Double movements and Pendular Forces: Polanyian Perspectives on the Neoliberal Age”. *Current Sociology*, 60 (1), 3-27.
- Dash, A. (2014). “Toward an Epistemological Foundation for Social and Solidarity Economy”. Occasional Paper 3. Geneva: UNRISD.
- Dash, A. (2015). “An Epistemological Reflection on Social and Solidarity Economy”. *Forum for Social Economics*, 45 (1), 61–87. <https://doi.org/10.1080/07360932.2014.995194>
- Daskalaki, M. (2018). “Alternative Organizing in Times of Crisis: Resistance Assemblages and Socio-Spatial Solidarity”. *European Urban and Regional Studies*, 25 (2):155-70.
- Davidson, C. (2012). “The Mondragon Cooperatives and 21st Century Socialism: A Review of Five Books with Radical Critiques and New Ideas”. *Perspectives on Global Development and Technology*, 11: 229-243.
- Davis, G. F. (2010). “Do Theories of Organizations Progress?”. *Organizational Research Methods*, 13 (4), 690-709.
- D’Agostino, B. (2017). “Cooperatives Confront Capitalism: Challenging the Neoliberal Economy”. *Review of Political Economy*, 29 (2), 341-344.
- De Angelis, M. ve Harvie, D. (2017). “Müşterekler”. F. Adaman, B. Akbulut ve U. Kocagöz (Ed.), *Herkesin Herkes İçin: Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*. Metis Yayınları, İstanbul, 105-128.
- De Angelis, M. (2019). “The Strategic Horizon of the Commons”. C. Barbagallo, N. Beuret ve D. Harvie (Ed.), *Commoning: With George Caffentzis and Silvia Federici*. Pluto Press, London.

- De Souza, R. R.ve Seifert, R. E. (2018) “Understanding the Alternative of Not Growing for Small Mature Businesses”. *Management Revue*, 29 (4): 333–48.
- Deetz, S. (1996). “Crossroads-Describing Differences in Approaches to Organization Science: Rethinking Burrell and Morgan and Their Legacy”. *Organization Science*, 7 (2): 191-207.
- Değirmenci, E., Karaçimen, E. ve Köse, A. H. (2017). “AKP’li Yıllarda Türkiye Ekonomisi: Coşku, Durgunluk ve Tasfiye Eğilimleriyle Salınım”. *Toplum ve Hekim*, 32 (5).
- Deriu, M. (2020). “Özerklik”. G. D’Alisa, F. Demaria ve G. Kallis (Ed.), *Küçülme: Yeni Bir Çağ için Kavram Dağarcığı*. Metis Yayınları, İstanbul.
- Denzin, N. ve Lincoln, Y. S. (1998). *The Landscape of Qualitative Research: Theories and Issue*. Sage Publications, London.
- Devine, P. (2009). “1970’ler ve Sonrası: Enflasyonun Ekonomi Politikası ve Sosyal Demokrasinin Krizi”, *21. Yy’da Karl Polanyi’yi Okumak: Bir Siyasi Proje Olarak Piyasa Ekonomisi*. A. Buğra ve K. Ağartan (drl.). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Diniz, S.C., Fernandes, B.S. ve de Melo Monte-Mór, R.L. (2020). “Social Solidarity Economy in a Decolonial Sense? Approaches from the Brazilian Caseé”. *Soz Passagen*, 12, 313–329.
- Dinerstein, A. C. (2014). “The Hidden Side of Social and Solidarity Economy: Social Movements and The ‘Translation’ of SSE into Policy (Latin America)”. *Occasional Paper 9, Potential and Limits of Social and Solidarity Economy*, UNRISD.
- Dinerstein, A. C. (2015). *The Politics of Autonomy in Latin America: The Art of Organising Hope*. Palgrave Macmillan, UK.
- Dinerstein, A. C. (2017). “Co-construction or Prefiguration? The Problem of The ‘translation’ of Social and Solidarity Economy Practices into Policy”. P. North ve M. S. Cato (Ed.), *Towards Just and Sustainable Economies: The Social and Solidarity Economy North and South*. Policy Press, Bristol.
- Dirlik, S. (2022). “Örgüt ve Yönetim Araştırmalarında Atlantik Bölünmesi: 1980-2009 Dönemi Boyunca Kuzey Amerika ve Avrupa Araştırmalarındaki Merkezi Kuramsal Yaklaşımların Tarihsel Karşılaştırılması”. Ş. Özen (Ed.), *Örgüt Kuramı Çalışmaları: Hüseyin Leblebiciye Armağan*. İmge Kitabevi, Ankara.
- Donaldson, L. (2003). “Organization Theory as a Positive Science”. H. Tsoukas ve C. Knudsen (Ed.), *The Oxford Handbook of Organization Theory*. Oxford University Press, Oxford, 39-63.

- Donaldson, L. (2016). "Position Statement for Positivism". R. Mir, H. Willmott ve M. Greenwood (Ed.), *The Routledge Companion to Philosophy in Organization Studies*. Routledge, London, 116-128.
- Durakbaşı, A. ve Karapehlivan, F. (2018). "Progress and Pitfalls in Women's Education in Turkey (1839-2017)". *Encounters in Theory and History of Education*, 19, 70-89.
- Durmaz, O. S. (2006). "Arjantin'den Bir Sınıf Mücadelesi Deneyimi: Piqueteros Hareketi". *Emek Araştırma Dergisi (GEAD)*, 7 (10), 69-88.
- Durmaz, O. S. (2016). "Neo-liberal Sosyal Politika Rejiminin Tesisi ve AKP". *Çalışma ve Toplum*, 1 (48), 143-168.
- Dwinell, A. ve Olivera, M. (2017). "Su Bizim Ulan! Bolivya'da Suyun Müşterekleştirilmesi". F. Adaman, B. Akbulut ve U. Kocagöz (Ed.), *Herkesin Herkes İçin: Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*. Metis Yayınları, İstanbul.
- Ekzen, N. (2009). "AKP İktisat Politikaları: 2002-2007", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*. İ. Uzel ve B. Duru (drl.). Phoenix Yayınları, Ankara.
- Emiroğlu, M. (2019). "*Kooperatifçilik ve Kadın Kooperatifleri*". Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, Ankara.
- Eren, A. E. (2008). *Piyasa: Tarihi, Teorisi ve Eleştirileri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ergüneş, N. (2010). "Finansallaşma Döneminde Geç Kapitalistleşen Ülkelerin Stratejileri: Türkiye Örneği". *Praksis*, Sayı: 22.
- Eschweiler, J. ve Hulgård, L. (2018). "The Social and Solidarity Economy Sector: A Bottom-up Alternative?". P. Chiocchetti ve F. Allemand (Ed.), *Competitiveness and Solidarity in the European Union*. Routledge, New York, 126-148.
- Esen, B., Gümüşçü, Ş. ve Yavuzylmaz, H. (2023). *Türkiye'nin Yeni Rejimi: Rekabetçi Otoriterlik*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton University Press, Princeton.
- Esping-Andersen, G. (2006). "Toplumsal Riskler ve Refah Devletleri". A. Buğra ve Ç. Keyder (Ed.), *Sosyal Politika Yazıları*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Everest, B. (2018). "Türkiye'de Kooperatifçiliğin Nicelik, Mevzuat Ve Kamuyönetimi Boyutlarıyla İrdelenmesi". *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 53 (3), 1008-1018.
- Fairbairn, B. (1994). *The Meaning of Rochdale: The Rochdale Pioneers and The Co-operative Principles*. Centre for the Study of Cooperatives, University of Saskatchewan.

- Federici, S. (2023). *Dünyayı Yeniden Efsunlamak: Müşterekler Siyaseti ve Feminizm*. (Çev. E. Kılıç, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Federici, S. ve Caffentzis, G. (2023). “Kapitalizme Karşı ve Kapitalizmin Ötesinde Müşterekler”. (Çev. E. Kılıç), *Dünyayı Yeniden Efsunlamak: Müşterekler Siyaseti ve Feminizm*. Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Fleming, P. ve Banerjee, S. B. (2015). “When Performativity Fails: Implications for Critical Management Studies”. *Human Relations*, 69 (2), 257-276.
- Ferrarini, A., Gaiger, L. I., Veríssimo Veronese, M. ve Filho, P. C. (2019). “Brazilian Social Enterprises Historical Roots and Converging Trends”. L.I. Gaiger, M. Nyssens, ve F.Wanderley (Eds.), *Social Enterprise in Latin America: Theory, Models and Practice* (1st ed.). Routledge, New York.
- Fırat Özden, B. (2020). “Kentsel Müşterekler”. *Ortaklaşa: Kenti Musterekleştirmek*, 33–4.
- Fine, B., ve Saad-Filho, A. (2008). *Marx’ın Kapitali*. (Çev. N Satlıgan), Yordam Kitap, İstanbul.
- Fraser, N. (2014). “Can Society Be Commodities All The way Down?”. *Economy and Society*, 43(4): 541-558.
- Fraser, N. (2022). “Sermayenin İkilemleri”, *Ekoloji: Bir Arada Yaşamın Geleceği*. D. Bayındır ve M. Yıldırım (drl.). Tellekt, İstanbul.
- Fróes Couto, F., Eduardo de Freitas Honorato, B. ve de Pádua Carrieri, A. (2021). “The Decolonizing Future of Organization Studies”. *Ephemera*, 21 (4), 57-88.
- Fonte, M. ve Cucco, I. (2017). “The Mondragon Cooperatives and 21st Century Socialism: A Review of Five Books with Radical Critiques and New Ideas”. *Journal of Rural Studies*, 53: 291-302.
- Forno, F. (2013). “Co-operative Movement”. D. A. Snow, D. della Porta, D. McAdam ve B. Klandermans (Ed.), *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements*. Wiley-Blackwell, Malden.
- Geray, C. (2014). *Kooperatifçilik*. Nika Yayınları, Ankara.
- Gerber, J. D. ve Gerber, J. F. (2017). “Decommodification As A Foundation For Ecological Economics”. *Ecological Economics*, 131: 551-556.
- Gibson-Graham, J. K. (2006). *A Postcapitalist Politics*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Gibson-Graham, J. K. (2010). *(Bildiğimiz) Kapitalizmin Sonu: Siyasal İktisadın Feminist Eleştirisi* (Çev. Z. Gambetti), Metis Yayınları, İstanbul.

- Gibson-Graham, J. K., Cameron, J. ve Healy, S. (2013). *Take Back the Economy: An Ethical Guide for Transforming Our Communities*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Gibson-Graham, J.K. ve Dombroski, K. (2020). "Introduction to The Handbook of Diverse Economies: Inventory as Ethical Intervention". J. K. Gibson-Graham ve Kelly Dombroski (Ed.), *The Handbook of Diverse Economies*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 1-26.
- Giovannini, M. (2020). "Solidarity Economy and Political Mobilisation: Insights From Barcelona". *Business Ethics: A European Review*, 29 (3), 497-509.
- Guttmann, A. (2021). "Commons and Cooperatives: A New Governance of Collective Action". *Annals of Public and Cooperative Economics*, 92: 33-53.
- Gümüşçü, Ş. (2021). "AKP'nin Siyasal İktisadi ve Patrimonyal Rejimin Yükselişi". *Toplum ve Bilim*, 158, 53-68.
- Gürler, D. (2022). "Fabrika Kapanmaları Sonucu Karşılaşılan İşsizlik Riskine İşçi Sınıfının Bir Yanıtı Olarak "Geri Kazanılmış İşletmeler". *Çalışma ve Toplum*, 2 (73), 979-1016.
- Güven, A. B. (2023). "Towards a New Political Economy of Turkish Capitalism: Three Worlds". *Turkish Studies*, 24 (1), 177-196.
- Güzelsarı, S. (2019). "Neoliberal Otoriterleşme, Devletin Şirketleşmesi ya da Şirket-Devlet: Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi". *Ayrıntı Dergisi*, 29, 39-50.
- Habermehl, V. (2021). "Everyday Antagonisms: Organising Economic Practices in Mercado Bonpland, Buenos Aires". *Politics and Space*, 39 (3): 536-554.
- Hammer, A. (2012). "Institutional Analysis and Collective Mobilization in A Comparative Assessment of Two Cooperatives in India". M. Atzeni (Ed.), *Alternative Work Organizations*. Palgrave Macmillan, UK.
- Hansmann, H. (2014). "All Firms Are Cooperatives – and So Are Governments". *Journal of Entrepreneurial and Organizational Diversity*, 2 (2), 1-10.
- Harcourt, B.E. (2023). *Cooperation: A Political, Economic and Social Theory*. Columbia University Press, New York.
- Harnecker, C. P. (2012). "Democracy and Solidarity: A Case Study of Venezuelan Cooperatives". M. Atzeni (Ed.), *Alternative Work Organizations*. Palgrave Macmillan, London, 103-128.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2011). *Ortak Zenginlik*. (Çev. E.B. Yıldırım), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2013). *Duyuru*. (Ç. A. Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2019). *Meclis*. (Çev. A. E. Pilgir), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

- Hardt, M. ve Negri, A. (2020). *Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*. (Çev.B. Yıldırım), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Hardin, G. (2017). "Müştereklerin Trajedisi". F. Adaman, B. Akbulut ve U. Kocagöz (Ed.), *Herkesin Herkes İçin: Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*. Metis Yayınları, İstanbul
- Harley, B. ve Fleming, P. (2021). "Not Even Trying to Change the World: Why Do Elite Management Journals Ignore the Major Problems". *The Journal of Applied Behavioral Science*, 57 (2), 133-152.
- Harvey, D. (2004). *Yeni Emperyalizm*. (Çev. H. Güldü), Everest Yayınları, İstanbul.
- Harvey, D. (2011). "The Future of the Commons". *Radical History Review*, 109.
- Harvey, D. (2015). *On Yedi Çelişki ve Kapitalizmin Sonu*. (Çev. E. Soğancılar), Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Harvey, D. (2020). *Anti-Kapitalist Günlükler*. (Çev. U. Özmakas), Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Hart K., Laville J.L. ve Cattani A. D. (2010). "Building the Human Economy Together". K. Hart., J.L Laville ve A. D. Cattani (Ed.), *The Human Economy: A Citizen's Guide*. Polity Press, UK.
- Hatch, M. J. ve Yanow, D. (2003). "Organization Theory As An Interpretive Science". H. Tsoukas ve C. Knudsen (Ed.), *The Oxford Handbook of Organization Theory*, Oxford University Press, Oxford, 63-88.
- Healy, S. (2003). "Epistemological Pluralism and The Politics of Choice". *Futures*, 35 (7), 689-701.
- Helfrich, S. ve Bollier, D. (2020). "Müşterekler". G. D'Alisa, F. Demaria. ve G. Kallis (Ed.), *Küçülme: Yeni Bir Çağ için Kavram Dağarcığı*. Metis Yayınları, İstanbul.
- Hetrick, W. P. ve Boje, D. M. (1992). "Organization and The Body: Post-Fordist Dimensions". *Journal of Organizational Change Management*, 5 (1), 48-57.
- Hickel, J. (2021). *Çoğu Zarar Azı Karar: Dünyayı Küçülme Kurtaracak*. (Çev. D. Keskin). Metis Yayınları, İstanbul
- Hinings, B. (2016). "Organization". R. Mir, H. Willmott, ve M. Greenwood (Ed.), *The Routledge Companion to Philosophy in Organization Studies*. Routledge, London, 275-283.
- Hudson, B. A., Okhuysen, G. A. ve Creed, D. (2015). "Power and Institutions: Stones in the Road and Some Yellow Bricks". *Journal of Management Inquiry*, 24 (3), 233-238.
- Ibarra-Colado, E. (2006). "Organization Studies and Epistemic Coloniality in Latin America: Thinking Otherness from the Margins". *Organization*, 13 (4), 463-488.

- Ingram, P. ve Simons, T. (2000). "State Formation, Ideological Competition, and the Ecology of Israeli Workers' Cooperatives, 1920-1992". *Administrative Science Quarterly*, 45(1), 25.
- International Labour Organization. (2002). "R193- Promotion of Cooperatives Recommendation". ILO, Genève.
- https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_code:R193 (erişim tarihi: 10.01.2024).
- Işıl, Ö. S. (2020). "Gıdanın Çitlenmesine Karşı Mücadelenin Müşterekleşmesi", *Yaşamı Örgütleyen Deneyimler: Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor*. Ö. S. Işıl ve S. Değirmenci (drl.). NotaBene, İstanbul.
- İlhan, A. (2022). "Büyüyen Su Krizine Çözüm Arayışları", *Ekoloji: Bir Arada Yaşamın Geleceği*. D. Bayındır ve M. Yıldırım (drl.). Tellekt, İstanbul.
- İnan, R. B. (2021). *Kent Hukukunun Ekonomi Politikası: Türkiye Örneği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İnal, K. (2012). "The Educational Politics of the AKP: The Collapse of Public Education in Turkey". K. İnal ve G. Akkaymak (Ed.), *Neoliberal Transformation of Education in Turkey*. Palgrave Macmillan, New York.
- İnal, K. (2015). "The Origins of Revolutionary Critical Education in Turkey". *Journal for Critical Education Policy Studies*, 13 (3), 29-49.
- Jensen, P. R. (2021). "Alternative Logics: A Discursive Approach to Normative and Alternative Organizing. *Human Relations*, 74 (8): 1156-1177.
- Jessop, B. (2002). "Liberalism, Neoliberalism, and Urban Governance: A State-Theoretical Perspective". *Antipode*, 34 (3): 452-472.
- Jessop, B. (2009). "Hayali Bir Meta Olarak Bilgi: Polanyici Bir Yaklaşımın Katkıları ve Sınırları", *21. Yılda Karl Polanyi'yi Okumak: Bir Siyasi Proje Olarak Piyasa Ekonomisi*. A. Buğra ve K. Ağartan (drl.). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Johnson, P. ve Duberley, J. (2000). *Understanding Management Research: An Introduction to Epistemology*. Sage Publications, London.
- Johnson, P. ve Duberley, J. (2016). "Democracy: Philosophical Disputes and Organizational Governance". R. Mir, H. Willmott ve M. Greenwood (Ed.), *The Routledge Companion to Philosophy in Organization Studies*. Routledge, New York.
- Kallis, G. (2020). "Büyümenin Toplumsal Sınırları". G. D'Alisa, F. Demaria. ve G. Kallis (Ed.), *Küçülme: Yeni Bir Dünya için Kavram Dağarcığı*, Metis Yayınları, İstanbul.

- Kalmi, P. (2006). "The Disappearance of Cooperatives From Economics Textbooks". *Cambridge Journal of Economics*, 31 (4), 625-647.
- Kansu, A. (2001). "Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları", *Kemalizm*. A. İnsel (drl.). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kara, O. (2019). *Yapabileceğimizi Yapmak: Minör Siyaset ve Türkiye Örneği*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Karahanoğulları, Y. ve Türk, D. (2018). "Otoriter Devletçilik, Neoliberalizm, Türkiye". *Mülkiye Dergisi*, 42 (3), 403-448.
- Karahanoğulları, Y. (2019). "Türkiye'de Neoliberalizmin Kuruluş Süreci: 1980-1994". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 74 (2), 429-464.
- Karakaya Ayalp, E. (2018). "Güncel Gıda Hareketinin Alternatifliği: Kavramsal ve Eleştirel Bir Deneme". *Beyond. İstanbul: Mekânda Adalet ve Gıda*, 68, 67-72.
- KEİG Platformu. (2015). "Türkiye'de Kadın Kooperatifleşmesi: Eğilimler ve İdeal Tipler". KEİG, İstanbul.
- Kesbiç, K., Korlu, Ö., Gencer, E. G., Terzi, G. N. ve Arık, B. M. (2024). *Eğitim İzleme Raporu 2024*. Eğitim Reformu Girişimi.
- Keyder, Ç. ve Yenal, Z. (2013). *Bildiğimiz Tarımın Sonu, Küresel İktidar ve Köylülük*. İletişim, İstanbul.
- Klikauer, T. (2015). "Critical Management Studies and Critical Theory: A Review". *Capital & Class*, 39 (2), 197-220.
- Kızıl Voyvoda, Ö. ve Voyvoda, E. (2019). "Türkiye'de Enerji Sektörünün Yeniden Yapılandırılması Sürecinde Hukuk Düzenlemeleri – Elektrik Sektörü". *Çalışma ve Toplum*. 1 (60), 127-154.
- King, D. ve Land, C. (2018). "The Democratic Rejection of Democracy: Performative Failure and The Limits of Critical Performativity in an Organizational Change Project". *Human Relations*, 71 (11), 1535-1557.
- Kokkinidis, G. (2014). "Alternative Organizations in a Global Context: Tensions, Challenges and Potentialities". *Ephemera*, 14 (4), 1031-1039.
- Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü. (2012). *Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı (2012-2016)*. T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, Ankara.
- Köksal, T.G. (2019). "Haliç Dayanışması: Müşterekleşmiş Bir Mücadele ve Bilgi Üretimi Üzerine". *beyond.İstanbul: Mekânda Adalet ve Müşterekler*

- Köne, A. Ç., Şahin, Ç. E., Öngel, F. S., Yıldırım, U. D. ve Yıldırım, M. C. (2024). “Dünyada ve Türkiye’de Kooperatifler”. *GIZ Türkiye* (Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit GmbH). Ocak 2024.
- Krueger, R., Schulz, C. ve Gibbs, D. C. (2018). “Institutionalizing Alternative Economic Spaces? An Interpretivist Perspective on Diverse Economies”. *Progress in Human Geography*, 42 (4): 569-589.
- Kurtege Sefer, B. (2020). “A Gender- and Class-Sensitive Explanatory Model For Rural Women Entrepreneurship in Turkey”. *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, 12 (2), 191-210.
- Kurtege Sefer, B. (2021). “Türkiye’de Belediyeler ve Kadın Kooperatifleşmesi”. *Toplum ve Bilim*, (157), 5–34.
- Kurtege Sefer, B. (2024). “Kırsal Kalkınmada Kadın Emeği, Sivil Toplum Kuruluşları ve Kadın Kooperatifleri”. *Çalışma ve Toplum*, 1 (80), 93-126.
- Kurtluoğlu, H. (1967). “Dış Ülkelerden Dönecek İşçilerimizin Toplum Kalkınmasındaki Roller ve Kooperatif İşgücünü Değerlendirme Projesi”. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 0 (18): 159-170.
- Kümbetoğlu, B. (2008). *Sosyoloji ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Larrabure, M. (2017). “Post-Capitalist Struggles in Argentina: The Case of Worker Recuperated Enterprises”. *Canadian Journal of Development Studies*, 38 (4), 507-522.
- Leys, C. ve Harriss-White, B. (2012). “Commodification: The Essence of Our Time”. *Open Democracy*, UK. (<https://www.opendemocracy.net/en/opendemocracyuk/commodification-essence-of-our-time/>), (erişim tarihi: 06.12.2024).
- Lordoğlu, K. ve Koçak, M. H. (2015). “AKP Döneminde İstihdam, İşgücü ve İşsizlik”, *Himmet, Fıtrat, Piyasa: AKP Döneminde Sosyal Politika*. M. Koray ve A. Çelik (drl.). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Lucio, C ve Barkin, D. (2022). “Postcolonial and Anti-Systemic Resistance by Indigenous Movements in Mexico”. *Journal of World-Systems Research*, 28(2).
- Lundström, M. ve Poletti Lundström, T. (2021). “Podcast Ethnography”. *International Journal of Social Research Methodology*, 24 (3), 289-299.
- Marx, K. (2012). *Ücretli Emek ve Sermaye: Ücret Fiyat ve Kâr*. (Çev. S. Belli), Sol Yayınları, Ankara.
- Marx, K. (2015). *Kapital 1*. (Çev. M. Selik ve N. Satlıgan), Yordam Kitap, İstanbul.

- Majee, W. ve Hoyt, A. (2011). "Cooperatives and Community Development: A Perspective on the Use of Cooperatives in Development". *Journal of Community Practice*, 19 (1), 48-61.
- Marcuse, P. (2015). "Cooperatives On the Path to Socialism?". *Monthly Review*, 66 (9), 31.
- Marques, J. (2014). "Social and Solidarity Economy." *Geneva: United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD)*.
- Martí,J. P., Radrigán, M., Borge,D. Jácome, H., Leandro, P., Marietta, B., Juan José, R. ve Schujman, M. (2023). "Legal frameworks and specialized institutional frameworks for the social and solidarity economy in Latin America". *CEPAL Review*, 140, 41-58.
- Martins, M. D. (2000). "The MST Challenge to Neoliberalism". *Latin American Perspectives*, 27 (5), 33-45.
- Matthaei, J. (2012). "Beyond Hegemonic Economic Man: Economic Crisis, Feminist Economics, and The Solidarity Economy". Unpublished Paper. Earlier and much shorter version was presented at the *International Association for Feminist Economics Meetings*, Boston.
- Matsui, N. ve Ikemoto, Y. (2015). "Solidarity and Social Business: Theoretical Background". N. Matsui, N. ve Y. Ikemotoi (Ed.), *Solidarity Economy and Social Business: New Models for a New Society*. Springer Tokyo, Tokyo: 1-13.
- McKay, D. (2009). "Performing Economy Differently: Exploring Economic Personhood and Local Economic Diversity". *The Australian Journal of Anthropology*, 20, 330-346.
- Mir, R., Willmott, H. ve Greenwood, M. (2016). "Introduction: Philosophy in Organization Studies". R. Mir, H. Willmott, ve M. Greenwood (Ed.), *The Routledge Companion to Philosophy in Organization Studies*. Routledge, London, 1-11.
- Miller, E. (2006). "Other Economies are Possible." *Dollars and Sense*, July–August.
- Morgan, G. (1990). "Paradigm Diverstiy in Organizational Research". J. Hassard ve D. Pym (Ed.), *The Theory and Philosophy of Organizations: Critical Issues and New Perspectives*. Routledge, London.
- Monteiro, N. P. ve Stewart, G. (2015). "Scale, Scope and Survival: A Comparison of Cooperative and Capitalist Modes of Production". *Review of Industrial Organization*, 47 (1), 91-118.
- Morse, J. M. (2007). "Sampling in Grounded Theory". A. Bryant ve K. Charmaz (Ed.), *The SAGE Handbook of Grounded Theory*. Sage, Los Angeles, 229-244.
- Munck, R. (2014). "Neoliberalizm ve Siyaset, Neoliberalizmin Siyaseti". A. Saad-Filho ve D. Johnston. (Ed.), *Neoliberalizm Muhalif Bir Seçki*. Yordam Kitap, İstanbul.

- Munir, K. A. (2015). "A Loss of Power in Institutional Theory". *Journal of Management Inquiry*, 24 (1), 90-92.
- Murphy, M. P. (2023). *Creating an Ecosocial Welfare Future*. Bristol University Press, Bristol.
- Mülayim Z. G. (1995). *Kooperatifçilik*. Yetkin Yayınları, Ankara.
- Mülayim, Z. (2012). "Kooperatif Kuruluşlarda Üst Örgütlenmenin Önemi ve Türkiye’de Sorunları". *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 40, 33-42.
- Naylor, L. (2022). "Solidarity As a Development Performance and Practice in Coffee Exchanges". *Sustainability Science*, 17: 1195-1205.
- Ngwu, N. M. (2023). "Alternative Economic Discourses from the Margins: Kenyan Migrant Women’s Informal Childcare Organizing as an Alternative Economic Discourse in the Contemporary U.S. Context". M. Pal, J. Cruz ve D. Munshi (Ed.), *Organizing at the Margins: Theorizing Organizations of Struggle in the Global South*. Palgrave Macmillan, Switzerland, 63-90.
- North, P. ve Cato, M. S. (2017). "Introduction: New Economies North and South – Sharing the Transition to a Just and Sustainable Future". P. North ve M. S. Cato (Ed.), *Towards Just and Sustainable Economies : The Social and Solidarity Economy North and South*. Bristol University Press, Bristol, 1-13.
- Nyberg, D. ve Wright, C. (2022). "Climate-Proofing Management Research". *Academy of Management Perspectives*, 36 (2), 713-728 .
- Offe, C. (1984). *The Contradictions of the Welfare State*. Hutchinson, London.
- Omay, U. (2011). *Sosyal Haklar: Kısa ve Eleştirel Bir Bakış*. Beta Basım Yayın, İstanbul.
- Onaran, Ö. (2004). "Emek Piyasasına Dayalı Yapısal Uyum: Katılık Miti", *Neoliberalizmin Tahribatı Türkiye’de Ekonomi, Toplum ve Cinsiyet*. N. Balkan ve S. Savran (haz.). Metis Yayınları, İstanbul.
- Ostrom, E. (2017). "Müşterekleri Yeniden Tanımlamak", *Herkesin Herkes İçin: Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*. F. Adaman, B. Akbulut ve U. Kocagöz (drl.). Metis Yayınları, İstanbul.
- Ould Ahmed, P. (2015). "What Does ‘Solidarity Economy’ Mean? Contours and f-Feasibility of a Theoretical and Political Project". *Business Ethics: A European Review*, 24 (4), 425-435.
- Öksüz, E. (1982). "Kooperatifçilik Kavramı ve İlkeleri Işığında Türkiye’de Köy Kalkınma Kooperatifleri". *Sosyal ve Siyaset Konferansları Dergisi*, 0 (31): 329-358.

- Özberk, N. (2016). *Doğa, İktidar ve Direniş: Ahmetler, Güçlüköy ve Gençler Köyleri Örneğinde Su Hakkı Mücadelelerinin Ekoloji Politikası Üzerine Bir İnceleme*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Özden, B. A. (2018). “Refah Rejiminin ve Siyasetinin Dönüşümü: Neoliberalizm ile Popülizmin Başarılı Bir Şekilde Örtüşmesi”, “*Yeni Türkiye*”ye Varan Yol: Neoliberal Hegemonyanın İnşası. İ. Akça, A. Bekmen ve B. A. Özden (drl.). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özel, I. (2015). “Reverting Structural Reforms in Turkey: Towards an Liberal Economic Governance?”. *Policy Brief*, No. 22, p. 7
- Pal, M., Cruz, J. ve Munshi, D. (2023). “Organizing Away from the Gaze: Local Knowledges, New Futures”. M. Pal, J. Cruz ve D. Munshi (Ed.), *Organizing at the Margins: Theorizing Organizations of Struggle in the Global South*. Palgrave Macmillan, Switzerland, 1-15.
- Palley, T. I. (2014). “Keynesçilikten Neoliberalizme: İktisat Biliminde Paradigma Kayması”. A. Saad-Filho. ve D. Johnston. (Ed.), *Neoliberalizm Muhalef Bir Seçki*. Yordam Kitap, İstanbul: 42-58.
- Parker, M., Fournier, V. ve Reedy, P. (2007). *The Dictionary of Alternatives Utopianism and Organization*. Zed Books, New York.
- Parker, M., Cheney, G., Fournier, V. ve Land, C. (2014). “The Question of Organization: A Manifesto for Alternatives”. *Ephemera*, 14 (4), 621-636.
- Parker, M., Cheney, G., Fournier, V. ve Land, C. (2017). “Organization is Politics Made Durable: Principles and Alternatives”. G. Baars ve A. Spicer (Ed.), *The Corporation: A Critical, Multi-Disciplinary Handbook*. Cambridge University Press, Cambridge, 538-545.
- Patmore, G. ve Balnave, N. (2018). *A Global History of Co-operative Business*. Routledge, New York.
- Pfeffer, J. (1993). “Barriers to the Advance of Organizational Science: Paradigm Development as a Dependent Variable”. *The Academy of Management Review*, 18 (4), 599-620
- Peredo, A. M. ve McLean, M. (2020). “Decommodification in Action: Common Property as Countermovement”. *Organization*, 27 (6), 817-839.
- Pitman, L. (2018). “History of Cooperatives in the United States: An Overview”. *University of Wisconsin Center for Cooperatives*.
- Polanyi, K. (2010). *Büyük Dönüşüm*. (Çev. A. Buğra), İletişim Yayınları, İstanbul.

- Poirier, Y. (2014). Social Solidarity Economy and Related Concepts”. https://base.socioeco.org/docs/solidarity_economy_and_other_concepts-poirier-july-2015.pdf
- Postel, N. ve Sobel, R. (2024). “Commodification and Fictitious Commodities-Polanyi’s Decisive Contribution”. E. Bertrand ve V. Panitch (Ed.), *The Routledge Handbook of Commodification*. Routledge, New York.
- Rakopoulos, T. (2014). “The Crisis Seen from Below, Within, and Against: From Solidarity Economy to Food Distribution Cooperatives in Greece”. *Dialectical Anthropology*, 38 (2), 189-207.
- Raffaelli, P. (2017). “Social and Solidarity Economy in a Neoliberal Context: Transformative or Palliative? The Case of an Argentinean Worker Cooperatives”. *The Journal of Entrepreneurial and Organizational Diversity*, 5 (1):33-53.
- Reed, M. (2006). “Organizational Theorizing: A Historically Contested Terrain”. S. R. Clegg, C. Hardy, T. B. Lawrence ve W. R. Nord. (Ed.), *The SAGE Handbook of Organization Studies*. SAGE, London.
- Reedy, P. (2014). “Impossible Organisations: Anarchism and Organisational Praxis”. *Ephemera*, 14 (4), 639-658.
- Reedy, P., King, D. ve Coupland, C. (2016). “Organizing for Individuation: Alternative Organizing, Politics and New Identities”. *Organization Studies*, 37 (11):1553-73.
- Robichaud, D. ve Cooren, F. (2013). “Introduction: “The Need for New Materials in the Constitution of Organization”. D. Robichaud ve F. Cooren (Ed.), *Organization and Organizing: Materiality, Agency and Discourse*. Routledge, New York.
- Romano, O. (2020). “Faydacılık Karşıtlığı”. G. D'Alisa, F. Demaria. ve G. Kallis (Ed.), *Küçülme: Yeni Bir Çağ için Kavram Dağarcığı*. Metis Yayınları, İstanbul.
- Rowlinson, M. (2004). “Challenging The Foundations of Organization Theory”. *Work, Employment and Society*, 18 (3): 607-620
- Saad-Filho, A. (2006). *Marx’ın Değeri: Çağdaş Kapitalizm İçin Ekonomi Politik*. (Çev. E. Günçiner), Yordam Kitap, İstanbul.
- Saad-Filho, A. ve Johnston, D. (2007). “Giriş”. A. Saad-Filho ve D. Johnston (Ed.), *Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki*. (Çev. Ş. Başlı ve T. Öncel.). Yordam Kitap, İstanbul.
- Saad-Filho, A. (2014). “Washington Uzlaşmasından Washington Sonrası Uzlaşmasına: İktisadi Kalkınmaya Dair Neoliberal Gündemler”. A. Saad-Filho ve D. Johnston. (Ed.), *Neoliberalizm Muhalif Bir Seçki*, Yordam Kitap, İstanbul.
- Saka, R. (1943). *Türkiye Kooperatifçilik Siyaseti*. Alaadin Kırıl Basımevi, İstanbul.

- Sandbrook, R. (2011). "Polanyi and Post-neoliberalism in the Global South: Dilemmas of Re-embedding the Economy". *New Political Economy*, 16 (4): 415-443.
- Sandbrook, R. (2022). "Polanyi's Double Movement and Capitalism Today". *Development and Change*, 53 (3), 647-675.
- Sandel, M. J. (2012). *What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets*. Farrar, Straus and Giroux, New York.
- Sandelands, L. ve Drazin, R. (1989). "On the Language of Organization Theory". *Organization Studies*, 10 (4), 457-477.
- Sandıkçı, E.(2014). "Güvencesiz Zamanların İşçi Sınıfında Açtığı Yaralar", *Emeğin Kitabı*. M. Yaman, G. Yarkın, Ş. Gürçağ Tuna ve F. Ercan (drl.). SAV Yayınları, İstanbul.
- Sarıca, Ş. (2008). *Farklı Refah Devleti Modellerinde Sosyal Harcamaların Niteliği: Emekgücünün Meta Niteliği Açısından Bir Değerlendirme*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Savaşkan, O. (2008). "Neoliberalizm ve Yeni sosyal Politika Ortamı: Türkiye'de Çalıştırma (Workfare) Programları ve Emek Piyasaları". Y. Akkaya, F. Zabcı, S. Coşar ve Ö. Birler (Ed.), *Türkiye'de Neoliberalizm, Demokrasi ve Ulus Devlet*. Yordam Kitap, İstanbul.
- Savran, S. (2012). "Bir Üretim Tarzı Olarak Kapitalizm", *Kapital'in İzinde*. N. Satlıgan, S. Savran ve E. A. Tonak (drl.). Yordam Kitap, İstanbul.
- Scott, R. W. ve Davis, G. F. (2016). *Organizations and Organizing: Rational, Natural and Open Systems Perspectives*. Routledge, New York.
- Shanahan, G., Jaumier, S., Daudigeos, T., ve Ouahab, A. (2024). "Why Reinvent the Wheel? Materializing Multiplicity To Resist Reification in Alternative Organizations". *Organization Studies*, 45 (6), 855-879.
- Shenhav, Y. (2005). "The Historical and Epistemological Foundations of Organization Theory". C. Knudsen ve H. Tsoukas (Ed.), *The Oxford Handbook of Organization Theory*. Oxford University Press, Oxford.
- Schiller-Merkens, S. (2024). "Prefiguring an Alternative Economy: Understanding Prefigurative Organizing and Its Struggles". *Organization*, 31 (3): 458-476.
- Schmid, B. ve Smith, T. S. (2021). "Social Transformation and Postcapitalist Possibility: Emerging Dialogues Between Practice Theory And Diverse Economies". *Progress in Human Geography*, 54 (2): 253-275.
- Selznick, P. (1948). "Foundations of The Theory Of Organization". *American Sociological Review*, 13 (1), 25-35.

- Sharzer, G. (2017). "Cooperatives as Transitional Economics". *Review of Radical Political Economics*, 49 (3), 456-476.
- Sitrin, M. A. (2012). *Everyday Revolutions: Horizontalism and Autonomy in Argentina*. Zed Books, London.
- Soydemir, C. O. (2020). *Reconciling History and Theory: The Narrative of Institutional Change and Discourse in and Around the Turkish Cooperative Forms, 1861-1980*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Soydemir, O. ve Erçek, M. (2020). "Tarih Tekerrürden İbaret mi? Türk Tarım Kooperatiflerinin Yaşam ve Söylemsel Döngüsü Üzerine Tarihsel Bir Çalışma, 1924-1980". 28. *Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi*. 3-5 Eylül 2020, Ankara.
- Spicer, A., Alvesson, M. ve Kärreman, D. (2016). "Extending Critical Performativity". *Human Relations*, 69 (2), 225-249.
- Spicer, J. ve Kay, T. (2022). "Another Organization Is Possible: New Directions in Research on Alternative Enterprise". *Sociology Compass*, 16 (3), 1-18.
- Spicer, A. ve Alvesson, M. (2025). "Critical Management Studies: A Review". *Journal of Management Studies*, 62 (1), 446-483.
- Standing, G. (2009). "Küresel Dönüşümde Emegın Yeniden Metalaşması", 21. *Yy'da Karl Polanyi'yi Okumak: Bir Siyasi Proje Olarak Piyasa Ekonomisi*. A. Buğra ve K.Ağartan (drl). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Starbuck, W. H. (2005). "The Origins of Organization Theory". C. Knudsen ve H. Tsoukas (Ed.), *The Oxford Handbook of Organization Theory*. Oxford University Press, Oxford.
- Stravrides, S. (2017). "Brezilya Kent Hareketleri". F. Adaman, B. Akbulut ve U. Kocagöz (Ed.), *Herkesin Herkes İçin: Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*. Metis Yayınları, İstanbul, 234-250.
- Steger, M. (2010). *Globalization: A Very Short Introduction*. Sterling Publishing, New York.
- Sternberg, E. (1993). "Justifying Public Intervention without Market Externalities: Karl Polanyi's Theory of Planning in Capitalism". *Public Administration Review*, 53 (2), 100-109.
- Stryjan, Y. (1994). "Understanding Cooperatives: The Reproduction Perspective". *Annals of Public and Cooperative Economics*, 65 (1), 59-80.
- Şahin-Taşğın, N. (2017). *Yoksulluk İnsan Hakları ve Sosyal Hizmetler*. Nika Yayınevi, Ankara.
- Şimşek, O. (2016). "Türkiye'nin Planlama ile Tanışması: Devletçilik Dönemi Üzerine Bir İnceleme". *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (1), 1-21.

- Tecer M. (2006). "Atatürk Döneminde (1923-1938) Ekonomik Örgütlenme". *Amme İdaresi Dergisi*, 39 (4): 75-11.
- Thomas, A. (2004). "The Rise of Social Cooperatives in Italy". *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 15 (3), 243-263.
- Thornberg, R. ve Charmaz, K. (2014). "Grounded Theory and Theoretical Coding". U. Flick (Ed.), *The SAGE Handbook of Qualitative Analysis*. Sage, London.
- Toprak, Z. (1982). *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*. Yurt Yayınları, Ankara.
- Tsoukas, H. ve Cummings, S. (1997). "Marginalization and Recovery: The Emergence of Aristotelian Themes in Organization Studies". *Organization Studies*, 18 (4), 655-683.
- Tsoukas, H. (2005). "New Times, Fresh Challenges". C. Knudsen ve H. Tsoukas (Ed.), *The Oxford Handbook of Organization Theory*. Oxford University Press, Oxford
- Türkyılmaz, O. ve Bayrak, Y. (2024). "Türkiye'nin Enerji Görünümü Raporu 2024". *TMMOB Makine Mühendisleri Odası Yayınları*, Ankara.
https://www.tmmob.org.tr/sites/default/files/turkiyenin_enerji_gorunumu_kitap.pdf
- TÜSEV Atölye. (2018). *Sosyal Kooperatifçilik: Yasal Mevzuat Açısından Avrupa Birliği Örnekleri ve Türkiye'deki Gelişmeler*. Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı, İstanbul.
https://tusev.org.tr/wpcontent/uploads/2024/06/TUSEVAtolye_SosyalKooperatifler1.pdf (erişim tarihi: 15.05.2024).
- TCMB. (2001). "*Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı*". Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Ankara. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/26640b7b-9641-4c35-99ec-cd10a9d4e51b/program.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-26640#page=1.00&gsr=0> (Erişim tarihi: 01.08.2025)
- T.C. Anayasası, Resmî Gazete (09.11.1982), sayı: 17863.
<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf> (erişim tarihi: 14. 04. 2024).
- T.C. 58. Hükümet Acil Eylem Planı. (2003). <https://vergiyedair.com/wp-content/uploads/2021/03/t.c.-58.-hukumet-acil-eylem-planı-aep.pdf>
- Utting, P., van Dijk, N. ve Matheï, M. A. (2014). "Social and Solidarity Economy". *Geneva: United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD)*.
- Utting, P. (2015). "Introduction: The Challenge of Scaling Up Social And Solidarity Economy". P. Utting (Ed.), *Social and Solidarity Economy: Beyond the Fringe*. Zed Books, London, 1-41.
- Uzgel, İ. (2009). "AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*. İ. Uzgel ve B. Duru (drl.). Phoenix Yayınları, Ankara.

- Ültanir, M. S. (2019). *Türkiye’de Kooperatifçiliğin Tarihsel Seyri: Devlet İnisiyatifi-Kalkınma İdeali*. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Üsdiken, B. ve Leblebici, H. (2001). “Organization Theory”. N. Anderson, D. S. Ones, H. K. Sinangil ve C. Viswesvaran (Ed.), *Handbook of Industrial, Work & Organizational Psychology*. Vol. 2, 377-397. SAGE, Newbury Park.
- Üsdiken, B. ve Leblebici, H. (2022). “Örgüt Teorisi”. (Çev. N Domaniç). *Endüstri, İş ve Örgüt Psikolojisi El Kitabı*. Literatür Yayınları, İstanbul.
- Vail, J. (2010). “Decommodification and Egalitarian Political Economy”. *Politics and Society*, 38 (3), 310-346.
- Valentinov, V. (2007). “Why Are Cooperatives Important in Agriculture? An Organizational Economics Perspective”. *Journal of Institutional Economics*, 3 (1), 55-69.
- Vargas-Cetina, G. (2005). “Anthropology of Cooperatives: From the Community Paradigm to the Ephemeral Association in Chiapas, Mexico”. *Critique of Anthropology*, 25 (3): 229-251.
- Varlık, M. B. (1980). “1930-1940 Yılları Arasında Türkiye’de Tarımsal Kooperatifler Üzerine Bir Deneme”. *Ekonomik Yaklaşım*, 1 (3): 101-133.
- Vázquez, G. (2019). “Social and Solidarity Economy Organizations in Argentina”. L.I. Gaiger, M. Nyssens, ve F.Wanderley. (Eds.), *Social Enterprise in Latin America: Theory, Models and Practice* (1st ed.). Routledge, New York.
- Veltmeyer, H. (2018). “The Social and Solidarity Economy in Latin America”. S. Novković ve H. Veltmeyer (Ed.), *Co-operativism and Local Development in Cuba: An Agenda for Democratic Social Change*. Brill, Boston.
- Vieta, M. (2012). “From Managed Employess to Self-Managed Workers”, *Alternative Work Organizations*. M. Atzeni (drl.). Palgrave Macmillan, U.K.
- Vieta, M. ve Heras, A. I. (2022). “Organizational Solidarity in Practice in Bolivia and Argentina: Building Coalitions of Resistance and Creativity”. *Organization*, 29 (2), 271-294.
- Yaman, M. (2019). “Metaların Kerameti: Tarihte, Antropolojide, İlk Toplumlarda Meta, Değer ve Mübadeleye Bir Bakış”, *Metaların Kerameti*. M. Yaman ve Ö. Öztürk (drl.). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yeldan, E. (2001). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yeldan, E., Köse, A. H. ve Boratav, K. (2023). “Türkiye’de Derinleşen Yapısal Kriz Eğilimi ve Kâr İtilimli Enflasyonun Dinamikleri”. *İktisat ve Toplum*. 158, 8-30.

- Yeşilbağ, M. (2024). “AKP Döneminde Devlet-Sermaye İlişkileri: Sorunumuz Ahbap-Çavuş Kapitalizmi mi?”, *Türkiye ve Ötesi: Devlet Sınıf Mekan: Çağlar Keyder’e Armağan*. F. Genç, G. Orhan ve M. Yeşilbağ (drl.). İletişim, İstanbul.
- Yıldırım, E. (2002). “Cogito Ergo Sum”dan “Vivo Ergo Sum”a Örgütsel Analiz”. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 155-185.
- Yıldırım, U. D. (2017). “Tarımda Alternatif Kamusalılığın Olanakları: İzmir Tire Süt Kooperatifi Örneği”. *Meltem İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi*, 2, 50-67.
- Yıldırım, U. D., Yıldırım, M. C. ve Öngel, F. S. (2021). “Önsöz”, *Şirketlerden Kooperatiflere, Rekabetten Dayanışmaya*. U. D. Yıldırım ve F. S. Öngel (drl.). NotaBene, İstanbul.
- Yıldırım Şahin, E. (2020). “Doğu Karadeniz’de Bir Kolektif Dayanışma Çabası: Hopa Çay Kooperatifi”. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 23 (2): 357-391.
- Yıldırım Kocabaş, Ö. (2010). *Türkiye’de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi*. Libra Yayınevi, İstanbul.
- Yılmaz, M. (2003). “Uluslararası Ekonomik ve Mali Kuruluşların İstihdam Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği”. *Mülkiye Dergisi*, 27 (239), 165-201.
- Yılmaz, Z. (2022). *Erdoğan’ın Başkanlık Rejimi: İstisnai Cumhuriyetten Parsellenmiş Devlete*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Zanoni, P., Contu, A., Healy, S. ve Mir, R. (2017). “Post-Capitalistic Politics in the Making: The Imaginary and Praxis of Alternative Economies”. *Organization*, 24 (5), 575-588.
- Zanoni, P., Barros, M. ve Alcadipani, R. (2023). “Celebrating 30 years of Organization: Epistemic Pluralism, Caring for Our Community and Politics of Hope”. *Organization*, 30 (6), 1179-1187.
- Zucker, L. G. (1987). “Institutional Theories of Organization”. *Annual Review of Sociology*, 13, 443-464.
- Wacquant, L. J. (2014). “Giriş”. P. Bourdieu ve L. J. Wacquant (hızl.), *Düşünümsel Bir Antropoloji için Cevaplar*. (Çev. N. Ökten), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Wahl, A. (2015). *Refah Devletinin Yükselişi ve Düşüşü*. (Çev. H. Ünal ve B. Öztürk), H2o Kitap, İstanbul.
- Wanyama, F. O., Develtere, P. ve Pollet, I. (2009). “Reinventing The Wheel? African Cooperatives in a Liberalized Economic Environment”. *Annals of Public and Cooperative Economics*, 80 (3), 361-392.
- Whyte, W. F. (1999). “The Mondragón Cooperatives in 1976 and 1998”. *ILR Review*, 52(3), 478-481.

- White, R. J. ve Williams, C. C. (2016). "Beyond Capitalocentrism: Are Non-Capitalist Work Practices 'Alternatives'?" *Area*, 48 (3), 325-331.
- Westwood, R. ve Clegg, S. (2003). "The Discourse of Organization Studies: Dissensus, Politics, and Paradigms". R. Westwood ve S. Clegg (Ed.), *Debating Organizations: Point-Counterpoint in Organization Studies*. Blackwell Publishing, Oxford, 1-43.
- White, R. J. ve Williams, C. C. (2016). "Beyond Capitalocentrism: Are Non-Capitalist Work Practices 'Alternatives'?" *Area*, 48 (3), 325-331.
- Williams, R. C. (2007). *The Cooperative Movement: Globalization from Below* (1st ed.). Routledge, London.
- Willmott, H. (1993). "Breaking The Paradigm Mentality". *Organization Studies*, 14 (5), 681-719.
- Winter, R. ve Lavis, A. (2020). "Looking, But Not Listening? Theorizing the Practice and Ethics of Online Ethnography". *Journal of Empirical Research on Human Research Ethics*, 15 (1-2), 55-62.
- Wittneben, B. B. F., Okereke, C., Banerjee, S. B. ve Levy, D. L. (2012). "Climate Change and the Emergence of New Organizational Landscapes". *Organization Studies*, 33 (11), 1431-1450.
- Wright, E. O. (2020). *Yirmi Birinci Yüzyılda Anti-Kapitalist Olmak*. (Çev.B. Yıldırım), Nota Bene, İstanbul.
- Wolff, R. D. (2013). "Alternatives to Capitalism". *Critical Sociology*, 39 (4), 487-490.

İnternet Kaynakları

- https://esnafkoop.ticaret.gov.tr/haberler/bakanimiz-sayin-prof-dr-omer-bolat_kooperatifcilik-stratejisi-ve-eylem-plani-taslagi-degerlendirme-calistayini-tesrif-etti (erişim tarihi: 09.02.2024).
- <https://ticaret.gov.tr/data/5d41d76813b87639ac9e0224/1b09ffd7b60d97ea6c23b09188ee4a0e.pdf> (erişim tarihi: 10.02.2024).
- https://ticaret.gov.tr/data/5d43d82d13b876433065528e/TurkiyeGeneliKoopVeBirlikDagilimi_KurulusTarihi_Calisan.pdf (erişim tarihi: 10.02.2024).
- <https://ticaret.gov.tr/data/5d4c0f2813b876180c773fc3/6102kanunkitab1%C4%B1.pdf> (erişim tarihi: 11.02.2024).
- <https://esnafkoop.ticaret.gov.tr/haberler/genel-mudurlugumuzce-sosyal-kooperatifler-mevzuati-ve-iyi-uygulama-ornekleri-cali> (erişim tarihi:15.02.2024).

<https://ticaret.gov.tr/haberler/ruhsar-pekcan-yeni-bir-sosyal-kooperatifcilik-modeli-olusturuyoruz> (erişim tarihi:15.02.2024).

<https://ticaret.gov.tr/haberler/bakan-pekcan-sosyal-kooperatif-egitim-ve-tanitim-trenini-ugurladi> (erişim tarihi:15.02.2024).

[http://www.turkey.coop/uploads/menu/t%C3%BCrkiye_kooperatif%C3%A7ilik_stratejisi_ve_eylem_plan%C4%B1_\(2012-2016\).pdf](http://www.turkey.coop/uploads/menu/t%C3%BCrkiye_kooperatif%C3%A7ilik_stratejisi_ve_eylem_plan%C4%B1_(2012-2016).pdf) (erişim tarihi: 09.02.2024).

<https://social.un.org/coopsyear/> (erişim tarihi: 10.01.2024).

<https://www.un.org/en/desa/cooperatives-launch-2025-international-year> (erişim tarihi:10.01.2024)

<https://www.ica.coop/sites/default/files/publicationfiles/belgiumicaaisblbylaws20130411ameded17102019-english-54631609.pdf> (erişim tarihi: 10.05.2024)

<https://www.ica.coop/en/about-us/international-cooperative-alliance>(erişim tarihi: 10.05.2024)

<https://www.riposs.org/quest-ce-que-less-2/?lang=en> (erişim tarihi: 10.05.2024)

<https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/1-1051/kurumumuztarihce> (erişim tarihi: 04.06.2025)

https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/d8e206b3-f6d8-4caa-b896-e28fb38d8f64/4gg_nm_tr.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-d8e206b3-f6d8-4caa-b896-e28fb38d8f64-m3fB7yT (erişim tarihi: 07. 04.2025)

<https://www.enerjiatlası.com/elektrik-dagitim-sirketleri/> (erişim tarihi: 10.08.2025)

<https://www.evrensel.net/haber/326078/erdogandan-itiraf-ohalle-grevlere-musaade-etmiyoruz> (erişim tarihi: 10.06.2025)

<https://tr.boell.org/tr/2019/10/01/egitim-yoluyla-yeni-bir-turkiye-yaratmak> (erişim tarihi: 10.07.2025)

<https://ica.coop/en/cooperatives/cooperative-identity> (erişim tarihi:08.08.2025)

<https://sosyalekonomi.org/kooperatifler-kanunu-degisikligi-ne-getiriyor/> (erişim tarihi: 05.08.2025)

<https://ticaret.gov.tr/haberler/ticaret-bakanligi-olarak-turkiye-yuzyilindakooperatiflere-guc-veriyor-kooperatiflerle-gucleniyoruz> (erişim tarihi: 05.08.2025)

<https://ticaret.gov.tr/data/5d4c0eed13b876180c773fbb/Kooperatif%C3%A7ilik%20ve%20Kad%C4%B1n%20Kooperatifleri%20Kitap%C3%A7%C4%B1k%2018.12.2012.pdf#page=13.48> (erişim tarihi: 05.08.2025)

<https://ticaret.gov.tr/data/5d41e48b13b87639ac9e02df/7458fc6b5805cfbbaf4a3f0d76ad0bf5.pdf25https://kocaeli.ticaret.gov.tr/data/5fa5470413b8767ae0085fb5/Kad%C4%B1n%20>

0Giri%C5%9Fimi20%C3%9Cretim%20ve%20%C4%B0%C5%9Fletme%20Kooperatifi%20%C3%96rne%C5%9Fek%20Ana%20S%C3%B6zle%C5%9Fmesi.pdf (erişim tarihi: 05.06.2025)

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-57332669> (erişim tarihi: 05.06.2025)

<https://tiyatrokooperatifi.org/covid-19-pandemisi-sebebiyle-9-aylik-surecin-ozel-tiyatrolari-getirdigi-nokta-ne-yazik-ki-son-derece-vahim/> (erişim tarihi: 05.06.2025)

<https://tiyatrokooperatifi.org/covid-19-kontrollu-normallesme-sureci-hakkinda/> (erişim tarihi: 05.06.2025)

<https://tiyatrokooperatifi.org/tam-kapanma-duyuru/> (erişim tarihi: 10.07.2025)

<https://www.youtube.com/watch?v=IbzF4c7vMck> (erişim tarihi: 10.07.2025)

https://www.youtube.com/watch?v=Tm_ItZ_que428 (erişim tarihi: 10.07.2025)

<https://www.youtube.com/watch?v=hG5G0NK440U> (erişim tarihi: 10.07.2025)

EK-1 GÖRÜŞME FORMU

GÖRÜŞME SORULARI

- Sosyo-Demografik Sorular ve Kooperatif Bilgileri:
 - İsim:
 - Yaş:
 - Eğitim Durumu:
 - Kooperatifteki Görevi:
 - Kooperatifte Geçirilen Süre:
 - Kooperatif dışında başka bir yerde çalışma durumu:
 - Kooperatifin kuruluş yılı:
 - Kooperatif Türü ve Sektörü:
 - Birden fazla kooperatifte çalışılıyor ise oradaki görevi ve çalışma süresi:
- Kurulma sürecine ilişkin sorular:
 - 1) Kooperatif kurmaya nasıl karar verdiniz? Böyle bir ihtiyaç nereden doğdu?
 - 2) Kooperatif biçiminde örgütlenme sebebiniz nedir?
 - 3) Kooperatifin kurulma sürecinde neler yaşadınız? Kuruluş sürecinde herhangi bir destek, yardım aldınız mı? (Başka kooperatif, STK, kamu/yerel yönetim vb. kurum olabilir)
 - 4) Kurulma aşamasında nereden/kimlerden bilgi edindiniz? Hukuki sürece hâkim miydiniz?
 - 5) Kooperatif olarak nasıl bir dönüşüm yaratmayı hedeflemiştiniz?
- Kooperatifin örgütlenme yapısına, işleyişine ve temel pratiklerine ilişkin sorular:
 - 1) Kooperatifte görev ve sorumluluklar nasıl belirleniyor?
 - 2) Kooperatifte iş bölümü nasıl yapılıyor?
 - 3) Cinsiyete dayalı iş bölümü yapıyor musunuz?
 - 4) Ortakların, gönüllülerin sorumlulukları nelerdir?
 - 5) Kooperatifte kararlar nasıl alınıyor? Toplantı ve kurulların işleyiş süreci hangi şekilde ilerliyor?
 - 6) Gelir kaynaklarınız nelerdir?
 - 7) Finansal kaynaklara ulaşmakta zorluklarla karşılaşılıyor musunuz?
 - 8) Başka kooperatiflerle nasıl bir iletişim ve iş birliğiniz var? Dayanışma içinde olduğunuz başka kooperatifler var mı?
- Kooperatiflerin işleyişini, temel pratiklerini etkileyen mekanizmalara ilişkin sorular:
 - 1) Kooperatiflerle ilgili mevcut yasal düzenlemelerden nasıl etkileniyorsunuz? Yasal mevzuatı kendi kooperatifçilik faaliyetiniz açısından nasıl değerlendirirsiniz?

2) Türkiye'deki politik ortam kooperatif tarzı oluşumların ilkelerini ve pratiklerini nasıl etkiliyor, ne ölçüde belirliyor?

3) Devletin kooperatifçiliğe ilişkin yaklaşımını nasıl değerlendirirsiniz? Kooperatifçiliğe yönelik söylemler hakkında düşünceleriniz nelerdir?

4) Devlet ve piyasadan bağımsız bir faaliyet yürütmek mümkün mü?

5) Hangi konularda devlete/kamuya bağımlı olduğunuzu düşünüyorsunuz? Bu bağımlılıkları nasıl yönetiyorsunuz?

6) Devlet-kamu otoriteleriyle ilişkileriniz nasıl? Özellikle hangi konularda spesifik olarak hangi devlet kurum ve birimleriyle ilişki kurmanız ve sürdürmeniz gerekiyor? Hangi konularda?

7) Faaliyette bulunulan sektöre/alana göre kooperatif-devlet ilişkisinin farklılaştığını düşünüyor musunuz?

8) Kooperatiflerin sürdürülebilirliği için neler yapılmalı?

EK-2 GÖRÜŞMECİ ONAY FORMU**BİLGİLENDİRİLMİŞ GÖNÜLLÜ ONAY YAZISI**

Bu çalışma, Akdeniz Üniversitesi, İşletme Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Janset Özen Aytemur danışmanlığındaki doktora tezi kapsamında Arş. Gör. Sibel Doğanay tarafından yürütülmektedir. “Makro Kurumsal Bağlamın Alternatif Ekonomik Örgütlenmelerin Ortaya Çıkış Süreçlerine ve İşleyiş Prensiplerine Etkisini Anlamaya Yönelik Bir Çalışma” başlıklı bu araştırma kapsamında sizinle görüşme yapmayı talep ediyoruz. Araştırmanın temel amacı, makro kurumsal bağlamın (ekonomik, politik, toplumsal unsurların) alternatif örgütlenmelerin ortaya çıkışını ve işleyişlerini nasıl etkilediğini belirleyebilmektir. Bu çalışmaya katılım tamamen gönüllülük esasına dayanmaktadır. Cevaplarınız araştırmacılar tarafından gizli tutulacak ve araştırma ekibi dışında kimse göremeyecektir. Verileriniz, akademik amaçlar dışında kullanılmayacaktır. İsimler, tarihler ve yerler gizlenecek veya takma isimler kullanılacaktır. İstemediğiniz herhangi bir bilgiyi vermek veya tercih ettiğiniz herhangi bir soruyu cevaplamak zorunda değilsiniz. Herhangi bir zamanda çalışmayı bırakma hakkına sahipsiniz. Bunu istediğiniz takdirde görüşme anında sonlandırılacaktır.

Bu formu okuyup onaylamanız, araştırmaya katılmayı kabul ettiğiniz anlamına gelecektir. Katılımınız bu araştırma için önemlidir; yardımcı olmak adına zaman ayırdığınız için teşekkür ederiz.

Doç. Dr. Janset Özen AYTEMUR
(Danışman)

Arş. Gör. Sibel DOĞANAY
(Araştırma yürütücüsü)

Katılımcının

Adı-Soyadı:

İmzası:

İletişim Bilgileri:

E-posta:

Telefon:

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Sibel DOĞANAY
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Muratpaşa Lisesi, Konyaaltı/Antalya, 2007
Lisans Diploması	Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İngilizce İşletme Bölümü, Eskişehir, 2012
Tezli Yüksek Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Antalya, 2015
Yüksek Lisans Tez Konusu	İş Örgütlerinde Kontrol Ve Rıza Mekanizmalarının İşleyişi: Türkiye Çağrı Merkezleri Örneği
Tezli Yüksek Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, 2016
Yüksek Lisans Tez Konusu	Yoksullukla Mücadele Politikaları Bağlamında Toplum Yararı Programının Yoksulluğu Azaltma Üzerine Etkisi: Antalya İlinde Bir Araştırma
Yabancı Dil / Diller	İngilizce
BİLİMSEL FAALİYETLER	
Hakemli Dergilerde Yayımlanan Makaleler	
Doğanay, S. (2024). “Küresel Rekabetçilik Üzerinde Bağlamin Etkisini Ulusal İş Sistemleri Yaklaşımıyla Okumak”. <i>Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi</i> , 7(1):366-378.	
Doğanay, S. (2016). “İş Örgütlerinde Kontrol ve Rıza Mekanizmalarının İşleyişi: Türkiye’de Çağrı Merkezleri Örneği”. <i>Yönetim ve Organizasyon Araştırmaları Dergisi</i> , 1(2): 31-58.	
Hakemli Kongre/Sempozyum Bildiri Kitaplarında Yer Alan Yayınlar	
Doğanay, S. (2018). “İşçi Sağlığı İş Güvenliğinde Söylem-Gerçek İkilemi: Antalya İnşaat İşçileri Örneği”. 11. Mülkiye Genç Sosyal Politikacılar Kongresi, Ankara, Türkiye	
Doğanay, S. (2017). “Güvencesizleştirme Aracı Olarak İŞKUR”. 15. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, Ankara, Türkiye, 79-80.	
Doğanay, S. ve Aksoy, B. (2017). “Yoksullukla Mücadele Politikaları Bağlamında Toplum Yararı Programının Yoksulluğu Azaltma Üzerine Etkisi: Antalya İlinde Bir Araştırma”. Sosyal Bilimler Araştırmaları Konferansı, Ankara, Türkiye, 75-76.	
Doğanay, S. (2016). “İş Örgütlerinde Kontrol ve Rıza Mekanizmalarının İşleyişi: Türkiye Çağrı Merkezleri Örneği”. 24. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi, İstanbul, Türkiye, 98-104.	
Kitap ve Kitap Bölümleri	

Doğanay, S. (2018). “Güvencesizleştirme Aracı Olarak İŞKUR”, E. Karadoğan, G. Yenimahalleli Yaşar, N. Dertli, Ö. Millioğulları Kaya ve T. Akpınar (Ed.). *Gürhan Fişek'in İzinde Ortak Emek ve Ortak Eylem*. Siyasal Kitabevi, Ankara, 349-361.

Sertifika, Kurs ve Eğitimler

Girişimcilik, Case Writing Workshop, TED University, 2023.

TUC Diploma in Employment Law, The College of Haringey, Enfield and North East London-Trades Union Congress (TUC), 2016

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurumlar	Akademik Görevler
	Araştırma Görevlisi, İşletme Bölümü, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Akdeniz Üniversitesi, Antalya, 2016-Devam Ediyor